

भगवान् बुद्धका उपदेश

धर्मचक्र

धर्मचक्र संस्कृत भाषावाट आएको शब्द हो । जसरी रथका पाडग्राहरू निरन्तर धमिरहन्छन्, त्यसरी नै भगवान बुद्धका उपदेशहरू निरन्तर अनि वृहत रूपमा फैलिरहने छन् । रथका आठ भागले बौद्ध धर्मको आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग, जुन आहत प्राप्त गर्ने महत्वपूर्ण मार्ग हो, लाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग भन्नाले सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि हुन् । प्राचीन समयमा बुद्धका मूर्ति तथा अन्य पूजा गर्ने सामग्रीहरू नहुँदा यसै धर्मचक्रको पूजा गर्ने गरिन्थ्यो । अहिले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै यस धर्मचक्रलाई बौद्ध धर्मको प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

Copyright © 1972, 2018 by **BUKKYO DENDO KYOKAI**

Any part of this book may be quoted without permission.
We only ask that **Bukkyo Dendo Kyokai**, Tokyo, be
credited and that a copy of the publication sent to us.
Thank you.

BUKKYO DENDO KYOKAI

(Society for the Promotion of Buddhism)

3-14, Shiba 4-chome,
Minato-ku, Tokyo, Japan, 108-0014
Phone: (03) 3455-5851
Fax: (03) 3798-2758
E-mail: bdk@bdk.or.jp <http://www.bdk.or.jp>

Eighth Printing, 2018

Printed by
Kosaido Co., Ltd.
Tokyo, Japan

भगवान बुद्धका प्रज्ञा सागरभैं विशाल छ अनि हृदय असीम करुणाले भरिएको छ ।

बुद्धको कुनै स्वरूप छैन तैपनि अत्युत्तम रूपमा प्रकट भई असीम करुणामय हृदयले हामीहरूलाई मार्गदर्शन गरिरहनु भएको छ ।

पाँच हजार अधिक ठेलीमा संग्रहित बुद्धले दिनुभएको उपदेशहरूको सार समावेश गरिएको यो पुस्तक अत्यन्तै मूल्यवान् छ । बुद्धका उपदेशहरू पच्चीस सय वर्षभन्दा अधिदेखि जाती, वर्गको भेदभाव तथा देशको सिमाना नाघेर निरन्तर संरक्षित र हस्तान्तरित हुँदै आइरहेको छ ।

यस पुस्तकमा समावेश गरिएका बुद्धका वाणीहरूले मानव जीवनको हरेक पक्षलाई स्पर्श गरी पुण्य प्राप्त हुनेछ ।

धर्मपद

रिसले वैरभाव शान्त हुने छैन, प्रेमभावले मात्र शान्त हुनसक्छ,
यही सनातनदेखि चलिआएको धर्म हो । (५)

आफ्नो मूर्खतालाई चिन्न सक्ने मानिस नै विवेकी कहलिन्छ,
मूर्ख भईकन पनि विवेकी छु भन्नेहरू वास्तवमा मूर्ख हुन् । (६३)

युद्धमा हजारौं मानिसलाई हजारौं पटक पराजित गर्ने
व्यक्तिभन्दा स्वयम्भलाई जित्त सक्ने मानिस नै श्रेष्ठ हुन्छ । (१०३)

उत्तम धर्म नजानेर सय वर्ष बाँच्नुभन्दा उत्तम धर्म जानेर
एकैदिन बाँच्नु राम्रो हुन्छ । (११५)

मनुष्य जन्म प्राप्त गर्न कठिन छ, जन्मेर पनि जीवित रहनु
कठिन छ, जीवित रहे पनि धर्म श्रवण गर्नु कठिन छ, बुद्धको जन्म
हुनु कठिन छ । (१८२)

कुनै पाप नगर्नु, पुण्य सञ्चयत गर्दै आफ्नो चित्तलाई शुद्ध गर्नु
त्यही नै भगवान बुद्धको उपदेश हो । (१८३)

अन्तिम समयमा, न त छोराले रक्षा गर्न सक्दछ, न त पिताले न
त आफन्तहरूले नै । मृत्युले गाँजेपछि कसैले पनि केही गर्न सक्दैन ।
(२८८)

विषय सूची

बुद्ध

प्रथम अध्याय शाक्यमुनि बुद्ध	2
१. बुद्धको जीवनी	2
२. बुद्धका अन्तिम उपदेश	10
द्वितीय अध्याय अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध	15
१. उनका करुणा र संकल्पहरू	15
२. बुद्धको मोक्ष र हास्त्रा निमित्त मुक्ति	19
३. अनादि बुद्ध	22
तृतीय अध्याय बुद्धका रूप र उनका सदगुणहरू	25
१. बुद्धको शरीरका तीन पक्षहरू	25
२. बुद्धको प्रादुर्भाव	29
३. बुद्धका सदगुण	32

धर्म

प्रथम अध्याय हेतु-प्रत्यय	38
१. चार आर्य सत्य	38
२. हेतु-प्रत्यय	41
३. प्रतीत्य-समुन्पाद	42
द्वितीय अध्याय मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति	46
१. अनित्यता तथा अनात्मता	46
२. मन-मात्रको सिद्धान्त	49
३. वस्तुहरूको वास्तविक स्थिति	52

४. मध्यम मार्ग	57
तृतीय अध्याय बुद्ध-प्रकृति	65
१. पवित्रताको मन	65
२. बुद्ध-प्रकृति	71
३. अनात्मता	75
चतुर्थ अध्याय क्लेश	81
१. मानव क्लेश	81
२. मानव प्रकृति	88
३. मानव जीवन	90
४. मानव जीवनको वास्तविकता	95
पंचम अध्याय बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष	102
१. अमिताभ बुद्धको संकल्प	102
२. अमिताभ बुद्धको पवित्र भूमि	110

साधनाको मार्ग

प्रथम अध्याय विशुद्धि मार्ग	116
१. चित्त शुद्धि	116
२. सदाचारको असल मार्ग	123
३. प्राचीन कथाहरूमा भएका उपदेश	134
द्वितीय अध्याय व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग	150
१. सत्यको अन्वेषण	150
२. अभ्यासका मार्गहरू	163
३. श्रद्धाको मार्ग	176
४. पवित्र सूत्रहरू	184

संघ

प्रथम अध्याय संघका कर्तव्यहरू	194
१. भिक्षुहरू	194
२. उपासकहरू	200
३. सत्य जीवनको व्यावहारिक मार्गदर्शन	212
द्वितीय अध्याय बुद्धभूमिको निर्माण	225
१. संघमा मेलमिलाप	225
२. बुद्धभूमि	233
३. जसले बुद्धको भूमिमा कीर्ति प्राप्त गरेका छन्	238
सन्दर्भ सामग्रीहरू	245

परिशिष्ट

१. बुद्ध धर्मको संक्षिप्त इतिहास	258
२. बुद्धका उपदेशको प्रसारण	268
३. “भगवान बुद्धका उपदेश” को इतिहास	271
४. “भगवान बुद्धका उपदेश” को अनुक्रमणिका	273
५. संस्कृत शब्द संग्रह	281

बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठान

“भगवान बुद्धका उपदेश” को वितरण

288

ବୁଦ୍ଧ

प्रथम अध्याय

शाक्यमुनी बुद्ध

१

बुद्धको जीवनी

१. हिमालयको दक्षिणतर्फको तल्लो भाग भएर बग्ने रोहिणी नदीको किनारामा शाक्यवंशीहरू बसोबास गर्दथे । उनीहरूका राजा शुद्धोधन गौतमले आफ्ना राजधानी कपिलवस्तुमा स्थापना गरी ठूलो गढ बनाई प्रजाबाट प्रशंसित भई बुद्धिमतापूर्वक राज्य गरी रहेका थिए ।

महारानीको नाम मायादेवी थियो । उनी राजाको फूपाजुकी छोरी थिइन, जो छिमेकी राज्यका सोही शाक्यवंशका राजा थिए ।

बीस वर्षसम्म उनीहरूको कुनै सन्तान भएन । तर एकरात अचम्मको सपनामा एउटा सेतो हाती उनको दाहिने काखीमुनिबाट गर्भाशयमा पसेको देखेपछि, महारानी मायादेवी गर्भवती भइन् । राज-बालक जन्मने कुरालाई राजा तथा प्रजा दुवैले उत्सुकतापूर्वक प्रतिक्षा गरे । उनीहरूको चलनअनुसार रानी सन्तान जन्माउन माइततर्फ गईन र वसन्तको सुन्दर घाममा उनले लुम्बिनी उद्यानमा विश्राम गरिन् ।

उनको चारैतिर अशोकका फूलहरू फुलेका थिए र त्यो देखेर आनन्दित भई उनले फूलको एउटा हाँगा दाहिने हातले टिप्प खोज्दा राजकुमारको जन्म भयो । महारानी एवं उनको राजपुत्रको महिमामा सबैले हर्ष मनाए; स्वर्ग तथा पृथ्वीले समेत आनन्द मनाए । यो अविस्मरणीय दिन अप्रिल महिनाको आठौं दिन थियो ।

राजा अत्यन्तै आनन्दित भई राजकुमारको नाम सिद्धार्थ राखे, जसको अर्थ हुन्छ, “सबै इच्छा परिपूर्ण भएको ।”

२. तर मातृप्रेमको अनुभूति गर्न नपाउदै प्रिय महारानी मायादेवीको अकस्मात् देहान्तले राजदरबारमा दुःख आइपन्थ्यो । उनकी बहिनी महाप्रजापति सानीआमा बनी बालकको स्नेहपूर्वक पालनपोषण गरिन् ।

नजिकैको पहाडमा बस्ने असिता नाम गरेका तपस्वी राजदरबारको वैभव देखेर त्यसलाई सुलक्षण ठानी दरबारमा आए । उनलाई राजकुमार देखाइयो । ती तपस्वीले “राजकुमार राजपाट सम्हालेर राज्यमा बसे महान् चक्रवर्ती राजा हुनेछन् यदि दरबार छोडेर प्रव्रजित भएमा संसारभरिका महान् बुद्ध हुनेछन्” भनी भविष्यवाणी गरे ।

सिद्धार्थ ठूलो भएपछि महान सम्राट हुने कुराले राजा धेरै खुसी भए तर राजकुमारले राजपाठ छोडेर प्रव्रजित हुने कुराले उनी साहै चिन्तित हुन थाले ।

शाक्यमुनी बुद्ध

सात वर्षको उमेरमा राजकुमारले प्रशासन तथा सैनिक कलाको शिक्षा प्रारम्भ गरे, तर स्वभावतः उनी अरुनै कुरामा संवेदनशील थिए ।

वसन्त ऋतुको कुनै दिन उनी आफ्ना पिताका साथ दरबार बाहिर गएका थिए । एक किसानद्वारा हलो जोतिरहेको हेरीरहेको बेला हलोले माटो खन्दा जमिनमाथि निस्कन पुगेको किरालाई एउटा चराले टिपेर उडेको उनले देखे । यो देखी रुखको छहारीमा बसी यस माथि विचार गर्दै आफैलाई भन्न थाले :

“हाय ! के सबै जीवित प्राणीले एक अर्काको हत्या गर्दछन् ?”

सानैमा आफ्नी आमाबाट विछेड भएका राजकुमारलाई यस घटनाले गहिरो प्रभाव पायो ।

प्रतिदिन उमेर बढ्दै जाँदा उनको आध्यात्मिक चिन्तन पनि गहिरिदै गयो ; कलिलो रुखमा सानो चोट परेखै मानव जीवनका दुःख, पीडाहरूले उनको मनमा गहिरो छाप पढै गयो ।

तपस्वीको भविष्यवाणी सम्झनासाथ राजालाई चिन्ता बढेर आउथ्यो । यसै कारण उनले राजकुमारलाई सम्पूर्ण सुविधाहरू दिई अरु कुरामा भुलाउने हरसम्भव कोशिस गरे । उन्नाइस वर्षको उमेरमा स्वर्गीय महारानी मायादेवीका भाइ देवदहका राजा सुप्रवुद्धकी छोरी राजकुमारी यशोधरासँग उनको विवाह गरिदिए ।

३. दस वर्षसम्म वसन्त, हेमन्त र वर्षा ऋतुका लागि बनाइएका मनोहर महलमा राजकुमार नृत्य, संगीत र मोजमस्तीमा डुबीरहे । तर जहिले पनि उनको मन दुखमय जीवनतर्फ फर्कन्थ्यो अनि मानव जीवनको सत्यता बुझन व्याकुल हुन्थ्यो ।

“महलको यो विलास, यो स्वस्थ शरीर, यो आनन्दमय युवावस्था ! यी सबैको मेरा निमित्त के अर्थ हो ?” उनले विचार गरे । “कुनै दिन हामी विरामी पर्न सक्नेछौं, हामी वृद्ध हुनेछौं, मृत्युबाट कदापि उम्कन सक्दैनौ । युवावस्थाको गर्व, स्वास्थ्यको गर्व, अस्तित्वको गर्व, सबै विवेकशील व्यक्तिहरूले यिनलाई पन्छाउनु पर्दछ ।”

“अस्तित्वको लागि संघर्ष गरिराखेको मानिसले स्वभावतः केही महत्वपूर्ण कुराको खोजी गर्दछ । यस्तो खोजी दुई प्रकारले गर्न सकिन्छ—सही बाटोबाट र गलत बाटोबाट । गलत बाटोबाट खोजी गर्नेहरु रोग, वृद्धावस्था र मृत्यु, अवश्यंभावी छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै यिनै कुराहरूको खोजीमा लाग्दछ ।

“सही बाटोबाट खोजी गर्नेहरु रोग, वृद्धावस्था र मृत्युको सत्य प्रकृति थाहा पाई सबै प्रकारका मानव दुखबाट छुटकारा पाउने कुराको खोजी गर्दछ । विलासपूर्ण जीवन गलत बाटोको रोजाई जस्तो लाग्दछ ।”

शाक्यमुनी बुद्ध

४. यसरी उनन्तीस वर्षको उमेर सम्म, राजकुमारको मनमा मानसिक संघर्ष चलिरह्यो र यसै वर्ष उनका एकमात्र सन्तान राहुलको जन्म भयो । यस घटनापछि सिद्धार्थले कतै गृहस्थी जीवनमै फसिने हो कि भन्ने चिन्ताले गृहस्थी जीवन त्यागेर आफ्नो मानसिक चिन्ताको समाधानका निमित्त एक गृहविहीन भिक्षुको जीवन व्यतित गर्ने निश्चय गरे । एक रात आफ्ना निजी सारथी छन्दकका साथ प्रिय श्वेत घोडा कन्थक चढेर दरबारबाट निस्के ।

तर उनको मानसिक बेचैनी शान्त भएन । कैयन मारहरूले उनलाई लोभ्याउदै भने “यदि तिमी दरबार फर्केर गयौ भने सम्पूर्ण संसार चाँडै तिम्रो हुनेछ ।” तर यस सांसारिक सुख आफूलाई नचाहिएको प्रतिक्रिया मारलाई दिँदै आफ्नो शिर मुण्डन गरी हातमा भिक्षा पात्र लिएर दक्षिणतर्फ लागे ।

राजकुमार सर्वप्रथम योगी भार्गवकहाँ पुगे र उनका यौगिक अभ्यासहरू हेरे । त्यसपछि ध्यानद्वारा निर्वाण प्राप्त गर्ने पद्धति सिक्न आलारकालाम र उद्करामपुत्रकहाँ पुगे । उक्त पद्धतिको केही समयसम्म अभ्यास गरेपछि यसले उनलाई बोधि प्राप्त गराउन नसक्ने कुरामा उनी विश्वस्त भए । अन्तमा उनी मगध राज्य गई गया गाउँ भएर बग्ने नैरजना नदीको तटमा रहेको उरुबेला वनमा तपस्या गर्न लागे ।

५. उनका साधनाका पद्धतिहरू अविश्वनीय किसिमले कठोर थिए । उनले स्वयम् संकल्प गरे, “न त भूतमा, न त वर्तमानमा, न त भविष्यमा नै कुनै पनि तपस्वीले म भन्दा बढी एकाग्र चित्त भई साधना गर्ने अथवा गरेका हुने छैनन् ।”

तैपनि राजकुमारले आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न सकेनन् । उनले छ वर्षको कठोर तपस्यालाई त्यागे । उनी नदीमा गई स्नान गरे अनि छिमेकी गाउँमा बस्ने सुजाता नाउकी कन्याको हातबाट दूधको कचौरा ग्रहण गरे । उनका साथ छ वर्षसम्म सँगै तपस्या गरेका अन्य पाँच सहयोगीहरूलाई यसरी एक कन्याको हातबाट दूधको कचौरा ग्रहण गरेको कुराले अचम्मित बनायो । यस क्रममा साथीहरूको उनीप्रतिको विश्वास हराउदै गयो अनि उनी पतन भएको सम्भी उनलाई परित्याग गरी हिँडे ।

यसरी राजकुमार एकलै परे । उनी शारीरिक रूपमा अझै दुर्बल थिए तैपनि आफ्नो ज्यानलाई संकटमा डाली पूणः ध्यानमा वसी यस्तो प्रतिज्ञा गरे - “मेरो शरीरको रगत सुकेर गए तापनि, मासु सडेर गए तापनि, हाड टुक्रा टुक्रा भए तापनि बुद्धत्व प्राप्त नगरी म यो आसनबाट उठ्ने छैन ।”

यो बडो तीव्र र अतुलनीय संघर्ष थियो । उनको मन निराश एवं अस्पष्ट विचारले भरिएको थियो, उनको चित्तलाई कालो छ्याले ढाकेको थियो, मारका प्रलोभनहरूले उनलाई घेरिराखेको थियो । उनले

शाक्यमुनी बुद्ध

यी सबैलाई एक-एक गरी सावधानी एवं धैर्यपूर्वक नियाती सबैलाई अस्वीकार गरे । यो निश्चय नै एक कठिन संघर्ष थियो जसले उनको रगतलाई पातलो पारेको थियो, मासुलाई क्षीण पारेको थियो अनि हाडलाई खण्डित गर्दै थियो ।

तर जब पूर्वी आकाशमा विहानको तारा उदायो, संघर्ष समाप्त भयो एवं राजकुमारको चित्त सूर्योदय जस्तै निर्मल र निर्विकार भयो । उनले अन्तमा वोधिज्ञानको मार्ग प्राप्त गरे । आठ डिसेम्बरको दिन जब उनी पैतीस वर्षका भए राजकुमार बुद्ध बने ।

६. यसपछि राजकुमारलाई विभिन्न नामले सम्बोधित गरिन थालियो । कसैले उनलाई बुद्ध भने, बुद्धत्व प्राप्त तथागत ; कसैले उनलाई शाक्यमुनि भने, शाक्य वंशका मुनि ; अरुहरूले उनलाई भगवान भने ।

सबभन्दा पहिला उनी आफूसँगै छ वर्षसम्म तपस्या गर्ने पाँच तपस्वी साथीहरू बसिरहेका वाराणसीको मृगदावनमा गए । पहिला त उनी पहिलेकै अवस्थामा रहेको सम्भी विश्वास गरेनन् तर धैरै बेरपछिको विविध तर्कवितर्कबाट विश्वस्त भई पाँचैजना उनका प्रथम अनुयायी बने । अनि उनी राजगृह गई आफ्ना सदैव मित्र रही आएका राजा विम्बिसारलाई प्रवचन दिई आफ्ना उपासक बनाए । त्यहाँबाट उनी भिक्षाटन गर्दै एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा गई आफूले प्राप्त गरेको वोधिज्ञानको प्रचार गरे ।

प्यासाले पानी खोजेभै अनि भोकाएकाले खाना खोजेभै गरी मानिसहरू उनको प्रवचन सुनी उनको मार्गमा लाग्न थाले । दुई महान शिष्यहरू सारिपुत्र र मौदगल्यायन उनीहरूका दुईहजार अनुयायी सहित बुद्धका शरणमा आए ।

पहिला त बुद्धका पिता राजा शुद्धोधन छोराले दरबार परित्याग गरेको कुराले त्यति खुशी थिएनन तर पछि उनका निष्ठावान् शिष्य हुन पुगे । बुद्धकी सौतेनी आमा महाप्रजापति, उनकी पत्नी राजकुमारी यशोधरा र सम्पूर्ण शाक्यवंशका सदस्यहरू उनका अनुयायी भए । असंख्य अन्य व्यक्तिहरू उनका निष्ठावान् अनुयायी भए ।

७. बुद्धले पैतालिस वर्षसम्म देशका ठाउँठाउँमा घुमी धर्मोपदेश दिई आफूले दिएको मार्गमा लाग्न प्रोत्साहित गरे, तर जब उनी असी वर्षका भए, राजगृहबाट श्रावस्ती जाने बाटोमा पर्ने वैशाली पुग्दा अस्वस्थ भए र तीन महिनापछि आफूले परिनिर्वाण लिने भविष्यवाणी गरे । तैपनि उनको यात्रा चलिरह्यो र पावा पुग्दा लोहार चुण्डले दिएको भोजन खाएर उनी सिकिस्त बिरामी परे । शरीरमा अत्यन्तै कष्ट र कमजोरी भए तापनि यात्रा गर्दै उनी कुशीनगरको छेउको वनमा पुगे ।

त्यहाँ दुई ठूला साल वृक्षको बीचमा ओछ्यान बनाई पल्टेर आफ्नो अन्तिम क्षणसम्म धर्मोपदेश गरिरहे । यसरी अन्त्यमा आफ्नो कार्य पूरा गरी यी सर्वश्रेष्ठ उपदेशक तथा करुणामयी व्यक्ति पूर्ण शान्तिमा प्रवेश गरे ।

शाक्यमुनी बुद्ध

८. बुद्धका प्रिय शिष्य आनन्दको निर्देशनमा उनको शरीरको दाहसंस्कार उनका मित्रहरूद्वारा कुशीनगरमा भयो ।

राजा अजातशत्रु एवं छिमेकका सात शासकहरूले उनको अस्थिधातु उनीहरूमा बाँडियोस् भनी माग गरे । कुशीनगरवासीहरूले पहिले त यस कुरालाई अस्वीकार गरे । यस विवादको अन्त्य युद्धबाट मात्र हुने अवस्था समेत देखियो तर द्वोण नाम गरेका एक विद्वान् व्यक्तिको सल्लाहले यो संकट हट्न गई अस्थिधातुलाई आठ महान् देशहरूमा बाँडियो । चिताको खरानी तथा अस्थिधातु राखिएको माटोको घडा दुई अन्य राजाहरूलाई पनि सम्मानका साथ दिइयो । तसर्थ यी अस्थिधातु तथा भष्महरू राख्नको लागि बुद्धको सम्झनामा दश ठूला ठूला चैत्यहरू निर्माण गरियो ।

२

बुद्धका अन्तिम उपदेश

१. कुशीनगरमा साल वृक्षमुनि आफ्ना शिष्यहरूलाई अन्तिम उपदेश दिई बुद्धले भने :

“स्वयम्भूर्लाई एक ज्योति बनाऊ । स्वयम्भूर्माथि विश्वास गर : अरु कसैमाथि भर नपर । मेरो उपदेशलाई आफ्नो ज्योति बनाऊ । तिनमाथि भर पर, अन्य कुनै उपदेशमाथि भर नपर ।”

आफ्नो शरीरको विचार गर, यसको अपवित्रताको विचार गर, वेदना र आनन्द दुवै दुखका कारण हुन् भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै तिमी त्यसको तृष्णामा कसरी आशक्त हुन सक्दछौ ? आफ्नो आत्माको

विचार गर ; यसको अनित्यतामाथि विचार गर ; सबैको अन्त्य अवश्यंभावी दुःखमा नै हुन्छ भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै किन यसको मोहमा परी गर्व तथा स्वार्थको उपासना गर्दछौ । सबै तत्वहरू माथि विचार गर ; के तिमीले तिनीहरूमा कुनै चिरस्थायी “आत्मा” पाउन सकदछौ ? के ती सबै त्यस्ता स्कन्द्यहरू होइनन् जो ढिलो अथवा चाँडो टुक्रा टुक्रा भएर छरिन्छन् ? दुःखको सर्वव्यापकताप्रति भ्रममा नपर, मेरो मृत्युपछि पनि मेरा उपदेशहरू पालना गर अनि तिमी दुःखबाट मुक्त हुनेछौ । यस्तो गर अनि तिमी निश्चय पनि मेरा शिष्य हुनेछौ ।

२. “मेरा शिष्यहरू हो ! मैले दिएको उपदेशहरू कहिल्यै विर्सने अथवा परित्याग गर्ने छैनौ । तिनको सदैव संरक्षण गर्नुपर्दछ र तिनको मनन गरी अभ्यास गरिनु पर्दछ । यदि तिमीले यी उपदेशहरू पालना गच्छौ भने तिमी सदैव सुखी रहने छौ ।

उपदेशको मुख्य आशय तिम्रो आफ्नै मनमाथि नियन्त्रण पाउनु हो । लोभबाट मुक्त हुन सक्यौ भने तिमीले आफ्नो शरीरलाई सत्मार्गमा, मनलाई निर्मल अनि वचनलाई निष्ठावान राख्न सकदछौ । जीवनको क्षणभंगरतालाई सदैव विचारमा राख्यौ भने, तिमी लोभ र रीसको प्रतिरोध गर्न सक्नेछौ अनि सम्पूर्ण पापहरूका परित्याग गर्न सक्नेछौ ।

यदि तिमीले आफ्नो मन प्रलोभित भई लोभमा फसेको पायौ भने प्रलोभनको दमन र नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ; आफ्नै मनको स्वामी बन ।

शाक्यमुनी बुद्ध

मानिसको मनले उसलाई बुद्ध बनाउन सकदछ, र यसै मनले उसलाई पशु बनाउन सकदछ। भ्रमले बाटो विरायौ भने राक्षस बन्न सक्नेछै ; वोधिज्ञान प्राप्त गर्न सक्यौ भने बुद्ध हुन सक्नेछै। तसर्थ, आफ्नो मनमाथि नियन्त्रण राख अनि कहिल्यै पनि सत्मार्गबाट यसलाई विमखु हुन नदेऊ ।”

३. “ तिमीहरूले परस्परमा सम्मान गर्नु , मैले दिएको सत्मार्गमा लागि विवादबाट मुक्त हुनु ; पानी र तेल जस्तै एकअर्कामा वेमेल नभई पानी र दूध जस्तै गरी मिसिएर बस्नु पर्दछ ।

सँगसँगै अध्ययन गर, सँगसँगै सिकी सँगसँगै मैले दिएको उपदेशको अभ्यास गर। व्यर्थका कुरा अथवा कलहमा आफ्नो मन र समय खेर जान नदेऊ। ज्ञानको फूल फुल्ने ऋतुमा त्यसको आनन्द लेऊ र सत्मार्गको फल टिप

जुन उपदेश मैले तिमीहरूलाई दिएको छु , त्यो मैले स्वयम् त्यही मार्ग अनुसरण गरेर प्राप्त गरेको हुँ। तिमीहरूले यी उपदेशहरू पालना गरी प्रत्येक अवसरमा तिनको भावना अनुकूल आचरण गर।

यदि तिमीहरूले तिनको उपेक्षा गर्यौ भने यसको अर्थ तिमीहरूले मलाई कहिल्यै नभेटे सरह हुनेछ। यसको अर्थ वास्तवमा तिमीहरू मसँग भए पनि मभन्दा धेरै टाढा भए सरह हुनेछ ; तर यदि तिमीहरूले मेरो उपदेश स्वीकार गरी अभ्यास गर्यौ भने तिमीहरू मभन्दा टाढा हुँदा पनि मेरो नजिकै हुनेछौं ।”

४. मेरो शिष्यहरू, मेरो अन्त्य नजिकै आइसकेको छ। हामी

छुट्टिने बेला नजिक आएको छ , तर विलाप नगर । जीवन सदैव परिवर्तनशील छ ; कोही पनि शरीरको विनाश हुनबाट उम्कन सक्दैन । अब म मेरै मृत्युबाट यो कुरा प्रकट गर्नेछु , एक सडेको गाडाभै मेरो शरीर टुक्राटुका हुनेछ ।

व्यर्थमा विलाप नगर, तर कुनै कुरा पनि स्थायी छैन भन्ने यथार्थता बुझी यसबाट मानव जीवनको शुन्यताको बारेमा सिक्ने प्रयत्न गर । परिवर्तनीय कुरा अपरिवर्तनीय हुन सक्ने दुष्कामना नगर ।

सांसारिक तृष्णाको राक्षसले मनलाई भ्रममा पार्न सदैव अवसर खोजी राख्दछ । यदि एक विषालु सर्प तिम्रो कोठामा छ , अनि तिमी शान्तिपूर्वक सुल चाहन्छौ भने सर्वप्रथम तिमीले त्यसलाई कोठा बाहिर धपाउनु पर्दछ ।

तिमीहरूले विषालु सर्पलाई धपाए भैं सांसारिक रागको बन्धन तोडी तिनलाई धपाउनु पर्दछ । तिमीहरूले दृढतापूर्वक आफै मनको रक्षा गर्नुपर्दछ ।”

५. “मेरो शिष्यहरू, मेरो अन्तिम घडी आइपुगेको छ तर मृत्यु भनेको स्थूल शरीरको विनाश हुनु मात्र हो भन्ने कुरा तिमीहरूले विसर्न हुन् । शरीरको जन्म आमाबाबुबाट भएको हुन्छ , त्यसको पोषण अन्तले गरेको हुन्छ ; त्यसरी नै रोग र मृत्यु अवश्यंभावी हुन् ।

तर साँचो बुद्ध मानव शरीर होइन ; यो त बोधिज्ञान हो । मनुष्य शरीर अवश्य विनष्ट हुनेछ , तर धर्मको सत्यमा र धर्मको पालनामा बोधिज्ञानको प्रज्ञा सदैव प्रवाहित भझरहने छ । जसले मेरो

शाक्यमुनी बुद्ध

शरीर मात्र देखदछ, उसले यथार्थमा मलाई देखैन। उसले मात्र देखदछ, जसले मेरो उपदेश स्वीकार गर्दछ।

मेरो मृत्युपछि, धर्म नै तिमीहरूको गुरु हुनेछ। धर्मको पालना गर र तिमीहरू म प्रति निष्ठावान् हुनेछै।

मेरो जीवनको गत पैतालीस वर्षमा, मैले आफ्ना उपदेशहरूमा केही कुरा लुकाएको छैन। कुनै गोप्य उपदेश छैन, कुनै लुकेको अर्थ छैन; सबै कुराको खुला एवं स्पष्ट रूपले उपदेश दिएको छु। मेरा प्रिय शिष्यहरू, यो अन्त्य हो। अब एकै छिनमा निर्वाण लिनेछु। यो मेरो उपदेश हो।”

द्वितीय अध्याय

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

१

उनका करुणा र संकल्पहरू

१. बुद्धको भावना अत्यन्त करुणा र मायाले भरिएको छ । यसरी अत्यन्त मायाले भरिएको भावना सबै मनुष्यलाई कुनै वा सबै प्रकारले रक्षा गर्ने भावना हो । महती करुणाको भावना त्यो हो जसले अरुको विरामीमा विरामी हुन तथा अरुको दुःखबाट दुखित हुनुतर्फ प्रेरित गर्दछ ।

बुद्धले भनेका छन् “तिम्रो दुःख मेरो दुःख हो र तिम्रो सुख मेरो सुख हो ।” जसरी कुनै पनि आमाले आफ्नो बालकलाई सदैव माया गर्दछिन् , उनले यो भावना एक क्षणका लागि पनि विस्तरित न किनभने अरुकप्रति करुणामय हुनु बुद्धत्वको प्रकृति हो ।

बुद्धको करुणाको भावना मानिसको आवश्यकताअनुसार प्रोत्साहित हुन्छ , मानिसको विश्वास यसै भावनाप्रतिको प्रतिक्रिया हो र यसैले उसलाई ज्ञानतर्फ लगदछ , ठीक त्यसरी नै जसरी कुनै पनि आमाले आफ्नो मातृत्व सन्तानलाई स्नेह गरेर अनुभव गर्दछिन् ; अनि सन्तानले आमाको त्यो माया पाएर आफूलाई सुरक्षित र आराम ठान्दछ ।

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

तैपनि मानिसहरू बुद्धको यो भावना बुभदैनन् र अज्ञानद्वारा उत्पन्न तृष्णा र मोहमा परेर दुख भोगिराखेका हुन्छन् ; उनीहरू सांसारिक रागद्वारा संग्रहित आफ्नै कर्मले दुख पाउँछन् तथा आफ्नो पापी कर्मको भारी बोकेर मोहको पर्वतमा भैंतारी रहन्छन् ।

२. बुद्धको करुणा यस जन्मका लागि मात्र हो भनी विचार नगर, यो त अनादि बुद्धको अनन्तकालदेखिको करुणाको प्रकटीकरण हो र यो अज्ञातकालदेखि सक्रिय छ, जबदेखि मनुष्यले आफ्नो अज्ञानको कारणले बाटो विरायो ।

अनादि बुद्ध मानिसहरूका समक्ष अत्यन्त मैत्रीपूर्ण रूपमा प्रकट हुन्छन् र उनीहरूलाई दुखबाट मोक्षको सर्वश्रेष्ठ बुद्धिमत्तापूर्ण प्रक्रिया प्रदान गर्दछन् ।

शाक्यमुनि बुद्ध शाक्य वंशमा राजकुमारका रूपमा जन्मेका थिए, उनले सन्यासीको जीवन व्यतीत गर्न आफ्नो महलका सुखसुविधाहरू परित्याग गरे । मौन ध्यानको अभ्यासद्वारा उनले बोधिज्ञान प्राप्त गरे । उनले आफ्ना मानिसहरूमा धर्मको उपदेश दिए र अन्त्यमा आफ्नो पार्थिव शरीरको त्यागद्वारा यसको अन्तिम अभिव्यक्ति प्रकट गरे ।

बुद्धत्वको कार्य त्यतिकै चिरस्थायी छ, जतिको मानव अज्ञान अनन्त छ ; र जसरी अज्ञान अत्यन्त गहिरो छ, , त्यसरी नै बुद्धको करुणा असीमित छ ।

जब बुद्धले सांसारिक जीवनबाट मुक्त हुने निर्णय गरे, उनले चार महान् संकल्पहरू लिए : १) सबै मानिसहरूको रक्षा गर्ने , २) सबै सांसारिक तृष्णाहरूको परित्याग गर्ने , ३) सबै उपदेशहरू सिक्ने, ४) पूर्ण बोधिज्ञान प्राप्त गर्ने । यी संकल्पहरू प्रेम र करुणाका प्रकटीकरणहरू हुन् जो बुद्धत्व प्रकृतिका मौलिक कुराहरू हुन् ।

३. बुद्धले सर्वप्रथम कुनै पनि जीवित प्राणीहरूको हत्याको पापबाट आफूलाई मुक्त राख्न साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट उनले सबै मानिसहरूले दीर्घ जीवनको आशिर्वाद प्राप्त गर्न सकून् भनी कामना गरे ।

बुद्धले चोरीको पाप परित्याग गर्न साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट उनले सबै मानिसहरूले उनीहरूको आवश्यकतानुसार सबै कुरा प्राप्त गर्न सकून् भनी कामना गरे ।

बुद्धले परस्त्रीगमनबाट टाढा रहने साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट उनले सबै मानिसहरू आफ्नो अतृप्त तृष्णाद्वारा पीडित नभई पवित्र भावनाको कल्याण बुझ्न सक्ने होऊन् भनी कामना गरे ।

बुद्धले आफ्नो आदर्शलाई लक्षित गरेर सबै छलकपटबाट मुक्त हुन साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट सबै मानिसहरूले सत्य बोल्दा प्राप्त हुने मानसिक शान्ति थाहा पाउन सकून् भनी कामना गरे ।

उनले दोधारे कुरालाई परित्याग गर्न साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट उनले समाजमा बस्दा प्रेम र बन्धुत्वबाट प्राप्त हुने आनन्द सबैले थाहा पाउन सकून् भनी कामना गरे ।

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

उनले अरुको निन्दा नगर्ने साधना गरे र त्यसको पुण्यबाट अरुका साथ शान्तिपूर्वक बस्दा प्राप्त हुने निर्मल मन सबैलाई प्राप्त होस् भनी कामना गरे ।

उनले आफूलाई बेकारका कुराकानीबाट मुक्त राखे र त्यसपछि सहानुभूतिबाट प्राप्त हुने परमानन्द सबैले थाहा पाउन सकून् भनी कामना गरे ।

बुद्धले आफ्नो आदर्शलाई लक्षित गरी आफूलाई लोभबाट मुक्त गर्ने साधना गरे र त्यसपछि यस पवित्र कर्मद्वारा लोभबाट मुक्ति हुँदा प्राप्त हुने आनन्द सबैले थाहा पाउन सकून् भनी कामना गरे ।

उनले क्रोध परित्याग गर्ने साधना गरे र त्यसपछि सबै एकआपसमा प्रेम गरुन् भनी कामना गरे ।

उनले अज्ञानको परित्याग गर्ने साधना गरे र त्यसपछि सबैले हेतुप्रत्ययको नियम बुझन सकून् र त्यसलाई तिरस्कार नगरुन् भनी कामना गरे ।

यसरी बुद्धको करुणा सबै मानिसहरूमाथि व्याप्त हुन्छ र उनको कहिल्यै नघट्ने दया उनीहरूको सुखका लागि हो । मातापिताले छोराछोरीलाई माया गरे जस्तै उनी मानवप्रति स्नेह गर्दछन् र उनीहरूका निमित्त परमानन्दको कामना गर्दछन्, जसले गर्दा उनीहरू जीवन र मरणको यो भवसागर पार गर्न सक्षम हुनेछन् ।

बुद्धको मोक्ष र हाम्रा निमित्त मुक्ति

१. ज्ञानको टाढा किनाराबाट दिइएको, बुद्धको उपदेश, मोहको संसारमा अझै संघर्ष गरी राखेका मानिसहरूसम्म पुग्न सारै कठिन हुन्छ ; तसर्थ बुद्ध स्वयम् यस्तो संसारमा फर्कन्छन् र मोक्षको आफ्नो पद्धति प्रयोगमा ल्याउँछन् ।

बुद्धले भने “अब म तिमीहरूलाई एक अर्ति कथा सुनाउँछु ।” “कुनै समय एक धनी व्यक्ति बस्दथ्यो, जसको घरमा आगलारी भयो । त्यसबेला त्यो व्यक्ति घरमा थिएनन् जब ऊ घर फर्केर आयो, उसले आफ्ना छोराछोरीहरू खेलमा मस्त भइ आगो लागेको थाहा नपाई अझै घरभित्रै बसिराखेको पायो । बाबुले कराएर भन्यो , छोराछोरी हो ! बाहिर निस्क, छिटो घरबाट बाहिर आऊ । छिटो गर ! ” तर छोराछोरीहरूले उनका कुरा सुनेनन् ।

तसर्थ व्याकुल बाबु फेरि करायो । छोराछोरी हो, मसँग केही अचम्मका खेलौनाहरू छन, घरबाट बाहिर आएर तिनलाई लेउ ! यो कुरा सुनेर यसपल्ट केटाकेटीहरू आगो लागेको घरबाट दगुरेर बाहिर आए । ”

यो संसार आगलारी भएको एक घर हो । मानिसहरू आगलारी भएको थाहा नपाई त्यसैमा जलेर मर्ने विपत्तिमा छन् । तसर्थ बुद्धले करुणाले प्रेरित भई उनीहरूलाई बचाउने उपाय गर्दछन् ।

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

२. बुद्धले भने “म तिमीहरूलाई अको अर्ति कथा सुनाउँछु । कुनै समय एक धनी व्यक्तिको एक मात्र छोराले गृहत्याग गयो र अत्यन्त गरिबीको अवस्थामा पुग्यो ।

जब बाबुले आफ्नो छोराको खोजीमा टाढा यात्रा गयो, उसले छोरालाई भेटाउन सकेन । बाबुले छोरालाई खोज्न हरसंभव कोशिस गयो तर सबै व्यर्थ भयो ।

केही कालपछि, सारै दुर्दशामा परेको छोरो घुम्दाघुम्दै बाबु बसेनिर पुग्न गयो ।

बाबुले छोरालाई तुरुन्तै चिनीहाले अनि फिरन्ते छोरालाई घर फर्काउन आफ्ना नोकरहरू पठाए ; तर छोरा घरको भव्यता देखेर सर्शंकित भयो । उनीहरूले केही छल गर्न आँटेका हुन् भन्ठानी, ऊ उनीहरूसँग जान मानेन । उसले तिनी आफै बाबु थिए भन्ने महश्सुस गरेनन् ।

बाबुले यसपल्ट पैसा दिने प्रस्ताव गरी उनीहरूको धनी मालिकको घरमा काम गर्न हिँड भन्न लगाउन पुनः नोकरहरूलाई पठाए । छोराले यो प्रस्ताव मान्यो र उनीहरूसँग आफ्नो बाबुको घरमा फर्की नोकर बने ।

बाबुले विस्तारै विस्तारै उसको पदोन्नति गर्दै लगी सम्पूर्ण सम्पत्तिको अधिकार सुम्पियो तैपनि अझै छोराले बाबुलाई चिन्न सकेन ।

बाबु आफ्नो छोराको निष्ठावान देखेर प्रसन्न भयो, जब उसको

अन्तिम घडी नजिकै आयो, आफ्ना नाता कुटुम्ब तथा साथीहरू सबैलाई बोलाई उनीहरूलाई भन्यो “मित्रहरू, यो मेरो एक मात्र छोरा हो, जुन छोरा खोज मैले कैयन वर्ष लगाएँ । अब उप्रान्त मेरो सम्पूर्ण धन सम्पति यसैको हुनेछ ।”

छोरा बाबुको यस्तो स्वीकारोक्ति सुनेर आश्चर्यचकित हुँदै भन्न थाले : “मैले आफ्नो बाबु मात्र पाइन, यद्यपि यी सबै धन सम्पति पनि अब मेरा भए ।”

यस अर्ति कथाको धनी मानिसले बुद्धलाई संकेत गर्दछ , र धुमन्ते छोराले सबै मानिसहरूलाई । बाबुको आफ्नो एक मात्र छोराप्रतिको स्नेह जस्तै बुद्धको करुणा सम्पूर्ण मनुष्यमाथि व्याप्त हुन्छ । त्यस स्नेहमा, उनले उनीहरूलाई मार्ग प्रदर्शन गर्ने, उपदेश दिने र ज्ञानको विधिद्वारा समृद्ध पार्ने सबभन्दा बुद्धिमत्तापूर्ण पद्धतिको विचार गर्दछन् ।

३. जसरी वर्षाको पानी सबै वनस्पतिमाथि समान रूपले पर्दछ , त्यसरी नै बुद्धको करुणा सबै मनुष्यमाथि समान रूपले व्याप्त हुन्छ । जसरी विभिन्न विरुवाहरूले एकै वर्षाको पानीबाट बेगलाबेगलै लाभ उठाउँछन् , त्यसरी नै विभिन्न प्रकृति तथा परिस्थितिका मानिसहरू विभिन्न पद्धतिबाट कल्याण प्राप्त गर्दछन् ।

४. बाबुआमाले आफ्ना सबै छोराछोरीलाई स्नेह गर्दछन् , तर विरामी बच्चातिर उनीहरूको स्नेह विशेष कोमलताका साथ अभिव्यक्त हुन्छ ।

बुद्धको करुणा सबै मानिसहरूप्रति समान रूपको हुन्छ , तर जो आफ्नो अज्ञानको कारणले गर्दा बढी पाप र दुखको भारी बोकेका हुन्छन् , उनीहरूका प्रति यो करुणा विशेष ध्यानपूर्वक व्यक्त हुन्छ ।

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

पूर्वी आकाशमा सूर्य उदाउँछ, अनि यसले कुनै विशेष क्षेत्रलाई मात्र भेदभाव वा कृपा नगरी संसारको अन्धकारलाई हटाइदिन्छ । यसैगरी बुद्धको करुणा पनि सबै मानिसहरूमाथि व्याप्त हुन्छ, उनीहरूलाई कुमार्गबाट हटाएर सत्मार्गमा लाग्न प्रोत्साहित गर्दछ । यसरी उनले अज्ञानको अन्धकारलाई हटाई मानिसहरूलाई ज्ञानको मार्ग तर्फ लगदछन् ।

बुद्ध उनको करुणामा पिता सरह र उनको स्नेहपूर्ण दयालुपनमा माता सरह छन् । मानिसहरू आफ्नो अज्ञान र सांसारिक तृष्णाको बन्धनले गर्दा प्रायः अत्याधिक व्यग्रता व्यक्त गर्दछन् । बुद्ध पनि सबै मनुष्यहरूप्रति करुणामयी हुँदै अत्यन्त व्यग्र छन् । बुद्धको करुणाविना उनीहरू निःसहाय हुन्छन् । तसर्थ उनीहरूले बुद्धका सन्तान सरह मुक्तिको मार्ग ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

३

अनादि बुद्ध

१. साधारण मानिसहरूको विचारमा बुद्धको जन्म एक राजकुमारका रूपमा भएको थियो र उनले ज्ञानको मार्ग एक सन्यासीको रूपमा प्राप्त गरे ; वास्तवमा यस संसारमा बुद्ध सधै अस्तित्वमा थिए जसको शुरुवात वा अन्त केही थिएन ।

अनादि बुद्धका रूपमा, उनले सबै मनुष्यलाई चिनेका छन् र मोक्षको सबै पद्धति प्रयोगमा त्याएका छन् ।

बुद्धले शिक्षा दिएको शाश्वत धर्ममा कुनै असत्यता छैन किनभने उनले संसारमा सबै वस्तुलाई जस्ताको तस्तै रूपमा चिन्दछन् र उनले सबै मनुष्यहरूलाई तिनको उपदेश दिन्छन् ।

वास्तवमा, संसारको वास्तविक रूप के हो भनी बुझन सारै कठिन छ, किनभने यद्यपि यो वास्तविक देखिन्छ तर त्यो होइन, यद्यपि यो अवास्तविक देखिन्छ तर त्यो होइन । अज्ञानी व्यक्तिहरू संसारको सत्यता थाहा पाउन सक्दैनन् ।

बुद्धले मात्र संसार जस्तो छ त्यसलाई सत्य र पूर्ण रूपले बुझदछन्, उनले कहिल्यै पनि यो वास्तविक हो अथवा अवास्तविक अनि असल हो अथवा खराब भनी भन्दैनन् । उनले संसार जस्तो छ त्यही यथार्थ रूपमा देखाउँछन् ।

बुद्धले दिने उपदेश यो हो : “सबै मनुष्यले आफ्नो स्वभाव, आफ्नो कर्म र आफ्नो आस्थाका अनुसार सदगुणको जरैसम्म पुगी त्यसमा लाग्नु पर्दछ ।” संसारको प्रमाणीकरण र अप्रमाणीकरण भन्दा यो उपदेश धैरै माथि छ ।

२. बुद्धले शब्दद्वारा मात्र उपदेश दिने होइन, उनले आफ्नो जीवनद्वारा पनि उपदेश दिन्छन् । यद्यपि उनको जीवन अनन्त छ, तर तृष्णाले भरिएको जीवनसित आशक्त मनुष्यको ध्यान जागृत गराउन उनले जीवन र मृत्युको उपाय प्रयोग गर्दछन् ।

“कुनै एक वैद्य आफ्नो घरबाट टाढा हुँदा उसका छोराछोरीले अकस्मात् विष खान पुगेछन् । जब वैद्य घर फक्यो, उसले केटाकेटी

अनादि एवं गौरवशाली बुद्ध

बिरामी परेको देखि एक विष प्रतिरोधात्मक औषधी बनायो । छोराछोरीहरूमध्ये जसलाई धैरै विष लागेको थिएन उनीहरूले औषधी खाए र उनीहरूलाई निको भयो, तर अरुहरूलाई ज्यादै बढी विष लागेको हुँदा उनीहरूले औषधी खान अस्वीकार गरे ।

वैद्यले आफ्ना छोराछोरीप्रतिको प्रेमको कारणले उनीहरूले औषधी सेवन गरुन भनी एक कठोर तरिका अपनाउने निर्णय गयो । उसले छोराछोरीलाई भन्यो : “म लामो यात्रामा जानुपर्ने भएको छ । म बूढा भएकोले कुनै पनि दिन मर्न सक्छु । यदि म तिमीहरूसँग वसे भने तिमीहरूको हेरचाह गर्न सक्नेछु, तर यदि म मरे भने, तिमीहरूको रोग भन बढै जानेछ । यदि तिमीहरूले मेरो मृत्युको खबर सुन्न्यौ भने यो विष प्रतिरोधात्मक औषधी सेवन गर्नु भनी आग्रह गर्दछु ।” त्यसपछि ऊ लामो यात्रामा हिँड्यो । केही समयपछि उसले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई एक दूतमार्फत आफ्नो मृत्युको खबर पठायो ।

छोराछोरीहरू यो खबर पाएपछि आफ्नो पिताको मृत्युले र बाबुको उदार स्नेहबाट अब बञ्चित हुने कुराले ज्यादै दुखित भए । आफ्ना बाबुले विदा हुँदा गरेको अनुरोध सम्फेर, शोक तथा असहायपनको भावनाले भरिएर, उनीहरूले औषधी सेवन गरे र निको भए ।

मानिसहरूले यो वैद्य पिताको कपटलाई निन्दा गर्नु हुँदैन । बुद्ध पनि ती पिता जस्तै हुन् । उनले पनि तृष्णाको बन्धनमा परेकाहरूलाई रक्षा गर्न जीवन र मृत्युको परिकल्पना प्रयोगमा ल्याउँछन् ।

तृतीय अध्याय

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

१

बुद्धको शरीरका तीन पक्षहरू

१. बुद्धलाई उनको रूप तथा गुणबाट चिन्ने प्रयत्न नगर ; किनभने न त रूप न गुण नै वास्तविक बुद्ध हुन् । वास्तविक बुद्ध त स्वयम् ज्ञान हो । बुद्धलाई थाहा पाउने सत्मार्ग ज्ञानको अनुभूति गर्नु हो ।

यदि कसैले बुद्धको उत्कृष्ट आकार देख्दछ, अनि बुद्धलाई चिनेको छु भन्दछ भने, त्यो एक अज्ञानी आँखाको दोष मात्र हो, किनभने वास्तविक बुद्धलाई न त रूपमा मूर्त गर्न सकिन्दै, न त मानव आँखाले नै देख्न सक्दछ । न त कसैले बुद्धलाई उनको गुणको विशद्ध वर्णनबाट नै थाहा पाउन सक्दछ । उनका गुणहरू मानव शब्दमा वर्णन गर्न सम्भव छैन ।

यद्यपि हामी उनको रूपको कुरा गर्दछौं, अनादि बुद्धको कुनै निश्चित रूप हुैन, तर उनले आफूलाई कुनै पनि रूपमा प्रकट गर्न सक्दछन् । यद्यपि हामी उनका गुणहरूको वर्णन गर्दछौं तर अनादि बुद्धका कुनै निश्चित गुणहरू हुन्नन्, तर उनले आफूलाई कुनै अथवा सबै गुणहरूमा प्रकट गर्न सक्दछन् ।

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

तसर्थ, यदि कसैले बुद्धको रूप स्पष्ट देखदछ भने, अथवा उनको गुणको अनुभूति निर्मल रूपले गर्दछ भने र तैपनि उनको रूप तथा उनको गुणहरूप्रति आशक्त भएर रहैन भने, उसमा बुद्धलाई हेर्ने र चिन्ने क्षमता हुन्छ ।

२. बुद्धको शरीर स्वयम् ज्ञान हो । रूपरहित र तत्वरहित भएको हुँदा ऊ सदैव थियो र सदैव रहने छ । यो आहारद्वारा परिपोषण गर्नुपर्ने कुनै ज्योतिक शरीर होइन । यो त एक अनादि शरीर हो, जसको तत्व प्रज्ञा हुन्छ । बुद्धलाई तसर्थ, न त कुनै त्रास हुन्छ अथवा व्याधि नै हुन्छ ; उनी सदा अपरिवर्तनीय छन् ।

तसर्थ, ज्ञान रहन्जेल बुद्ध कहिल्यै लोप हुैनन् । ज्ञान, प्रज्ञा ज्योतिका रूपमा प्रकट हुन्छ जसले मनुष्यहरूलाई जीवनको नवीनताका साथ जगाउँदछ र उनीहरूलाई बुद्धको संसारमा जन्माउँछ ।

जसले यो अनुभव गर्दछन्, उनीहरू बुद्धका सन्तान हुन पुगदछन् ; उनीहरूले उनको धर्मको संरक्षण गर्दछन् । उनको उपदेशको सम्मान गर्दछन् र सन्तान दरसन्तानसम्म यसलाई पुयाउँछन् । बुद्धको शक्तिभन्दा बढी अद्भूत कुरा अरु केही हुन सक्दैन ।

३. बुद्धको शरीरका तीन रूप छन् । एक रूप तत्व अथवा धर्मकायको हुन्छ ; अर्को रूप शक्यता अथवा संभोगकायको हुन्छ ; र अर्को रूप अभिव्यक्ति अथवा निर्माणकायको हुन्छ ।

धर्मकाय धर्मको तत्व हो ; अर्थात् यो सत्यको नै तत्व हो । तत्वको रूपमा बुद्धको कुनै रूप अथवा वर्ण हुँदैन, तथा बुद्धको कुनै रूप अथवा वर्ण नभएको कारणले नै बुद्धको आवागमन अज्ञात हुन्छ । नीलो आकाश भै उनी सबैलाई ढाकदछन् एवं उनी सबै वस्तु भएको हुनाले उनमा कुनै कुराको अभाव हुँदैन ।

मनुष्यले उनी अवस्थित छन् भन्ने ठानेकोले उनी अवस्थित भएका होइनन् । न त मनुष्यले विसदा उनी लोप हुने हुन् । मनुष्य सुखी र सन्तुष्ट भएको बेलामा प्रादुर्भाव हुनुपर्ने उनलाई कुनै विशेष वाध्यता छैन, न त मनुष्य असावधान एवं कार्य विमुख भएको बेला अदृष्य हुने उनलाई आवश्यकता नै छ । मानवका सबै कल्पनातित विचार दिशा भन्दा बुद्ध माथि छन् ।

बुद्धको शरीर यस दृष्टिमा विश्वको कुनाकुनामा व्याप्त छ ; यो सर्वव्यापी छ, यो सदैव अवस्थित छ, यो कुरा मनुष्यको उनी माथिको विश्वास अथवा उनको अस्तित्वमाथिको शंकामा निर्भर गर्दैन ।

४. संभोगकायले करुणा र प्रज्ञा दुवैको समिश्रण भएको त्यस बुद्ध-प्रकृतिलाई स्पष्ट गर्दछ, जो प्रतिविम्बरहित भावना हुन्छ, जसले सबै मनुष्यलाई मुक्तिको मार्गतर्फ लग्न, जन्म र मृत्युको प्रतीकद्वारा एवं संकल्प, साधना तथा उनको पवित्र नाम प्रकटीकृत गर्ने प्रतीकहरूद्वारा आफूलाई प्रकट गर्दछ ।

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

करुणा यस कायको तत्व हो र यसको भावनामा बुद्धले सबै उपायहरूको प्रयोग गरेर ती सबै व्यक्तिको उद्धार गर्दछन् जो उद्धारका निमित्त तत्पर देखिन्छन् । अग्नि जस्तै एकपल्ट बालिएपछि इन्धन समाप्त नभएसम्म बली राख्दछ , त्यस्तै सम्पूर्ण सांसारिक राग समाप्त नहुन्जेल बुद्धको करुणा कदापि लरबरिन्न । जसरी हावाले धूलोलाई उडाएर लग्दछ , त्यसरी नै बुद्धको करुणाले मानव दुःखको धूलोलाई उडाइदिन्छ ।

निर्माण कायका अनुसार, शाक्यतारूपी बुद्धको मोक्षलाई पूर्ण गर्न, बुद्ध यस संसारमा शरीर रूप धारण गरी प्रकट भए एवं मानिसहरूलाई उनीहरूको प्रकृति तथा क्षमताअनुसार जन्म, सन्यास तथा ज्ञान प्राप्तिका पक्षहरू देखाए । मनुष्यलाई मार्ग देखाउन, बुद्धले यस शरीरमा व्याधि र मृत्यु जस्ता सबै उपायहरू प्रयोग गर्दछन् ।

बुद्धको रूप प्रारम्भमा धर्मकाय हो, तर जसरी मनुष्यको प्रकृतिमा भिन्नता हुन्छ त्यसरी नै बुद्धको रूप पनि भिन्दाभिन्दै देखिन्छ । यद्यपि मनुष्यको विभिन्न तृष्णा, कर्म र क्षमताका अनुरूप बुद्धको रूपमा अन्तर हुन्छ , तर बुद्धको सम्बन्ध धर्मको सत्यसँग मात्र छ ।

यद्यपि बुद्धका तीन शरीर छन् , तर उनको भावना र उद्देश्य एक मात्र छ – त्यो हो सम्पूर्ण मनुष्यको रक्षा गर्नु ।

यद्यपि सबै परिस्थितिहरूमा बुद्ध आफ्नो पवित्र रूपमा प्रकट हुन्छन् , तर त्यो प्रकटीकरण बुद्ध होइन, कारण बुद्ध रूप होइन ।

बुद्धत्वले सबै कुरा परिपूर्ण गर्दछ र यसले ज्ञानलाई आफ्नो शरीरको रूप दिन्छ र ज्ञानका रूपमा यो ती सबैका सामु प्रकट हुन्छ जो सत्यको प्राप्ति गर्न सक्षम हुन्छन् ।

२

बुद्धको प्रादुर्भाव

१. संसारमा बुद्धको प्रादुर्भाव विरलै हुन्छ । बुद्ध अहिले यो संसारमा प्रादुर्भाव हुनुभई, ज्ञान प्राप्त गर्नुभई, धर्मको प्रतिष्ठापन गर्नुभयो, शंकाको जालो विच्छेद गरिदिए, तृष्णाको दुराकर्षणलाई जरैदेखि निर्मूल गरिदिए । बाधारहित भई आफ्नो इच्छानुसार संसारको विचरण गरे । बुद्धको श्रद्धा गर्नुभन्दा अरु उत्तम कुरा केही छैन ।

बुद्धले दुःखी मनुष्यहरूको परित्याग गर्न नसक्ने हुनाले नै उनको प्रादुर्भाव दुःखको संसारमा हुन्छ । उनको एक मात्र उद्देश्य धर्मको प्रचार गर्नु हो र यसको सत्यद्वारा सबै मनुष्यको कल्याण गर्नु हो ।

अन्याय र असत्य मापदण्डले भरिएको संसारमा, यस्तो संसार जो अतृप्त तृष्णा एवं असुविधासँग बेमतलवमा संघर्ष गरी राखेको छ, त्यस्तो संसारमा धर्मको प्रतिष्ठापन ज्यादै कठिन कुरा हो । बुद्ध अत्यन्त प्रेम र करुणाले भरिएका हुनाले उनले यी कठिनाइहरूलाई प्रत्यक्षीकरण गर्दछन् ।

२. बुद्ध यस संसारमा सबैका असल मित्र हुन् । यदि बुद्धले कुनै

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

व्यक्तिलाई सांसारिक रागको भारी बोझद्वारा दुःख पाइराखेको पाए भने, उनमा त्यस व्यक्तिकाप्रति करुणा जागृत हुन्छ र उसको बोझमा साझेदारी हुन्छन् । यदि उनले मोहमा परेको कुनै व्यक्ति भेटे भने, उनले आफ्नो प्रज्ञाको पवित्र ज्योतिद्वारा मोहलाई हटाइदिन्छन् ।

बाढ्येले आफ्नो आमासँग बस्न मन पराएजस्तै, जसले बुद्धको उपदेश सुनेका हुन्छन्, उनीहरू उनलाई त्यसपछि कहित्यै पनि छाड्न चाहैदैनन् कारण उनको उपदेशले उनीहरूलाई कल्याण प्रदान गर्दछ ।

३. जब चन्द्रमा अस्ताउँछ, मानिसहरूले चन्द्रमा अदृश्य भयो भनी भन्दछन्; जब चन्द्रमा उदय हुन्छ, उनीहरू भन्दछन् चन्द्रमा प्रकट भयो । वास्तवमा चन्द्रमा न त अदृश्य हुन्छ, न त प्रकट नै, तर आकाशमा निरन्तर चम्कीरहेको हुन्छ । बुद्ध ठीक चन्द्रमा समान हुन् । उनी न त प्रकट हुन्छन् न त अदृश्य हुन्छन्; मनुष्यहरूलाई उपदेश दिन उनमा भएको स्नेहले गर्दा उनले यसो गरेको जस्तो मात्र देखिन्छ ।

चन्द्रमाको एक पक्षलाई मानिसहरू पूर्ण चन्द्र भन्दछन्, उनीहरू अर्को पक्षलाई अर्धचन्द्र भन्दछन्; तर वास्तवमा चन्द्रमा भने सदैव पूर्ण गोलाकार हुन्छ, न त बढ्छ, न त घट्छ । बुद्ध ठीक चन्द्रमा जस्तै हुन् । मनुष्यको दृष्टिमा बुद्धले रूप परिवर्तन गरी राखे जस्तो लाग्दो हो, तर वास्तवमा बुद्ध अपरिवर्तनशील छन् ।

चन्द्रमा सर्वत्र देखिन्छन्, धैरै जनसंख्या भएको शहरमा, चकमन्न गाउँमा, पर्वतमा, नदीमा, तालको गहिराईमा, पानीको

भाँडोमा र पातमाथि भुणिडाएको शीतको थोपामा । यदि कुनै मानिस सैकडौ कोश हिँड्यो भने, चन्द्रमा उसको साथसाथै हिँडेको देखिन्छ । मानिसको विचारमा चन्द्रमामा परिवर्तन आएको लागदछ , तर चन्द्रमामा परिवर्तन आउँदैन । बुद्ध पनि चन्द्रमा जस्तै हुन् जो मनुष्यको सबै परिवर्तित परिस्थितिमा विभिन्न रूपमा प्रकट भएका देखिन्छन् तर उनको तत्वमा उनमा कुनै परिवर्तन हुँदैन ।

४. बुद्ध प्रकट हुने र लोप हुने तथ्यको व्याख्या हेतुप्रत्ययद्वारा गर्न सकिन्छ, अर्थात् जब हेतु र परिस्थिति अनुकूल हुन्छन् , बुद्ध प्रकट हुन्छन् ; जब हेतु र परिस्थिति अनुकूल हुँदैन, बुद्ध संसारबाट लोप भए सरह देखिन्छन् ।

तर बुद्ध प्रकट भए पनि लोप भए पनि बुद्धत्व संदैव समान रहन्छ । यो सिद्धान्त बुझेर, प्रत्येकले ज्ञानको मार्गमा लानै पर्दछ, र पूर्ण प्रज्ञा प्राप्त गर्नु पर्दछ , र त्यसो गर्ने व्यक्ति बुद्धको प्रतिमामा एवं संसारको स्थितिमा देखिने परिवर्तनबाट अथवा मानव विचारमा उत्पन्न हुने सन्देहहरूबाट विचलित हुनु हुँदैन ।

यहाँ व्याख्या गरिसकिएको छ , बुद्ध भौतिक शरीर होइनन् तर ज्ञान हुन् । यदि शरीरलाई ऐउटा पात्र मान्यो भने र यदि यो पात्र ज्ञानले भरिएको छ भने, यसलाई बुद्धको संज्ञा दिए हुन्छ । तसर्थ, यदि कुनै पनि व्यक्ति बुद्धको भौतिक शरीरसँग आशक्त छ भने र उनी लोप हुँदा विलाप गर्दछ भने, उसले साँचो बुद्ध देख्न सक्दैन ।

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

वास्तवमा, सबै वस्तुको सत्य प्रकृति, उत्पत्ति र लोपको, आगमन र प्रस्थानको अनि राम्रो र नराम्रोको विभेदभन्दा माथि हुन्छ । सबै वस्तुहरू तत्वरहित र पूर्ण समरूपी हुन्छन् ।

यस्ता विभेदहरू यी गोचरबस्तु देख्ने व्यक्तिका भान्तिपूर्ण निर्धारणका फल मात्र हुन् । बुद्धको सत्य रूप न त प्रकट हुन्छ, न त लोप हुन्छ ।

३

बुद्धका सद्गुण

१. बुद्धले विश्वमा सम्मान प्राप्त गरेको कारण उनका पाँच सद्गुण हुन् : उत्कृष्ट व्यवहार, उत्कृष्ट दृष्टिकोण, परिपूर्ण प्रज्ञा, उपदेश दिने उत्कृष्ट क्षमता र मनुष्यलाई आफ्नो उपदेश पालन गराउन मार्ग देखाउन सक्ने शक्ति ।

यसका अतिरिक्त, बुद्धका आठ अरु सद्गुणहरू छन्, जसले उनलाई मानिसहरूलाई आशिष एवं सुख प्रदान गर्न, उनको उपदेश पालन गर्नाले संसारलाई तत्काल लाभ प्रदान गर्न, असल र कमसल, सत्य र असत्य राम्ररी छुट्याउन, मानिसहरूलाई सत्त्वार्गको उपदेश दिई ज्ञान प्राप्त गराउन, सबै मुनष्यलाई समान मार्गमा लगाउन, अभिमान र गर्व परित्याग गर्न, उनको वचनअनुसार गर्न, उनले गरेअनुसार बोल्न र यसरी उनको करुणापूर्ण मनद्वारा भएको संकल्प पूरा गर्न, सक्षम तुल्याउँछन् ।

ध्यानको अभ्यासद्वारा बुद्धले निश्चल एवं शान्तिपूर्ण भावनाको

संरक्षण ,गर्दछन् जुन भावना, दया, करुणा, सुख र समचित्तताले समेत तेजिलो हुन्छ । उनी सबैसँग समान व्यवहार गर्दछन् एवं उनीहरूको मनको अपवित्रता हटाई पूर्ण एकाग्र भावनामा आनन्दित तुल्याउँछन् ।

२. बुद्ध संसारका मनुष्यहरूका निमित्त मातापिता दुवै हुन् । बालक जन्मेको सोह महिनासम्म मातापिताले ऊसँग बच्चाजस्तै बोल्नु पर्दछ ; त्यसपछि विस्तारै उसलाई एक वयस्कको रूपमा बोल्न सिकाइन्छ । सांसारिक माता पिता जस्तै, बुद्धले पहिला मानिसहरूको हेर विचार गर्दछन् र त्यसपछि आफ्नो हेरविचार स्वयम् गरुन् भनी उनीहरूलाई छाडी दिन्छन् । पहिले त उनले उनीहरूलाई उनीहरूको तृष्णा बमोजिम गर्न दिन्छन् र त्यसपछि उनीहरूलाई शान्तिपूर्ण एवं सुरक्षित आश्रयमा पुऱ्याउँछन् ।

बुद्धले आफ्नो भाषामा जे उपदेश दिन्छन, मानिसहरूले आफ्नो भाषामा त्यसलाई आफै लागि मात्र दिनु भए जस्तो गरी ग्रहण एवं समायोजन गर्दछन् ।

बुद्धको मनस्थिति मानिसहरूको चिन्तनभन्दा माथि छ ; यसलाई शब्दद्वारा स्पष्ट गर्न सकिन्न ; यसलाई अर्ति कथाद्वारा मात्र संकेत गर्न सकिन्दछ ।

गंगा नदीमा घोडा तथा हात्तीहरू तर्दा नदीको पानी हल्लिन्छ एवं माछा तथा कछुवाको चालले पनि त्यसको पानी विथेलिन्छ ; तर नदीलाई यस्ता साना कुराले कुनै असर नपारी पवित्र रूपमा नखलबलिएर बगी राख्दछ । बुद्ध एक महानदी जस्तै हुन् । अन्य

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

उपदेशका माछा र कछुवाहरू यसको गहिराईमा पौडी खेली त्यसको प्रवाह रोक्ने निरर्थक प्रयत्न गर्दछन् । बुद्धको धर्म विज्ञवाधारहित पवित्र रूपले वरी राख्दछ ।

३. बुद्धको प्रज्ञा, परिपूर्ण भएको हुँदा दुराग्रहको अत्यन्तताभन्दा यसले आफूलाई टाढा राख्दछ र यसमा अवर्णनीय संयम संरक्षित गर्दछ । सर्वबुद्धि सम्पन्न भएको हुँदा उनले सबै मानिसहरूको विचार र भावना थाहा पाउँछन् र यस संसारको प्रत्येक कुरा एकै क्षणमा पूर्ण गर्दछन् ।

जसरी आकाशका ताराहरू एक शान्त समुन्द्रमा प्रतिविम्बित हुन्छन्, त्यसरी नै बुद्धको प्रज्ञाको गहिराईमा मानिसहरूको विचार, भावना र परिस्थितिहरू प्रतिविम्बित हुन्छन् । त्यसैले बुद्धलाई पूर्ण ज्ञान प्राप्त व्यक्ति एवं सर्वज्ञ भनिन्छ ।

बुद्धको प्रज्ञाले मानिसहरूको शुष्क मस्तिष्कलाई शीतल पार्दछ । उनीहरूलाई उपदेश दिन्छ एवं यस संसारको महत्व, यसको हेतु र प्रभाव तथा यसको उत्पत्ति र लोपको शिक्षा दिन्छ । वास्तवमा बुद्धको प्रज्ञाको सहायता विना, मानिसहरूलाई संसारको कुन चाहिँ रूप बोधगम्य हुन्छ, र ?

४. बुद्ध सदैव बुद्धका रूपमा प्रकट हुँदैनन् । कहिलेकाहीं उनी दुष्टको अवतार लिएर प्रकट हुन्छन्, कहिले नारीको रूपमा, कहिले देवताको, कहिले राजाको अथवा कहिले राजनीतिज्ञको रूपमा ; कहिलेकाही वेश्यालय अथवा जुवाको अड्डामा पनि उनी प्रकट हुन्छन् ।

महामारी लागेको बेला उनी एक रोगहर चिकित्सकका रूपमा प्रकट हुन्छन् र युद्धको बेला उनी दुःखी मानिसहरूका निमित्त क्षमा र दयाको उपदेश दिन्छन् । जुन व्यक्तिहरू, वस्तुहरू नित्य हुन् भनी विश्वास गर्दछन्, ती व्यक्तिहरूलाई अनित्य तथा अनिश्चयको उपदेश दिन्छन् र जो घमण्डी अथवा आत्माकेन्द्रित स्वभावका छन्, उनका निमित्त उनी विनम्रता एवं आत्मबलिदानको उपदेश दिन्छन् । जो सांसारिक भोगविलासको जालोमा अल्पेका छन्, उनका समक्ष उनी संसारको क्लेश प्रकट गर्दछन् ।

बुद्धको किया सबै कार्यहरू एवं अवसरहरूमा धर्मकाय (बुद्धको निरपेक्ष प्रकृति) को पवित्र तत्व प्रकट गर्नु हो ; तसर्थ बुद्धको दया र करुणा मानिसहरूलाई मुक्ति प्रदान गर्ने अनन्त जीवन तथा असीमित ज्योतिका रूपमा यसै धर्मकायबाट प्रवाहित हुन्छ ।

५. संसार एक आगो लागेको घर, जुन निरन्तर नष्ट भइराख्दछ, र जसको निरन्तर निर्माण भइराख्दछ, जस्तै हो । मानिसहरू अज्ञानको अन्धकारले मतिभ्रम भएर क्रोध, असन्तोष, ईर्ष्या, दुराग्रह, एवं सांसारिक रागले बाटो विराएका हुन्छन् । तिनीहरू आमा खोजीरहेका साना बालक जस्तै हुन्छन् ; प्रत्येक व्यक्ति बुद्धको दया र करुणामा भर पर्ने पर्दछ ।

बुद्ध सम्पूर्ण विश्वका पिता हुन् ; सबै मनुष्य बुद्धका सन्तान हुन् । बुद्ध सन्तहरूमध्ये महासन्त हुन् । संसार जरा मरणको ज्वालामा प्रज्वलित छ ; जताततै दुःखै दुख छ ; तर सांसारिक भोगविलासको व्यर्थको खोजीमा लागेका व्यक्तिहरूले यस कुराको पर्याप्त अनुभूति गर्न सक्दैनन् ।

बुद्धका रूप र उनका सद्गुणहरू

बुद्धले यो भ्रमको संसार वास्तवमा एक जलिरहेको घर जस्तै देखे, त्यसैले उनले त्यसको परित्याग गरे अनि शान्त जंगलमा आश्रय एवं शान्ति प्राप्त गरे । त्यहाँ उनको महती करुणाबाट उनले भने : “यो परिवर्तन एवं दुखको संसार मेरो संसार हो ; यी सबै अज्ञानी एवं असावधान व्यक्तिहरू मेरा सन्तान हुन् ; मैले मात्र उनीहरूलाई मोह तथा क्लेशबाट बचाउन सक्ने छु ।”

बुद्ध, धर्मका महान् राजा भएका हुनाले उनी सबै मनुष्यहरूलाई आफूले चाहे अनुसार उपदेश दिन सक्दछन् । बुद्ध संसारमा मानिसहरूलाई आशिर्वाद दिन प्रकट हुन्छन् । उनीहरूलाई दुःखबाट बचाउन उनले धर्मको उपदेश दिन्छन् तर मानिसहरूको कान, लोभद्वारा राम्रारी सुन्न नसक्ने हुन्छ र उनीहरू ध्यान दिन सक्दैनन् ।

तर जसले उनको उपदेश सुन्दछन् , तिनीहरू मोह तथा जीवनको क्लेशबाट मुक्त हुन्छन् । उनले भने, “मानिसहरूलाई उनीहरूकै बुद्धिको भरमा पर्न दिएर बचाउन सकिन्न”, “उनीहरू विश्वासका साथ मेरो उपदेशमा प्रवेश गर्नै पर्दछ ।” तसर्थ, प्रत्येक व्यक्तिले बुद्धको उपदेश सुन्नु पर्दछ र त्यसको पालना गर्नु पर्दछ ।

ধর্ম

प्रथम अध्याय

हेतु-प्रत्यय

१

चार आर्य सत्य

१. संसार दुःखे दुःखले भरिएको छ । जन्मनु दुःख हो, बुढो हुनु दुःख हो, रोग र मृत्यु दुःख हुन् । अप्रिय व्यक्तिसँगको संयोग दुःख हो, कुनै प्रियजनबाट वियोग हुनु दुःख हो, आफ्नो आवश्यकता पूर्तिको लागि निरर्थक संघर्ष गरीराख्नु दुःख हो । वास्तवमा जुन जीवन तृष्णा र रागरहित हुँदैन त्यो सदैव क्लेशसँग संलग्न हुन्छ । यसलाई दुःखको सत्य भनिन्छ ।

मनुष्यको दुःखको कारण निश्चय पनि भौतिक शरीरको अभिलाषामा एवं सांसारिक अनुरागमा पाइन्छ । यदि यी अभिलाषा र अनुरागलाई तिनीहरूको स्रोतसम्म खोज्ने हो भने यिनीहरू भौतिक प्रवृत्तिको तीव्र तृष्णामा निहित हुनेछन् । यसरी तृष्णा नै जीवन बाँचे आधार भए पछि, इच्छा गरिएका कुराहरू खोज्दछ, कहिलेकाही यो मृत्यु नै किन नहोस् । यसलाई दुःख समुदय सत्य भनिन्छ ।

मनुष्यको सम्पूर्ण रागको जरामा बस्ने तृष्णालाई हटाउन सकियो भने, रागको अन्त्य हुनेछ र सबै मानव दुःख समाप्त हुनेछ । यसलाई दुःख निरोध सत्य भनिन्छ ।

तृष्णा नभएको एवं दुःख नभएको स्थितिमा पुग्न प्रत्येक व्यक्तिले एक निश्चित मार्गमा लाग्नु पर्दछ । यस आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग यस प्रकार छन् : सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि । यसलाई आर्य मार्गको दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा सत्य भनिन्छ ।

मनुष्यहरूले यस सत्यलाई सदैव स्पष्ट रूपले मनन गरी राख्नुपर्दछ , किनभने यो संसार दुःखले भरिएको छ, र यदि कसैले दुःखबाट मुक्ति पाउन चाहन्छ भने उसले दुःखको मूल कारण, जो सांसारिक रागको बन्धन हो, त्यसलाई तोड्नु पर्दछ । सांसारिक राग तथा दुःखबाट मुक्त जीवन मार्ग, ज्ञानद्वारा मात्र थाहा पाउन सकिन्छ, तथा ज्ञान प्राप्ति आर्य अष्टाङ्गिक मार्गको साधनाले मात्र हुन सक्दछ ।

२. जसले ज्ञान प्राप्त गर्न खोजेका छन्, तिनीहरूले यी चार आर्य सत्य बुझ्नै पर्दछ । यो नवुभेसम्म, उनले जीवनको मोहरूपी भलभुलैयामा अनन्त कालसम्म भौतारिराख्नु पर्दछ । जसले चार आर्य सत्य बुझेका हुन्छन्, उनीहरूलाई “ज्ञान-ज्योति प्राप्त गरेका व्यक्ति” भनी सम्बोधन गरिन्छ ।

तसर्थ, जसले बुद्धको उपदेश पालन गर्ने इच्छा राख्दछन्, उनीहरू यी चार आर्य सत्यका प्रति एकाग्रचित हुनु पर्दछ र तिनका अर्थ स्पष्ट बुझ्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । सबै युगमा कुनै पनि सन्तले यदि

हेतु-प्रत्यय

उनी सच्चा सन्त हुन् भने उनले यी सत्य बुभदछन् र अरुहरूलाई
यिनको उपदेश दिन्छन् ।

जब कुनै व्यक्तिले चार आर्य सत्य स्पष्ट रूपले बुभदछ ,
त्यसबेला आर्य अष्टाङ्गिक मार्गले उसलाई लोभबाट टाढा लगदछ ; र
ऊ लोभबाट मुक्त छ, भने उसले संसारसँग कलह गर्ने छैन, उसले
हत्या गर्ने छैन, चोरी गर्ने छैन, अनैतिक सम्बन्ध राख्ने छैन,
छलकपट गर्ने छैन, निन्दा गर्ने छैन, मिथ्या प्रशंसा गर्ने छैन, ईर्ष्या
गर्ने छैन, क्रोधित हुने छैन, जीवनको क्षणभंगुर प्रकृति विस्तै छैन,
न त अन्याय नै गर्नेछ ।

३. आर्यमार्ग अनुसरण गर्नु भनेको अध्यारो कोठामा ज्योति हातमा
लिएर पस्नु जस्तै हो : सम्पूर्ण अन्धकार हराउँछ, र कोठा उज्यालोले
भरिन्छ ।

आर्य सत्यको अर्थ बुभने व्यक्तिहरूले आर्यमार्ग अनुसरण गर्ने
उपदेश ग्रहण गरेका छन् भने उनीहरूका साथ रहेको प्रज्ञा ज्योतिले
अज्ञानको अन्धकारलाई निर्मूल पारिदिन्छ ।

बुद्धले मानिसहरूलाई चार आर्य सत्य संकेत गरेर नै मार्ग
प्रदर्शन गर्दछन् । जसले यो राम्ररी बुझेका हुन्छन्, उनले ज्ञान प्राप्त
गर्नेछन् ; उनीहरूले संसारको भुवरीमा परेकाहरूलाई मार्ग देखाउन र
सहारा दिन सक्नेछन् र विश्वासयोग्य हुनेछन् । चार आर्य सत्य स्पष्ट
रूपले बुझेपछि , सबै सांसारिक रागका मुहान सुकेर जान्छन् ।

यी चार आर्य सत्यका आधारमा अघि बढेर बुद्धका शिष्यहरूले अन्य सबै बहुमूल्य सत्य प्राप्त गर्नेछन् ; एवं सबै अर्थ बुभन प्रज्ञा र परिज्ञान प्राप्त गर्नेछन् , तथा संसारका सबै मानिसहरूमा धर्मको उपदेश दिन सक्षम हुनेछन् ।

२

हेतु-प्रत्यय

१. मनुष्यको सबै दुःखका कारण हुन्छन् र तिनको अन्त्य गर्ने उपायहरू पनि हुन्छन् , किनभने संसारमा प्रत्येक वस्तु हेतु र परिस्थितिको विस्तृत संयोगको फलस्वरूप उत्पन्न हुन्छ , तथा यी हेतु र परिस्थितिको परिवर्तन भएपछि सबै कुराको लोप र विलय हुन्छ ।

वर्षा हुन्छ , हावा चल्छ , फुल फुल्दछ , पात सुक्छन् र अनि हावाले तिनलाई उडाएर लग्छ । यी सबै गोचर वस्तुको हेतु र परिस्थितिसँग अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ , तिनको उत्पत्ति यिनैबाट हुन्छ , एवं यी हेतु र परिस्थितिमा परिवर्तन हुनासाथ यिनको लोप हुन्छ ।

कसैको जन्म माता-पिताको परिस्थितिबाट हुन्छ । उसको शरीरको पोषण अन्दद्वारा हुन्छ , उसको मनको पोषण उपदेश र अनुभवद्वारा हुन्छ ।

तसर्थ, शरीर र मनको सम्बन्ध परिस्थितिसँग हुन्छ तथा परिस्थितिको परिवर्तनका साथ यसको पनि परिवर्तन हुन्छ ।

हेतु-प्रत्यय

जसरी जाल धैरै गाँठोहरूको श्रृंखलाद्वारा बन्दछ , त्यस्तै यस संसारमा पनि सबै कुरा गाँठोको श्रृंखलाले जोडिएका छन् । यदि कसैले जालको प्वाल स्वतन्त्र र पृथक गरिएको वस्तु हो भन्ने ठान्दछ भने ऊ भ्रममा छ ।

यसलाई जाल भनिने कारण नै यी प्वालहरू श्रृंखलाले जोडिएकोले हो र जालको प्रत्येक प्वालको आफ्नो आफ्नो स्थान हुन्छ , एवं एक प्वालको अर्को प्वालका प्रति उत्तरदायित्व हुन्छ ।

२. फूल श्रृंखलावद्ध परिस्थितिले गर्दा फुल्दछन् । पात हावाले उडाएर लग्ने पनि श्रृंखलावद्ध परिस्थितिले गर्दा हुन्छ । परिस्थितिविना फूल फुल्दैन, न त पात नै स्वतः भर्दछ । तसर्थ, सबै वस्तु प्रकट हुने अनि लोप हुने कारण हुन्छ ; परिवर्तन भन्दा कुनै वस्तु स्वतन्त्र रहन सक्दैन ।

सबै वस्तुको उत्पत्ति हेतु र परिस्थितिहरूको श्रृंखलाले हुन्छ , भन्ने कुरा यस संसारको चिरस्थायी एवं अपरिवर्तनीय नियम हो र यसै नियम अनुसार सबै वस्तुको लोप हुन्छ , सबै परिवर्तन हुन्छ , केही पनि स्थिर रहन सक्दैन ।

३

प्रतीत्य-समन्याद

१. मनुष्यको दुख, विलाप, वेदना तथा पीडाको स्रोत कहाँ छ ? के यो कुरा मानिसहरू साधारणतया इच्छुक भएकै कारणले नपाइने हो त ?

मनुष्यहरू धन र मर्यादा, सुख र आनन्द, उत्तेजना र आत्मा भोगको जीवनसँग हठपूर्वक टाँसिएर बसेका हुन्छन्, तर मनुष्यको सबै दुःखको मुहान नै यिनै वस्तुहरूको तृष्णा हो भन्ने तथ्यबारे उनीहरू अनभिज्ञ हुन्छन्।

यसको प्रारम्भदेखि नै संसार, रोग, बुद्ध्यौली तथा मृत्यु जस्ता अपरिहार्य तथ्यले भरिनुको अतिरिक्त एक पछि अर्को आपद विपदले भरिएको छ।

तर यदि कसैले यी सबै तथ्यहरू ध्यानपूर्वक विचार गयो भने, सम्पूर्ण दुःखको आधार अति तृष्णा हो भन्ने कुराप्रति ऊ विश्वस्त हुनु पर्दछ। यदि लालचीपन हटाउन सकियो भने, मनुष्यको दुःखको निरोध हुनेछ।

मानिसहरुको मनमा भरिएको लोभमा अज्ञानको अभिव्यक्ति हुन्छ।

यो मानिसहरूलाई वस्तुक्रमको सत्य बारेमा अनभिज्ञ भएकै कारण उत्पन्न हुन्छ।

अज्ञान एवं लोभबाट वास्तवमा अप्राप्य वस्तुका प्रति अपवित्र तृष्णाको जन्म हुन्छ, तर जसको प्राप्तिको मनुष्यहरूले अद्वैर्यपूर्वक एवं अन्धो सरह खोजी गरी राख्दछन्।

अज्ञान तथा लोभको कारणले मनुष्य त्यस्तोमा पनि भेदभावको कल्पना गर्दछ, जसमा वस्तुतः भेदभाव नै हुँदैन। मानिसको स्वभावमा

हेतु-प्रत्यय

सत्य र असत्य भन्ने भेदभाव हुँदैन, तर मानिसहरू अज्ञानका कारण यस्तो कल्पना गर्दछन् र तिनलाई सत्य र असत्य भनी छुटयाउँछन् ।

आफ्नो अज्ञानको कारण, मानिसहरू सदैव कुविचार राख्दछन् र सदैव सत्य दृष्टिकोण परित्याग गरी एवं आफ्नो अहंप्रति टाँसिएर उनीहरू कुकार्य गर्दछन् । यसको फलस्वरूप, उनीहरू मोहको अस्तित्वप्रति आशक्त हुन्छन् ।

आफ्नो कर्मलाई आफ्नो अहंको क्षेत्र बनाएर, मनको भेदभावको क्रियाकलापलाई वीजरूपमा प्रयोग गरेर, मनलाई अज्ञानको बादलले ढाकेर, अति तृष्णाको वर्षाले यसलाई मलिलो पारेर, अहंको हठले यसलाई सिंचित गरेर, उनीहरू पापको धारणा थप्दछन्, एवं मोहको यस अवतारलाई आफ्नो साथ लिएर हिँड्छन् ।

२. तसर्थ वास्तवमा उसको मनले नै दुःख, विलाप, वेदना तथा कष्टको भ्रम उत्पन्न गर्दछ ।

मोहको यो सम्पूर्ण संसार, मनको कारण उत्पन्न छाया बाहेक अरु केही होइन । तैपनि, यसै मनबाट नै ज्ञानको संसार उदित हुन्छ ।

३. यस संसारमा तीन दूषित दृष्टिकोण छन् ।

यदि कोही यिनै दृष्टिकोणसँग टाँसिएर रहन्छ भने, यस संसारमा सबै कुरा निषिद्ध गरिने पर्नेछ ।

पहिलो, कसैको विचारमा सम्पूर्ण मानव अनुभव भारयमा आधारित छ ; दोस्रो, कसैको विचारमा सबै कुराको सृष्टि ईश्वरबाट भएको हो र सबै कुरा उनकै इच्छा अनुसार चल्दछ ; तेस्रो, कसैको विचारमा सबै कुराको उत्पत्ति कुनै हेतु अथवा परिस्थितिबाट नभई आकस्मिक नै हुन्छ ।

यदि सबै कुराको निर्णय भाग्यबाट नै भएको हो भने, सबै सत्कर्म र दुष्कर्म पूर्व निर्दिष्ट हुन्, समृद्धि र संकट पूर्व निर्दिष्ट हुन् ; केही पनि कुरा पूर्वनिर्धारित भएर मात्र उत्पन्न हुने हो भने प्रगति र उन्नतिका सबै मानवीय योजना र प्रयत्नहरू व्यर्थ हुनेछन् एवं मानवता आशारहित हुनेछ ।

यहि कुरा अन्य दृष्टिकोण प्रति पनि लागु हुन्छ, यदि सबै कुरा अन्ततोगत्वा ईश्वरको हातमा हुने भए, अथवा आकस्मिक नै हुने हो भने, मानवका समक्ष समर्पण बाहेक आशा नै के रह्यो र ? यस्ता धारणा राख्ने व्यक्तिहरू आशारहित हुने एवं पापलाई परित्याग गरी बुद्धिमत्तापूर्ण कार्यमा आफूलाई लगाउने प्रयत्नको वास्ता नगर्ने कुरामा कुनै आश्चर्य छैन ।

वास्तवमा यी तीनै धारणा अथवा दृष्टिकोण असत्य हुनः प्रत्येक कुरा उपस्थितिको श्रृंखला हो जसको मुहान हेतु र परिस्थितिको श्रृंखला हो ।

द्वितीय अध्याय

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

१

अनित्यता तथा अनात्मता

१. यद्यपि मन र शरीरको उदय हेतुहरूको संयोगले हुन्छ , तापनि यसैको फलस्वरूप आत्मा छ भन्न सकिन्न । मांसरूपी शरीर तत्वहरूको समूह भएको हुनाले यो अनित्य छ ।

यदि शरीर आत्मा भए , यसले निश्चय गरेको कुरा यो अथवा अर्को भनेर गर्न सक्ने थियो ।

कुनै पनि राजाले आफ्नो इच्छा अनुसार कसैको प्रशंसा गर्न अथवा कसैलाई दण्ड दिन सक्दछ , तर ऊ आफ्नो आशय अथवा इच्छा विपरित विरामी हुन्छ , अनिच्छापूर्वक ऊ बूढो हुन्छ र यसमा उसको भाग्य र इच्छाको कुनै पनि सम्बन्ध हुँदैन ।

न त मन नै आत्मा हो । मनुष्यको मन हेतु र परिस्थितिको एक समूह हो । यो निरन्तर परिवर्तनशील छ ।

यदि मन आत्मा हो भने, यसले निश्चय गरे अनुसार, यो अथवा त्यो कुरा गर्न सक्ने थियो ; तर मन प्रायः यसले सत्य हो भनी थाहा पाएको कुराबाट टाढा उडेर जान्छ, अनि अनिच्छापूर्वक पापको अनुसरण गर्दछ । आत्माको इच्छानुसार कुनै पनि कुरा भएको देखिँदैन ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

२. शरीर नित्य छ, अथवा अनित्य छ, भनी कसैसँग प्रश्न गरियो भने, उसले अवश्य पनि अनित्य छ, भन्न करै लाग्छ ।

यदि अनित्यता सुख हो कि दुःख भनी कसैसँग प्रश्न गरियो भने, उसले साधारणतया दुःख हो भनी उत्तर दिन पर्ने हुन्छ ।

यदि कुनै मनुष्यले यस्तो परिवर्तनशील तथा दुःखले भरिएको अनित्य वस्तु नै आत्मा हो भन्ने ठान्दछ भने त्यो ठूलो भ्रम हो ।

मनुष्यको मन पनि अनित्य र दुःख हो ; यसलाई आत्मा भन्न सकिने यसमा कुनै कुरा छैन ।

हाम्रो सत्य शरीर र मन, जसले कुनै व्यक्तिको जीवन निर्माण गर्दछ , बाहिरी जगत जसले उसलाई धेरेको हुन्छ , “म” र “मेरो” भन्ने धारणा भन्दा धेरै टाढा हुन्छन् ।

अपवित्र तृष्णाहरूले ढाकिएको प्रज्ञारहित अपवित्र मन मात्र “म” तथा “मेरो” भन्ने कुरा हठपूर्वक विचार गरी राख्छ ।

शरीर र यसको वरिपरिका कुराहरू हेतु र परिस्थितिको सहयोगात्मक कारणहरूले उत्पन्न हुने हुँदा, तिनको निरन्तर परिवर्तन भइ राख्दछ र ती कहिल्यै अन्त हुन सक्दैनन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

मानिसको मन, यसको निरन्तरको परिवर्तनशीलतामा, नदीमा बग्ने पानी सरह हो, अथवा मैन बत्तीको बलीरहेको ज्योति सरह हो, एक क्षण पनि नअडिएर सदैव उफ्री रहने बाँदर सरह हो ।

यो सबै देखेर तथा सुनेर, कुनै पनि बुद्धिमान मानिसले, शरीर अथवा मनसँगको आसक्तिबाट आफूलाई मुक्त गर्नु पर्दछ, यदि ऊ ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छ भने ।

३. पाँच कुराहरू यस्ता छन् जसलाई कसैले कहिल्यै पनि यस संसारमा गर्न सक्दैनन् । पहिलो, बृद्धावस्था हुँदा उमेर रोक्ने काम ; दोस्रो, रोगी नहुने काम ; तेस्रो, मृत्यु रोक्ने काम ; चौथो, नाश भएर जाने वस्तुको नष्टता अस्वीकार गर्ने काम ; पाँचौं, कुनै पनि वस्तु विनष्ट भएर पूरे शून्यमा जाँदैन भन्ने सत्यतालाई अस्वीकार गर्ने काम

यस संसारमा सबै मनुष्यहरूले ढिलो अथवा छिटो यी तथ्यहरूको सामना गर्नु पर्दछ, र फलस्वरूप धेरै जसो मानिसहरूले दुःख पाउँछन् तर जसले बुद्धका उपदेश सुनेका छन्, उनले यी तथ्यलाई अपरिहार्य हुन् भनी बुझ्ने हुँदा दुःख पाउँदैनन् ।

यस संसारमा चार सत्यहरू छन् : पहिलो, सबै जीवित प्राणीको उत्पत्ति अज्ञानबाट हुन्छ ; दोस्रो, तृष्णाका सम्पूर्ण वस्तु अनित्य, अनिश्चित र दुःख हुन् ; तेस्रो, सबै वर्तमान वस्तुहरू पनि अनित्य, अनिश्चित र दुःख हुन् ; चौथो, “आत्मा” भनी कुनै कुरालाई भन्न सकिन्न, एवं “मेरो” भन्ने कुनै कुरा सम्पूर्ण संसारमा छैन ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

सबै कुरा अनित्य, अनिश्चित एवं आनात्म भन्ने यी सत्यहरूको यस संसारमा बुद्ध प्रकट हुने अथवा लोप हुने तथ्यसँग कुनै सम्बन्ध छैन । यी सत्य निर्विवाद हुन् ; बुद्धलाई यो कुरा थाहा छ, , र त्यसै कारणले , उनले सबै मनुष्यहरूलाई धर्मको उपदेश दिन्छन् ।

२

मन-मात्रको सिद्धान्त

१. मोह र ज्ञान दुवैको उत्पत्ति मनबाट हुन्छ र सबै अवस्थिति एवं गोचर वस्तुको उत्पत्ति पनि मनको क्रियाबाट हुन्छ , एक जादुगरको बाहुलाबाट निस्कने विभिन्न वस्तुहरू जस्तै ।

मनको क्रियाकलापको कुनै सीमा हुँदैन, तिनले जीवनको सेरोफेरो बनाउँछन् । अपवित्र मन अपवित्र कुराहरूले घेरिएको हुन्छ र पवित्र मन पवित्र कुराहरूले नै घेरिएको हुन्छ ; तसर्थ वरिपरि घेने कुराको सीमा पनि मनको क्रियाकलापको सीमाभन्दा बढी हुँदैन ।

कुनै कलाकारले बनाएको चित्र जस्तै, वरिपरिको कुरा मनको क्रियाकलापले बनाएको हुन्छ । बुद्धले बनाएको वरिपरिको वातावरण पवित्र एवं क्लेशबाट मुक्त हुन्छ , तर मानिसहरूले बनाएको त्यस्तो हुँदैन ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

एउटा सिपालु चित्रकारले विभिन्न दुनियाँको चित्र बनाए जस्तै मनले पनि अनेक रूपहरू जादूमन्त्र गरे भैं निर्माण गर्दछ । मनले सिर्जना नगरेको वस्तु संसारमा केही पनि छैन । बुद्ध हाम्रो मन जस्तै हुन् , चेतनशील प्राणीहरू बुद्ध जस्तै हुन् । त्यसकारण, उनीहरूले सबै कुराको सिर्जना गर्ने क्षमताको आधारमा मन, बुद्ध र चेतनशील प्राणीहरूमा कुनै अन्तर छैन ।

मानव मनद्वारा निर्मित सबै वस्तुहरूको सही अर्थ बुद्धले बुझेका हुन्छन् । तसर्थ जसले यी कुरा बुझेका हुन्छन् , उनीहरूले वास्तविक बुद्धलाई देख्न सक्दछन् ।

२. तर आफ्नो वरिपरिको कुरा सुष्टि गर्ने मन भूतकालमा मात्र नभई वर्तमान र भविष्यमा पनि संझना, त्रास र विलापबाट स्वतन्त्र छैन, किन भने यिनको उत्पत्ति अज्ञान र लोभमा भएको हुन्छ ।

अज्ञान र लोभको कारणले नै मोहरूपी संसारको प्रारम्भ हुन्छ , एवं हेतु र परिस्थितिहरूको विस्तृत जटिल संयोग मनमा बोहेक अन्यत्र हुँदैन ।

जीवन र मृत्यु दुवैको उत्पत्ति मनबाट हुन्छ र मनमै अवस्थित हुन्छ । तसर्थ ,जब जन्म र मृत्युसँग सम्बन्ध राख्ने मनको अन्त्य हुन्छ , त्यसका साथै जन्म र मृत्युको संसारको पनि अन्त्य हुन्छ ।

कुनै पनि अज्ञानी र भ्रान्त जीवनको उत्पत्ति आफै मोहको संसारद्वारा भ्रान्त भएको मनबाट हुन्छ । मनभन्दा स्वतन्त्र मोहको कुनै संसार हुँदैन भन्ने ज्ञान हामीलाई भएपछि , भ्रान्त मन निर्मल भएर आउँछ ; जब हामीहरूले अपवित्र वातावरणको सिर्जना गर्न अन्त्य गर्दछौँ , हामीले ज्ञान प्राप्त गर्दछौँ ।

यसरी जन्म र मृत्युको संसार मनले सृष्टि गर्दछ , यो मनको अधीन रहन्छ , मनद्वारा शासित हुन्छ ; मन नै प्रत्येक परिस्थितिको स्वामी हुन्छ । दुःखको संसारको सिर्जना मोहले भरिएको मनद्वारा हुन्छ ।

३. तसर्थ, सबै वस्तुहरू मूलतः मनद्वारा नियन्त्रित र शासित हुन्छन् र मनद्वारा निर्मित हुन्छन् । गाडा तान्ने गोरुको पछिपछि पाइग्रा गुडेजस्तै, दुःख पनि अपवित्र विचार तथा सांसारिक रागले घेरिएको मनको पछिपछि हिँडदछ ।

तर यदि कुनै मनुष्यले असल मनले बोल्दछ र कार्य गर्दछ भने, उसको प्रतिविम्ब उसको पछिपछि हिँडे जस्तै सुख पनि उसको पछिपछि हिँडदछ । जसले दुष्टापूर्ण कार्य गर्दछन् , “मैले अनुचित कार्य गरे” भन्ने विचार उनीहरूको पछिपछि लाग्दछ र कुकृत्यको सम्भनाको संग्रहले गर्दा पुनर्जन्महरूमा अनिवार्य प्रतिफल भोग्नु पर्दछ । तर जसले सद्विचारले प्रेरित भई कार्य गर्दछन् , उनीहरू “मैले सत्कार्य गरे” भन्ने विचारले सन्तुष्ट हुन्छन् र उनलाई पुनर्जन्महरूमा निरन्तर सुख प्राप्त हुनेछ भन्ने विचारले भन सुखी पार्दछ ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

यदि मन अपवित्र छ, भने, गाहो एवं कठोर बाटोमा खुट्टाहरू लखरिन्छन्, धेरै पल्ट लडिन्छ, र निकै दुखदछ। तर यदि मन पवित्र छ, भने, बाटो सुगम हुन्छ, अनि यात्रा शान्तिपूर्ण हुन्छ।

जसलाई शरीर र मन दुवैको पवित्रताको आनन्द लिनुछ, उसले स्वार्थी, अपवित्र विचार तथा दुष्ट तृष्णाहरूको जालोलाई तोड्दै बुद्धत्वको मार्ग अनुसरण गर्दछ। जसको मन शान्त हुन्छ, उसले शान्ति प्राप्त गर्दछ, र दिन रात आफ्नो मनलाई बढी उद्यमका साथ अनुशीलन गर्न सक्दछ।

३

वस्तुहरूको वास्तविक स्थिति

१. यस संसारमा सबै वस्तु हेतु र परिस्थितिको संयोगबाट उत्पन्न हुने हुँदा, वस्तुहरूका बीच कुनै मौलिक अन्तर हुन सक्दैन। अन्तर हुने कारण त मनुष्यमा रहेको अनर्थ तथा भेदभावपूर्ण विचार नै हो।

आकाशमा पूर्व र पश्चिमको अन्तर हुँदैन, मनुष्यले आफै मनद्वारा यस अन्तरको सिर्जना गर्दछन्। अनि ती सत्य हुन् भनी विश्वास गर्दछन्।

एकदेखि अनन्तसम्म गणितका संख्याहरू प्रत्येक पूर्ण संख्या हुन् र यिनीहरू आफैमा कुनै भिन्न गुण बोकेका हुँदैन्, तर मनुष्यले आफै सुविधाको लागि एवं विभिन्न संख्या छुट्ट्याउन, यिनमा विभेदको सिर्जना गर्दछन्।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

उत्पत्तिको सार्वभौमिक प्रक्रियामा, जीवनको प्रक्रिया एवं विनाशको प्रक्रियामा कुनै अन्तर छैन ; मनुष्यले नै अन्तरको सिर्जना गर्दछन्, अनि ऐउटालाई जन्म तथा अर्कोलाई मृत्यु भन्दछन्। कुनै कार्यमा पनि असल र खराब भन्ने अन्तर हुँदैन, तर मानिसहरूले आफै मूर्खतापूर्ण सुविधाका निमित्र यस्तो अन्तरको सिर्जना गर्दछन्।

बुद्ध यी विभेद भन्दा टाढा रहन्छन् तथा संसारलाई उडिरहेको बादलको टुक्रा सरह ठान्दछन्। बुद्धका निमित्त प्रत्येक निश्चित वस्तु मोह हो ; मनले समाती राख्ने र फ्याँक्ने कुनै कुरा पनि अवास्तविक हो भन्ने उनलाई थाहा छ ; यसरी उनले कल्पनाका त्रुटिहरू र विभेदपूर्ण विचारलाई परित्याग गर्दछन्।

२. मनुष्यले आफैले कल्पना गरेको सुविधा र सन्तोषका निमित्त वस्तुहरू समाती राख्दछन् ; उनीहरू धन, सम्पत्ति र सम्मान समाती राख्दछन् ; उनीहरू जीवनका प्रति अत्यन्त आशक्त हुन्छन्।

उनीहरूले अवस्थिति र अनवस्थितिका बीच, असल र खराबका बीच, सत्य र असत्यका बीचको स्वेच्छापूर्वक अन्तर गर्दछन्। मनुष्यका निमित्त जीवन भनेको वस्तु पाइने प्रयत्न गर्नु र पाएका कुराका प्रति आशक्तिको श्रृंखला हो, र त्यसपछि त्यसै कारणले, उनीहरूले व्यथा र दुःखको मोहमा पर्ने पर्दछ।

कुनै समय लामो यात्रामा हिँडेको व्यक्ति एक नदीको किनारमा पुग्यो। उसले विचार गन्यो : “नदीको यो किनारमा हिँड्न धैरै

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

गाहो र खतरनाक छ । अनि पारिपटि सजिलो र सुरक्षित देखिन्छ , तर म कसरी पारी तेरे जाने हो ?” अनि उसले रुखका हाँगाहरू र नरकटहरूबाट डुड्गा बनाई सजिलैसँग पारी तयो । त्यसपछि उसले मनमनै विचार गयो “यो डुड्गा मलाई नदी तर्न अत्यन्तै उपयोगी भयो, म यसलाई नदी किनारमा सडेर गल्न दिन, बरु म यसलाई आफ्नो साथैमा लग्नेछु ।” त्यसले गर्दा उसले आफुखुसी एक व्यर्थको भारी बोक्यो । के त्यस व्यक्तिलाई बुद्धिमान व्यक्ति भन्न सकिन्छ ?

कुनै असल कुरा पनि अनावश्यक बोझ हुन आउँछ भने त्यसलाई प्याकिदिनु पर्दछ भन्ने शिक्षा यस अर्ति कथाबाट पाइन्छ ; भन् यो खराब कुरा हो भने त त्यसलाई प्याक्नु नै पर्दछ । बुद्धले व्यर्थ र अनावश्यक छलफल परित्याग गर्न आफ्नो जीवनको नियम बनाएका थिए ।

३. वस्तुहरू न त आउँछन् न त जान्छन् , तिनीहरू न त प्रकट हुन्छन् न त लोप हुन्छन् ; तसर्थ, कसैले पनि वस्तुहरू प्राप्त गर्न अथवा गुमाउन सक्दैन ।

वस्तुहरू न त प्रकट हुन्छन् न त लोप हुन्छन् , किनभने यी कुरा अस्तित्वको पुष्टि अथवा अस्तित्वको खण्डनभन्दा माथि हुन्छन् भन्ने कुराको शिक्षा बुद्धले दिन्छन् । अर्थात् , प्रत्येक वस्तु हेतु र परिस्थितिको संयोग र श्रृंखला हुने हुँदा, कुनै वस्तुको आफ्नै अस्तित्व हुदैन, तसर्थ यसको अस्तित्व छैन भने पनि हुन्छ । यसका साथै, हेतु र परिस्थितिसँग यसको सापेक्ष सम्बन्ध भएको हुँदा, यसलाई अस्तित्वरहित छैन भने पनि हुन्छ ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

वस्तुको रूपको कारणले कुनै वस्तुसँग आशक्त हुनु मोहको मुहान हो । यदि रूपलाई समाती राखेर आशक्त भइएन भने यस्तो असत्य कल्पना र अनर्थक मोह उत्पन्न हुदैन । यस्तो मूर्खतापूर्ण मोहभन्दा स्वतन्त्र सत्यलाई थाहा पाउने प्रज्ञा ज्ञान हो ।

संसार, वास्तवमा एक सपना जस्तै हो र सांसारिक सम्पति मृग-तृष्णा हो । चित्रमा देखिने दूरी जस्तो वस्तुहरूको आफैमा कुनै वास्तविकता हुदैन, उनीहरू गर्मीको तुआँलो सरह हुन् ।

४. वस्तुहरूको निर्माण हेतुहरूको असंख्य क्रमले हुने हुँदा यी सदैव कायम रहन्छन् भनी विश्वास गर्नु ठूलो भ्रम हो र यसलाई नित्यताको सिद्धान्त भन्दछन् ; तर वस्तुहरू पूर्णतया लोप भएर जान्छन् भन्ने विश्वास गर्नु पनि ठूलो भ्रम हो ; यसलाई अवस्थितिको सिद्धान्त भन्दछन् ।

अमर जीवन र मृत्यु एवं अवस्थिति र अनवस्थितिका यी प्रकारहरू वस्तुहरूको मूल प्रकृतिमा प्रयुक्त हुदैनन् तर केवल तिनको रूपमा मात्र प्रयुक्त हुन्छन् किनभने तिनलाई दूषित मानवी आँखाले देखिन्छ । मनुष्यको तृष्णाले गर्दा, यसरी देखिने कुराहरूप्रति मनुष्य सापेक्ष एवं आशक्त हुन्छ ; तर तिनको वास्तविक प्रकृतिमा विभेद तथा आशक्तिभन्दा ती स्वतन्त्र हुन्छन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

हेतु र परिस्थितिहरूको क्रमले सबै कुराको उत्पत्ति हुने हुँदा नै, वस्तुको आकृतिको निरन्तर परिवर्तन भइराख्दछ ; अर्थात्, सत्य तत्वको अनुरूपता जस्तो यिनको अनुरूपता हुँदैन । आकृतिको यही निरन्तर परिवर्तनले गर्दा नै हामी मृगतृष्णा एवं सपनाको वस्तु मन पराउँछौं । तर, आकृतिमा यसरी निरन्तर परिवर्तन आईरहे तापनि वस्तुहरू उनको मूल प्रकृतिमा स्थिर एवं परिवर्तनरहित हुँच्छन् ।

कुनै नदी मानिसका निमित्त नदी जस्तै देखिन्छ, , तर एक भोको दैत्यका निमित्त जसले पानीमा आगो देख्दछ, यो अरिनका रूपमा देखिन सक्छ । तसर्थ, मानिसका लागि नदीको अस्तित्वको कुरा गर्नु केही अर्थ हुन सक्दछ तर दैत्यको लागि भने यसको कुनै अर्थ हुँदैन ।

यस प्रकारले सबै कुराहरू भ्रम जस्तै हुन भनी भन्न सकिन्छ ; तिनीहरू न त अस्तित्व भएका न त अस्तित्वहीन भन्न सकिन्छ ।

अहिलेसम्म यो परिवर्तनशील र उपस्थितिको यस संसार भन्दा अलग, स्थायित्व र सत्यको अर्को संसार छ, भनी भन्न सकिन्न । यस संसारलाई या त अस्थायी संसार वा एक वास्तविक संसार भन्ठाल्नु गलत हो ।

तर यस संसारका अज्ञानी मानिस यसै संसारलाई वास्तविक संसार भन्ठानेर त्यही अनर्थक आधारमा कार्य गर्दछन् । तर यो संसार

एक मोह मात्र भएको हुँदा उनीहरूको कार्य मिथ्यामा आधारित भएकोले उनीहरूलाई हानि एवं दुःखको मार्गतर्फ मात्र लगदछ ।

एक बुद्धिमान मानिसले, यस संसारलाई मोह मात्र हो भनी चिनेर, त्यसलाई वास्तविक हो भन्थानेर कार्य गर्दैन, यसरी उसले दुःखबाट पार पाउँदछ ।

४

मध्यम मार्ग

१. ज्ञानको मार्ग छान्नेहरूले, दुई अतिलाई सावधानीपूर्वक त्याग्नु पर्दछ । पहिलो, शारीरिक तृष्णा तृष्णिका लागि गरिने अति । दोस्रो अति, तपश्चर्याद्वारा शरीर तथा मनलाई अनावश्यक रूपमा कष्ट दिनु या मूलभुत आवश्यकताहरूबाट पनि बच्यत गर्नु हो ।

यी दुवै अति भन्दा माथि आर्य मार्ग हुन्छ, जसले ज्ञान एवं प्रजा तथा मनको शान्तिको मार्ग देखाउँछ, यसलाई मध्यम मार्ग भन्न सकिन्छ । यो मध्यम मार्ग के हो ? यसमा आर्य अष्टाङ्गीक मार्ग हुन्छन् : सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् आचरण, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

माथि भनिएको जस्तै, सबै वस्तुहरूको उत्पत्ति तथा लोप हेतुहरूको अन्तराहित श्रृङ्खलाले गर्दा हुन्छ । अज्ञानी मानिसहरूले जीवनलाई या त अवस्थित अथवा अनवस्थित रूपमा ठान्दछन्, तर बुद्धिमान मानिसहरू अवस्थित अथवा अनवस्थित दुवै कुराभन्दा माथि दृष्टि पुऱ्याउँछन्; यो मध्यम मार्गको धारणा हो ।

२. माने लिऊ एउटा काठको मुढो नदीमा तैरिरहेको छ । यदि मुढो भुइँमा गाडिएन भने अथवा ढुबेन भने अथवा कुनै मानिसले यसलाई बाहिर भिकेन भने अथवा सडेन भने, यो अन्ततोगत्वा समुद्रमा पुग्नेछ । जीवन पनि कुनै महानदीको धारमा परेको यस्तै काठको मुढो जस्तै हो । यदि मनुष्य आशक्तिको जीवनसँग टाँसिएर रहैदैन भने अथवा जीवनबाट सन्यास लिएर स्वयम्भाई कष्ट दिने जीवनसँग आशक्त हुँदैन भने, यदि उसले आफ्नो सदगुणको गर्व गर्दैन भने, अथवा आफ्ना दुष्ट कार्यका प्रति आशक्त हुँदैन भने र यदि ज्ञानको खोजीमा उसले मोहलाई तिरस्कार गर्दैन अथवा त्यससँग त्रसित हुँदैन भने, त्यस्तो व्यक्ति मध्यम मार्गमा लागेको हुन्छ ।

ज्ञानको मार्गमा लाग्नको लागि महत्वपूर्ण कुरा भनेको कुनै पनि अतिमा पर्नु र त्यसमा अल्किनुबाट जोगाउनु हो, अर्थात् सदैव मध्यम मार्ग अनुसरण गर्नु हो ।

वस्तु अवस्थित हुन्छन् अथवा अवस्थित हुँदैनन् भन्ने थाहा पाएर, सबै कुरा स्वप्नवत् प्रकृतिका हुन् भनी सम्भेर एवं आफ्नो व्यक्तित्वको गर्व र सत्कार्यको प्रशंसाले जेलिने अवस्था अथवा अन्य कुनै कुराले जेलिने अवस्था परित्याग गर्नुपर्दछ ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

यदि कोही आफ्नो तृष्णाको प्रवाहमा पर्नबाट आफुलाई मुक्त राख्न चाहन्छ भने, उसले प्रारम्भमै वस्तुहरू प्राप्त गर्ने प्रयत्नमा नलाग्ने कुरा सिक्नु पर्दछ, अन्यथा ऊ तिनका प्रति अभ्यस्त हुन्छ र उसमा आशक्ति जागेर आउँछ। कुनै अवस्थित अथवा अनवस्थित स्थिति, बाह्य अथवा आन्तरिक वस्तु, असल तथा खराब वस्तु, सत्य अथवा असत्य वस्तु कुनैका प्रति पनि उसमा आशक्ति आउनु हुँदैन।

यदि ऊ वस्तुहरूप्रति आशक्त हुन्छ भने, त्यसै क्षणमा अकस्मात् मोहरूपी जीवनको प्रारम्भ हुन्छ। जुन मनुष्य ज्ञानको आर्य मार्गमा लाग्दछ, ऊ न त कुनै कुराले दुःखित हुन्छ अथवा कुनै कुराको अभिलाषा राख्दछ तर जे जस्तो आइ परे पनि, उसले समदर्शी एवं शान्त मनले त्यसको सामना गर्दछ।

३. ज्ञानको स्वयम् अभिव्यक्ति गर्ने, कुनै निश्चित रूप अथवा प्रकृति हुँदैन; तसर्थ ज्ञानमै ज्ञान पाइने कुनै कुरा छैन।

ज्ञान त मोह र अज्ञानको कारणले मात्र अवस्थित हुन्छ; र यदि तिनको लोप भयो भने ज्ञानको पनि लोप हुन्छ। यसको विपरीत कुरा पनि त्यतिकै सत्य छ: मोह र अज्ञान अवस्थित हुने कारण ज्ञान नै हो; जब ज्ञान निवृत्त हुन्छ, अज्ञान र मोह पनि निवृत्त हुन्छन्।

तसर्थ ज्ञानलाई एक “वस्तु” हो जसलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ, भन्ने विचारबाट जोगिनु पर्दछ, अन्यथा, यो पनि एक वाधा सरह हुनेछ। जब अन्यकारमा रहेको मनले ज्ञान प्राप्त गर्दछ, तब यसको निरोध हुन्छ, र

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

यसको निरोध भएपछि , त्यो वस्तु जसलाई हामी ज्ञान भन्छौ त्यसको पनि निरोध हुन्छ ।

जबसम्म मानिसहरू ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा राख्दछन् र त्यसैलाई ग्रहण गरेर बस्दछन् भने त्यसको तात्पर्य मोह अझै उनका साथ छ भन्ने हो ; तसर्थ, ज्ञानको मार्गमा लागेकाहरूले ज्ञानलाई समातेर बस्न खोज्नु हुँदैन र यदि उनीहरूले ज्ञान प्राप्त गरे भने, त्यसप्रति लहस्सिएर बस्न हुँदैन ।

जब मानिसहरूले यस तात्पर्यमा ज्ञान प्राप्त गरी सक्दछन् , यसको अर्थ हुन्छ प्रत्येक वस्तु जे जस्तो छ , त्यो ज्ञान प्राप्त वस्तु हो ; तसर्थ , मानिसहरूले ज्ञानको मार्गको अनुशारण त्यस वेलासम्म गर्नुपर्दछ जबसम्म उनीहरूको विचारमा सांसारिक राग र ज्ञान परस्परमा अभिन्न हुँदैनन् ।

४. सार्वलौकिक एकात्मताको यो धारणा- वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा कुनै विभेद चिन्ह हुँदैन- यसलाई “शुन्यता” भनिन्छ । शुन्यता भनेको यथार्थमा नभएको, जन्म नभएको, स्वप्रकृति नभएको तथा द्वैत नभएकोलाई बुझ्नु पर्दछ । वस्तुहरूको आफैमा न त रूप हुन्छ न कुनै लक्षण हुन्छ , त्यसैले हामीले तिनका विषयमा न त जन्मेको न विनष्ट भएको भनी भन्न सक्दछौं । वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा कुनै यस्तो कुरा छैन जसलाई विभेद गरी वर्णन गर्न सकियोस् ; त्यसैले वस्तुहरूलाई यथार्थता नभएको भनिन्छ ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

जस्तो माथि भनिएको छ , सबै वस्तु हेतु तथा परिस्थितिहरूको संयोगले उत्पन्न हुन्छन् अथवा लोप हुन्छन् । कुनै कुरा पनि आफूमा मात्र अवस्थित हुँदैन ; सबै कुरा अन्य सबै कुरासँग सापेक्ष हुन्छ ।

जहाँ प्रकाश हुन्छ , त्यहाँ छाया हुन्छ , जहाँ दीर्घता हुन्छ , त्यहाँ लघुता हुन्छ , जहाँ सेतो हुन्छ , त्यहाँ कालो हुन्छ । यस्तै गरी वस्तुहरूको स्व-प्रकृति स्वयम्भा अवस्थित हुन नसक्ने हुँदा, तिनलाई यथार्थता नभएको भनी भनिन्छ ।

यसै तर्कको आधारमा ज्ञानको अस्तित्व अज्ञान भन्दा बेगलै हुन सक्दैन, न त अज्ञानको अस्तित्व नै ज्ञानभन्दा बेगलै हुन सक्दछ । यदि वस्तुहरूको वास्तविक प्रकृतिमा अन्तर हुँदैन भने, त्यहाँ द्वैतता पनि हुँदैन ।

५. मानिसहरू स्वभावले नै आफूहरूलाई जन्म र मृत्युसँग जोडिएको ठान्दछन् , तर वास्तवमा त्यस्तो कुनै धारणाहरु हुँदैन ।

जब मानिसहरू यस सत्यलाई बुझ्न सक्षम हुन्छन् , उनीहरूले जन्म र मृत्यु सम्बन्धि अद्वैत सत्य पनि बुझ्दछन् ।

मानिसहरूले आत्माको विचार राख्ने हुँदा उनीहरू स्वामित्वको विचारसँग टाँसिएर बस्दछन् , तर वास्तवमा “आत्मा” भन्ने कुनै वस्तु नहुने हुँदा, स्वामित्व भन्ने पनि कुनै वस्तु हुँदैन । मानिसहरूले यो सत्य बुझेपछि , उनीहरूले “अद्वैत” सत्य पनि बुझ्न सक्ने छन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

मानिसहरूले पवित्रता र अपवित्रताका बीच भेद गर्दछन् , तर वस्तुको प्रकृतिमा यस्तो कुनै भेद हुँदैन , यो त उनीहरूको मनको असत्य तथा निरर्थक कल्पनाबाट मात्र उत्पन्न हुन्छ ।

यसै गरी मानिसहरूले असल र खराबका बीच अन्तर गर्दछन् , तर असल र खराब बेग्ला बेग्लै अवस्थित हुँदैनन् । जो ज्ञानको मार्गमा लागेका हुन्छन् , उनीहरूले यस्तो द्वैततालाई स्वीकार गर्दैनन् , एवं यसले उनीहरूलाई न त असल कुराको प्रशंसा गर्ने तर्फ लगदछ , न त खराब कुराको निन्दा गर्ने तर्फ लगदछ , न त असल कुराको तिरस्कार गर्ने तर्फ लगदछ , न त पाप कुरालाई क्षमा गर्ने तर्फ लगदछ ।

मानिसहरू स्वभावतः दुर्भाग्यदेखि डराउँछन् तथा सौभाग्यको कामना गर्दछन् , तर यदि यस अन्तरलाई राम्ररी अध्ययन गर्ने हो भने हामी प्रायः दुर्भाग्य सौभाग्यमा तथा सौभाग्य दुर्भाग्यमा परिणत भएको पाउँछौं । बुद्धिमान मानिसले जीवनको परिवर्तित परिस्थितिलाई समान भावनाले सामना गर्ने कुरा सिक्दछ , न त ऊ सफलतामा खुशी हुन्छ न त असफलतामा खिन्न हुन्छ । यसरी कसैले पनि अद्वैत सत्य बुझन सक्दछ ।

तसर्थ, द्वैतताको सम्बन्ध प्रकट गर्ने यी सबै शब्दहरू जस्तो, अवस्थित तथा अनवस्थित, सांसारिक राग तथा सत्य ज्ञान, पवित्रता तथा अपवित्रता, असल तथा खराब- विचारमा अन्तर देखिने यी शब्दहरू न त तिनको सत्य प्रकृतिमा अभिव्यक्त हुन्छन् , न त चिनिन्छन् । मानिसहरू यी शब्दहरू र तिनद्वारा उत्पन्न चित्त विकारबाट जति मुक्त हुन सक्दछन् , त्यति नै बढी उनीहरूले शुन्यताको सार्वलौकिक सत्यलाई बुझन सक्दछन् ।

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

६. जसरी पवित्र र सुगन्धित कमलको फूल मलिलो माटो भएको खेतको सट्टा कुनै दलदलको हिलोमा फुल्दछ , त्यसरी नै सांसारिक रागरूपी अपवित्र दलदलबाट बुद्धत्वको पवित्र ज्ञानको उदय हुन्छ । अन्य विचारधारा राखेहरूका भ्रमपूर्ण धारणाहरू तथा सांसारिक रागरूपी मोह पनि बुद्धत्वको बीज हुन सक्दछ ।

यदि एक गोताखोर मोती प्राप्त गर्न खोज्छ भने उसले दांतेदार मुँगा तथा विशाल शार्क माघाहरूको संकटको सामना गर्दै समुन्द्रको पीँधसम्म ओर्लनु पर्दछ । त्यसरी नै मनुष्यले ज्ञानको बहुमूल्य मोती प्राप्त गर्न सांसारिक रागको संकटको सामना गर्नुपर्दछ । उसमा ज्ञानको मार्ग खोल्ने इच्छा जागृत हुनुभन्दा पहिला उसले अहंकार तथा स्वार्थका खस्ता पत्थरहरू भएको पहाडमा बाटो विराउनु पर्दछ ।

एक योगीको पौराणिक कथा अनुसार, सत्य मार्ग खोज्ने उनको तीव्र इच्छाले गर्दा उनले तरबारहरूको एक पर्वतमा चढे अनि आगोमा हाम फाले, सत्य मार्ग प्राप्त गर्ने आशाले यी दुवै कुरा सहन सके । जसले धर्म मार्गमा आईपर्ने संकटको सामना गर्न तत्परता देखाउँछ , उसले काँडा सरह तरबार उम्मेका स्वार्थको पर्वतमा तथा घृणाको ज्वालामा शीतल वायु वरेको अनुभव गर्दै र अन्यमा, स्वार्थ तथा सांसारिक राग, जसका विरुद्ध उसले संघर्ष गरेको थियो, एवं जसद्वारा दुख पाएको थियो त्यो नै ज्ञान हो भनी अनुभव गर्दछ ।

७. बुद्धको उपदेशले दुई विरोधी दृष्टिकोणका विभेदपूर्ण धारणाबाट हामीलाई अद्वैतको मार्गतर्फ लगदछ । असल र सत्य

मन-मात्रको सिद्धान्त एवं वस्तुहरूको यथार्थ स्थिति

ठानिएको वस्तु प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्नु अथवा खराब र असत्य भनिने कुराबाट उम्कन खोज्नु दुबै भ्रम हुन् ।

यदि मनुष्यले सबै कुरा खोको र क्षणभंगर हुन् भनी अडान लिन्छन् भने त्यो कुरा त्यतिकै ठूलो भ्रममा पर्नु हो जति सबै कुरा वास्तविक तथा अपरिवर्तनीय भन्ने ठान्नु । यदि कुनै मनुष्य आफ्नो आत्माप्रति आशक्त हुन्छ भने त्यो भ्रम हो , किनभने त्यसले उसलाई असन्तोष तथा दुखबाट बचाउन सक्दैन । यदि कसैले आत्मा भन्ने केही होइन भनी विश्वास गर्दछ भने यो पनि भ्रम हो, किनभने त्यसो भएमा उसले सत्यको मार्ग अनुशरण गर्नु व्यर्थ हुन्छ । यदि मानिसहरू सबै कुरा दुख हो भन्ने दावी गर्दछन् भने त्यो पनि एक भ्रम हो र यदि उनीहरू सबै कुरा सुख हो भन्ने ठान्दछन् भने त्यो पनि एक भ्रम हो । बुद्धले मध्यम मार्गको उपदेश दिन्छन् ,जो यस्ता दुराग्रहपूर्ण धारणाभन्दा माथि हुन्छ , जहाँ अद्वैततामा द्वैतता मिसिन जान्छ ।

तृतीय अध्याय

बुद्ध-प्रकृति

१

पवित्रताको मन

१. मनुष्यहरूमा मानसिक प्रवृत्ति धैरे प्रकार र श्रेणीका हुन्छन् । कोही बुद्धिमान हुन्छन् , कोही मूर्ख हुन्छन् , कोही असल प्रकृतिका हुन्छन् , कोही क्रोधी प्रकृतिका हुन्छन् , कसैलाई सजिलैसँग बाटो देखाउन सकिन्छ , कसैलाई बाटो देखाउन कठिन हुन्छ , कसैको मन पवित्र हुन्छ र कसैको मन अपवित्र हुन्छ ; तर ज्ञान प्राप्तिमा यी अन्तरहरू नगण्य हुन्छन् । संसार धैरे थरिका विरुवाहरूले भारएको एक कमलको पोखरी जस्तै हो ; त्यहाँ विभिन्न रङ्गका फूलहरू हुन्छन् । कुनै सेता, कुनै गुलाबी, कुनै नीला, कुनै पहेला, कुनै पानीमुनि उम्रन्छन् , कुनै पानीमा आफ्ना पात फिजाउँछन् र कुनै पानीमाथि आफ्ना पात उठाउँछन् । मनुष्यहरूमा त्योभन्दा धैरे अन्तर हुन्छन् । लिङ्गको अन्तर हुन्छ , तर यो अन्तर महत्वपूर्ण नभएकोले, नारीहरूले पनि उचित साधनाद्वारा पुरुषहरूले प्राप्त गरे सरह ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दछन् ।

हातीको माहुते हुन कुनै पनि व्यक्तिसँग पाँच गुण हुनुपर्दछ : राम्भो स्वास्थ्य, विश्वास, परिश्रम, आफ्नो उद्देश्यप्रति निष्कपटता र बुद्धि । ज्ञान प्राप्त गर्नका निमित्त बुद्धका आर्यमार्ग अनुसरण गर्न, प्रत्येक व्यक्तिमा उपरोक्त पाँचै गुण हुनु पर्दछ । यदि कसैसँग यी गुणहरू छन् भने, लिङ्गको अन्तर जे भए पनि, ज्ञान प्राप्त गर्न संभव

बुद्ध-प्रकृति

छ । बुद्धको उपदेश सिक्ख धेरै समय लागैन, कारण प्रत्येक व्यक्तिसँग ज्ञान प्राप्त गर्ने अन्तर्निहित प्रकृति हुन्छ ।

२. ज्ञानप्राप्तिको मार्गको साधनामा मानिसहरूले आफै आँखाले बुद्धलाई देख्दछन् र आफै मनले बुद्धमा विश्वास राख्दछन् । बुद्धलाई देखे आँखा तथा बुद्धमा विश्वास गर्ने मन, त्यही आँखा र मन हुन् ; जो यसभन्दा अधिसम्म जन्म र मृत्युको संसारमा भौतारीरहेका थिए ।

यदि राजालाई डाँकाहरूले दुःख दिए भने, तिनमाथि आक्रमण गर्न अगाडि राजाले तिनको गढ पत्ता लगाउनु पर्दछ । त्यसैगरी कुनै व्यक्ति सांसारिक रागमा जेलिएको छ, भने, सबभन्दा पहिले उसले तिनको मुहान पत्ता लगाउनु पर्दछ ।

कुनै व्यक्ति घरमा छ, भने, उसले आँखा खोल्नासाथ सबभन्दा पहिला कोठभित्र भएका कुरा देख्दछ र अनिमात्र भ्याल बाहिरको दृश्य देख्दछ । यस्तै प्रकारले हाम्रो आँखाले पहिला घर भित्रका कुरा नदेखी बाहिरका कुरा देख्न सक्दैन ।

यदि शरीरभित्र मन छ भने, यसले पहिला शरीरभित्रको कुरा थाहा पाउनु पर्दछ ; तर साधरणतया मनुष्य बाह्य वस्तुहरूमा बढी चाख राख्दछन् तथा शरीरभित्रको कुरा थाहा पाउने र वास्ता राख्ने कार्य गर्दैनन् ।

यदि मन शरीर बाहिर हुने हो भने, यसले शरीरको आवश्यकतासँग कसरी सम्पर्क राख्न सक्दछ? तर वास्तवमा, मनले जे थाहा पाउँछ, शरीरले त्यही अनुभव गर्दछ, तथा मनले त्यही थाहा पाउँछ, जो शरीरले अनुभव गर्दछ। तसर्थ, मानिसको मन शरीरभन्दा बाहिर रहन्छ, भनी भन्न सकिन्न। यसो भए मनको सारतत्व कहाँ रहन्छ, त?

३. अनन्तकालदेखि मानिसहरू आफै कर्मको फलस्वरूप एवं दुई मौलिक भ्रमको मोहमा परेर अज्ञानमा विचरण गरी राखेका छन्।

पहिलो, उनीहरूले भेदभाव राख्ने मन, जो यस जन्म र मृत्युरूपी जीवनको जरोमा रहन्छ; त्यसलाई नै उनीहरूको सत्य-प्रकृति हो भनी विश्वास गर्दछन्; र दोस्रो, भेदभाव राख्ने मन भित्र ज्ञानको पवित्र मन लुकेर बसेको हुन्छ, जो उसको सत्य-प्रकृति हो भनी उनीहरू थाहा पाउँदैनन्।

जब मानिसले मुठी पारेर हात माथि उठाउँछ, आँखाले यो कुरा देख्दछ एवं मनले सो कुराको भेदभाव गर्दछ, तर भेदभाव गर्ने मन सत्य मन होइन।

भेदभाव गर्ने मन केवल त्यो मन हो जसले कल्पना गरिएका त्यस्ता भद्रेभावहरूलाई छुट्याउँछ, जसको उत्पत्ति लोभ र स्वयम्भन्ध सम्बन्धित अन्य चित्तवृत्तिले गरेको हुन्छ। भेदभाव गर्ने मन, हेतु र परिस्थितिहरूको वशमा हुन्छ, यो स्व-तत्व रहित हुन्छ, तथा यो निरन्तर परिवर्तन भई रहन्छ। यसरी मनुष्यहरूले यसै मनलाई उनीहरूको वास्तविक मन भनी विश्वास गर्ने हुँदा हेतु र परिस्थितिमा

बुद्ध-प्रकृति

मोह प्रवेश गर्दछ जसले दुखको सिर्जना गर्दछ ।

जब मानिस आफ्नो मुठी खोल्दछ मनले त्यो कुरा थाहा पाउँछ ; तर यसमा चल्ने कुरा के हो त ? के यो मन हो, अथवा यो हात हो ? अथवा यी दुबैमध्ये कुनै होइन ? यदि हात चल्दछ भने, मन पनि त्यसै अनुरूप चल्दछ , र त्यसको विपरित पनि ठीक त्यस्तै प्रकारले हुन्छ ; तर यो चल्ने मन, मनको बाह्य देखावटी रूप मात्र हो यो सत्य तथा मौलिक मन होइन ।

४. मौलिक रूपमा, प्रत्येक व्यक्तिको पवित्र एवं निर्मल मन हुन्छ , तर यो प्रायशः मनुष्यको परिस्थितिबाट उत्पन्न सांसारिक तृष्णाहरूको कलेश एवं धूलोले ढाकिएको हुन्छ । यो अपवित्र मन कसैको प्रकृतिको सारतत्व होइन : केही थपिएको कुरा जस्तो हो, यो त आगन्तुक अथवा घरको पाहुना सरह हो, यो यसको निमन्त्रक होइन ।

चन्द्रमा प्रायशः वादलले ढाकिन्छ , तर त्यसद्वारा यो चालिने होइन, र यसको पवित्रता निष्कलंक रहन्छ । तसर्थ यो अपवित्र मन नै उनीहरूको सत्य मन हो भनी मानिसहरू भ्रममा पर्नु हुँदैन ।

उनीहरूले ज्ञानको पवित्र एवं अपरिवर्तनीय मौलिक मनलाई आफूभित्र जगाएर स्वयम्भाई उपरोक्त तथ्य बारम्बार स्मरण गराइराख्नु पर्दछ । परिवर्तनशील र अपवित्र मनको वशमा परेर एवं आफ्नौ कलुषित विचारको भ्रममा परेर उनीहरू मोहको संसारमा भौतारीरहन्छन् ।

मनुष्यको मनको विज्ञ बाधा तथा क्लेशहरू, लोभ तथा परिवर्तनशील परिस्थितिप्रतिको यसको प्रतिक्रियाद्वारा उत्पन्न हुन्छ ।

वस्तुहरूको प्रादुर्भाव हुँदा, विज्ञ बाधा नपुऱ्याउने मन नै जो सबै परिस्थितिहरूमा पवित्र तथा शान्त रहन सक्दछ, त्यो सत्य मन हो र यो नै स्वामी हुनु पर्दछ ।

पाहुनाहरू जानसाथ कुनै पनि अतिथि सदन हराएर जान्छ भनी हामी भन्न सक्दैनौं, त्यसै गरी जीवनको परिवर्तनशील स्थितिबाट उत्पन्न भएको अपवित्र मन लोप भएर जानसाथ सत्य मन लोप भयो भन्न सकिदैन । परिवर्तित परिस्थिति अनुसार परिवर्तन हुने कुरा मानव मनको सत्यप्रकृति होइन ।

५. हामी यस्तो प्रवचनकक्षको विचार गरौं जो घाम लागिरहेको बेला उज्यालो हुन्छ तथा घाम अस्ताउनासाथ अँध्यारो हुन्छ ।

घामको प्रकाश जानसाथ रात्रीको आगमनका साथ अँध्यारो आउने कुरा हामी विचार गर्न सक्दछौं तर हामी त्यस्तै प्रकारले उज्यालो र अँध्यारो थाहा पाउने मनबारे विचार गर्न सक्दैनौं । जुन मन उज्यालो तथा अँध्यारोद्वारा चाँडो प्रभावित हुन्छ त्यसलाई कतैतिर पनि फर्काउन सकिदैन ; त्यो केवल सत्य-प्रकृतिमा मात्र फर्कन सक्दछ जो यसको मौलिक प्रकृति हो ।

बुद्ध-प्रकृति

सूर्य उदाउँदा तथा अस्ताउँदा उज्यालो तथा अँध्यारोको परिवर्तनलाई “क्षणिक” मनले मात्र क्षणिक रूपमा देख्दछन् ।

“क्षणिक” मनले मात्र जीवनको परिवर्तनशील परिस्थितिप्रति क्षणक्षणमा बेगलाबेगलै भावना राख्दछ ; यो वास्तविक तथा सत्य मन होइन । उज्यालो तथा अँध्यारो अनुभव गर्ने मौलिक तथा सत्य मन नै मनुष्यको सत्य-प्रकृति हो ।

आफ्नो वरिपरि तथा परिवर्तनशील परिस्थितिहरूबाट उत्पन्न असल तथा खराब, प्रेम र घृणाका क्षणिक भावनाहरू, मानव मनमा संग्रहित हुन आएको क्लेशका क्षणिक प्रतिक्रिया मात्र हुन् ।

मनमा उत्पन्न तृष्णा र सांसारिक रागका भित्र निर्मल तथा पवित्र मन रहन्छ , जो मनको मौलिक एवं सत्य तत्व हो ।

कुनै गोलाकार भाँडोमा पानी गोल देखिन्छ अनि चतुष्कोण आकारको भाँडोमा पानी चतुष्कोण देखिन्छ , तर पानीको आफ्नो विशेष आकार हुँदैन । मानिसहरू यस तथ्यलाई प्रायः विर्सन्छन् ।

मानिसहरूले यसलाई असल तथा उसलाई खराब रूपमा देख्दछन् , उनीहरू यसलाई मन पराउँछन् तथा उसलाई घृणा गर्छन् र उनीहरू अवस्थित एवं अनवस्थित कुरामा अन्तर गर्दछन् , अनि त्यसपछि जटिलताहरूमा जेलिएर एवं यिनमा आसक्त भाएर दुख पाउँछन् ।

यदि मनुष्यहरूले यी काल्पनिक तथा असत्य भेदभावहरूप्रतिको आफ्नो आशक्ति परित्याग गर्न मात्र सके भने, तथा आफ्नो मौलिक मनको पवित्रता पुनः स्थापित गर्न सके भने, उनीहरूको मन र शरीर दुवै अपवित्रता एवं दुःखबाट मुक्त हुनेछन् तथा यस मुक्तिसँग संलग्न रहेको शान्ति थाहा पाउन सक्नेछन् ।

२

बुद्ध-प्रकृति

१. सत्य र पवित्र मन मौलिक भएको कुरा हामीले चर्चा गर्यौ, यो बुद्ध-प्रकृति हो, अर्थात यो बुद्धत्वको अंकुर हो ।

सूर्य र सुकेको पातको भूसको बीचमा दीपि दिने काँच राख्यौ भने हामीले आगो पाउन सक्दछौं , तर त्यो आगो कहाँबाट आउँछ ? काँच भन्दा सूर्य अत्यन्त टाढा हुन्छ , तर काँचको माध्यमद्वारा सुकेको पातको भूसमाथि आगो निश्चय नै बल्दछ । तर सुकेको पातको भूसको आगो बल्ने प्रकृति नभएको भए , आगो बल्ने थिएन ।

यसै प्रकार, यदि बुद्धको प्रज्ञा मानिसको मनमा केन्द्रिभूत गरियो भने, यसको सत्य-प्रकृति, जो बुद्धत्व हो, त्यो प्रज्वलित हुनेछ , तथा यसको तेजले मानिसहरूको मन पनि उज्यालो पार्ने छ, एवं बुद्धमा विश्वास जगाउने छ । उनले सबै मानिसहरूको विश्वास प्रज्वलित होस् भन्ने उद्देश्यले प्रज्ञाको काँचलाई सबै मानिसहरूको मनमा राख्दछन् ।

बुद्ध-प्रकृति

२. प्रायः मानिसहरू उनको मन तथा बुद्धको ज्ञानोदीपक प्रजाकावीच रहेको घनिष्ठ सम्बन्धको बेवास्ता गर्दछन् र यसै कारणले गर्दा, उनीहरू सांसारिक रागमा जेलिन्छन्, तथा असल र खराबको विभेदसँग आसक्त हुन्छन् अनि त्यसपछि उनको बन्धन र दुःखमाथि विलाप गर्दछन् ।

यस्तो मौलिक तथा पवित्र मन हुने मानिसहरूले आफ्नो वरिपरि बुद्धको प्रज्ञाज्योति फिजिएको हुँदाहुँदै पनि, असत्य भावनाहरूसँग अझै टाँसिएर बस्ने एवं मोह र दुःखको संसारमा भौतारिने दुर्भाग्यमा पर्ने कारण के हो ?

कुनै समय एक व्यक्तिले ऐनाको उल्टोपट्टि हेर्दा आफ्नो अनुहार र शिर नदेखेर ऊ बहुलाएछ । ऐनामा असावधानीपूर्वक उल्टोपट्टि हेर्दा आफ्नो अनुहार नदेखेर बहुलाउनु कुनै पनि मानिसका निमित्त कति अनावश्यक हो !

यसै गरी आफूले पाउने आशा गरेको ज्ञान प्राप्त नगरेको कारणले दुःख भोगी राख्नु कुनै व्यक्तिका निमित्त त्यतिकै मूर्खतापूर्ण तथा अनावश्यक हो । ज्ञान प्राप्तिमा असफलता भन्ने हुँदैन, असफलता त ती मानिसहरूको हो जो धेरै कालदेखि विभेद गर्ने आफ्नो मनमा ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्दछन् र उनीहरू त्यो उनको सत्य नभइ कल्पनाको मन हो भन्ने कुरा बुभैन्नन्, जो लोभ र मोहको संग्रहले उत्पन्न भएको हुन्छ र जसले उनीहरूको सत्य मन छोपेर एवं लुकाएर राख्दछ ।

असत्य भावनाहरूको संग्रह हटाउन सकियो भने ज्ञानको उदय हुन्छ । तर आश्चर्यको कुरा के भने, जब मानिसहरूले ज्ञान प्राप्त गर्दछन् , तब असत्य भावना विना ज्ञान प्राप्त गर्न संभव हुँदैन भनी उनीहरू अनुभव गर्नेछन् ।

३. बुद्ध-प्रकृति त्यस्तो कुरा होइन जसको अन्त होस् । हुन त दृष्ट मानिसहरू पशु भएर अथवा भोका राक्षस भएर जन्मनु पर्दछ , अथवा नरकमा पर्नु पर्दछ , तैपनि उनीहरूले आफ्नो बुद्ध-प्रकृति गुमाउने छैनन् ।

शरीरको क्लेशभित्र यो जति सुकै लुकेको होस् अथवा सांसारिक तृष्णाको जरोमा लुकेर विर्सिएको होस् , बुद्धत्वसँग मानव-घनिष्ठता कहिल्यै पनि पूर्णरूपमा विनष्ट हुँदैन ।

४. कुनै मानिस रक्सीले मातेर सुतेको एक पुरानो कथा छ । उसको साथी उसले सकेसम्म ऊसँगै बस्यो तर, त्यहाँबाट जानै पर्ने बाध्यता अनि साथीलाई आवश्यक पर्ला भन्ने ठानी रक्सी लागेको व्यक्तिको लुगामा एक रत्न लुकाएर गयो । जब मातेको मान्छेलाई रक्सीले छोड्यो, साथीले उसको लुगामा रत्न लुकाएर राखेको थाहा नपाएर ऊ गरिबी र भोकमा भौतारी रह्यो । धेरै दिनपछि दुवैको फेरि भेट भयो र साथीले दुखी मानिसलाई रत्नका बारेमा बतायो र त्यसलाई खोज सल्लाह दियो ।

यस कथामा भएको मातेको मान्छे जस्तै मानिसहरू जन्म र मृत्युको यस जीवनमा दुखले भौतारीरहन्छन् , उनीहरूले उनको

बुद्ध-प्रकृति

आन्तरिक प्रकृतिमा, पवित्र तथा निर्मल बुद्ध-प्रकृतिको बहुमूल्य रत्न लुकेको छ, भन्ने कुराप्रति उनीहरू अनभिज्ञ रहन्छन् ।

यो सर्वोच्च प्रकृति सबैमा हुन्छ, भन्ने तथ्यप्रति मनुष्यहरू जतिसुकै अनभिज्ञ भएतापनि, उनीहरू जति नीच तथा अज्ञानी भएतापनि, बुद्धले कहिल्यै पनि उनीहरूमा विश्वास हराउदैनन्, किन भने उनीहरूमध्ये सबभन्दा नीचसँग पनि बुद्धत्वका सबै गुण अन्तर्निहित हुन्छन् भन्ने कुरा उनलाई थाहा छ ।

त्यसैले अज्ञानद्वारा छलिएका अनि आफ्नो स्वयम्भको बुद्ध-प्रकृति देख्न नसकेका मानिसहरूमा बुद्धले विश्वास जाग्रत गर्दछन्, उनीहरूको असंभव कल्पनाबाट उनीहरूलाई टाढा लगदछन् एवं मौलिक रूपमा उनीहरू तथा बुद्धत्वकाबीच कुनै अन्तर छैन भनी उनीहरूलाई उपदेश दिन्छन् ।

५. बुद्धत्व प्राप्त गरेको व्यक्ति बुद्ध हो र मानिसहरू बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्षम हुन्छन्; यही नै उनीहरूका बीचको अन्तर हो ।

तर यदि कुनै व्यक्तिले आफूले ज्ञान प्राप्त गरि सके भन्ने विचार गर्दछ, भन्ने उसले आफैलाई धोखा दिई राखेको हुन्छ कारण, ऊ त्यस दिशातर्फ अग्रसर भई राखेको छ, भन्ने तापनि, उसले अझै बुद्धत्व प्राप्त गरी सकेको हुँदैन ।

बुद्ध-प्रकृति परिश्रम र विश्वासपूर्ण प्रयत्न नगरी प्रकट हुँदैन, न त बुद्धत्व प्रकट नभएसम्म यो कार्य समाप्त हुन्छ ।

६. कुनै समय एक राजाले केही अन्धा मानिसहरू एक हातीको वरिपरि भेला गरेर हाती कस्तो हुन्छ भनी उनलाई बताउन भने । पहिलो मानिसले हातीको एउटा दन्त छुई हाती त ठूलो गाजर जस्तो छ भन्यो, अर्कोले एउटा कान छुन पुग्यो र उसले हाती ठूलो पंखा जस्तै छ भनी भन्यो, अर्कोले सूँड छुन पुग्यो र उसले हाती मूसल जस्तै भन्यो अनि भन् अर्को जसले हातीको खुट्टा छुन पुग्यो उसले हातीलाई खल जस्तो भन्यो, र अर्को जसले पुच्छर छुन पुगेको थियो त्यसले हातीलाई डेरी जस्तै भन्यो । उनीहरू मध्ये कसैले पनि हातीको वास्तविक रूप बताउन सकेन ।

यस्तै गरी कसैले पनि आंशिकरूपमा मनुष्यको प्रकृतिको वर्णन गर्न सक्दछ, तर मनुष्यको वास्तविक प्रकृति, बुद्ध-प्रकृतिको वर्णन गर्न सक्ने छैन ।

मनुष्यको स्थायी प्रकृति, उसको बुद्ध-प्रकृतिलाई न त सांसारिक तृष्णाले खलबत्याउन सक्दछ, न त मृत्युले नष्ट गर्न सक्दछ, त्यसको प्राप्ति निर्विकल्परूपमा जुन उपायद्वारा गर्न सकिन्छ, ती उपाय हुन् : बुद्ध एवं बुद्धका आर्य उपदेश ।

३

अनात्मता

१. हामीले बुद्ध-प्रकृति वर्णन गर्न सकिने विषय हो, भन्ने किसिमले चर्चा गर्दै आएका छौं, यो अरु उपदेशमा भएको ‘आत्मा’ सरह भन्ने किसिमले यसको चर्चा गरेका छौं, तर यो त्यो होइन ।

बुद्ध-प्रकृति

“अहं-व्यक्तित्व” को धारणा त एक विभेद गर्ने मनको कल्पना जस्तो मात्र हो, जसले पहिले त्यसलाई ग्रहण गयो एवं त्यसपछि यसकाप्रति आशक्त भयो, तर जसलाई छाड्नै पर्दछ । यसका विपरित बुद्ध-प्रकृति व्याख्या गर्न असंभव कुरा सरह हो, यसको पहिले खोजी गरिनु पर्दछ । एक अर्थमा, यो “अहं-व्यक्तित्व” जस्तै देखिन्छ, तर यो “म” र “मेरो” भन्ने आशय भएको त्यो “आत्मा” होइन ।

कुनै आत्माको अस्तित्वमा विश्वास गर्नु एक भ्रामक विश्वास हो, यसले अस्तित्व नहुनुलाई बुझाउँछ ; बुद्ध-प्रकृतिलाई अस्वीकार गर्नु भ्रम हो, कारण यसले अस्तित्वको नै अस्तित्व नभएको बुझाउँछ ।

एक अर्ति कथाद्वारा यसको व्याख्या गर्न सकिन्छ । कुनै आमाले आफ्नो विरामी छोरालाई चिकित्सककहाँ लगिन् । चिकित्सकले बालकलाई औषधी दिए अनि औषधी नपचुन्जेलसम्म आमाको दूध नखाउनु भनी भने ।

आमाले आफ्नो स्तनमा कुनै तीतो कुरा दलिन्, जसले गर्दा बालक आफ्नो इच्छाले आमाभन्दा टाढा जाओस् । औषधी पचीसकने समय भएपछि आमाले स्तन पखालिन् अनि बालकलाई दूध खान दिइन् । ती आमाले बालप्रतिको स्नेहले गर्दा आफ्नी बालक बचाउन यस्तो उपाय गरिन् ।

अर्ती कथाकी आमाजस्तै, बुद्धले पनि भ्रम एवं अहं-व्यक्तित्वप्रतिको आशक्ति हटाउन, आत्माको अस्तित्व अस्वीकार गर्दछन् र जब भ्रम तथा आशक्ति समाप्त हुन्छन् त्यसपछि उनले सत्य मनको वास्तविकताको व्याख्या गर्दछन्, जो बुद्ध-प्रकृतिको हो ।

अहं-व्यक्तित्वप्रतिको आशक्तिले मानिसलाई मोहमा पार्दछ, तर उनको बुद्ध-प्रकृतिप्रतिको विश्वासले उनीहरूलाई ज्ञानको दिशातर्फ लगदछ ।

सम्पत्तिको रूपमा कुनै एक नारीले सन्दूक पाईन । त्यस सन्दूकभित्र सुन छ भन्ने थाहा नपाएर, उनले गरीबीमा त्यतिबेलासम्म जीवनयापन गरी राखिन् जबसम्म अर्को व्यक्तिले सन्दूक खोलेर उसलाई सुन देखाई दिएन । बुद्धले मानिसहरूको मन खोलिदैर बुद्ध-प्रकृतिको पवित्रता उनीहरूलाई देखाइ दिन्छन् ।

२. यदि सबै मनुष्यमा बुद्ध-प्रकृति हुन्छ भने, मानिसले मानिसलाई ठग्ने र मार्ने कारणले यतिको दुःख किन हुन्छ त ? पद र धनको अनि धनी र गरीबको यतिका विभेद किन हुन्छ त ?

आफ्नो निधारमा आभूषणको रूपमा बहुमूल्य रत्न लगाउने एक पहलवान्को कथा छ । एक पल्ट कुस्ती खेल्दा त्यो रत्न उसको निधारभित्र गडियो । उसले रत्न हरायो भन्ने ठान्यो अनि घाउ सफा गर्न लगाउन शल्य चिकित्सककहाँ गयो । शल्य चिकित्सकले घाउ

बुद्ध-प्रकृति

सफा गर्न लाग्दा निधारको मासुभित्र रगत र माटोले छोपिएको रत्न फेला पर्यो । उसले ऐना उचालेर पहलवानलाई रत्न देखाई दियो ।

बुद्ध-प्रकृति पनि यस कथाको बहुमूल्य रत्न जस्तै हो : यो अन्य स्वार्थको धूलोले ढाकिएपछि मानिसहरू यो हरायो भन्थान्छन् , तर एक असल उपदेशकले उनीहरूका निमित्त यसको पुनः प्राप्ति गरिदिन्छ ।

लोभ, द्वेष, एवं अज्ञानले यो जतिसुकै ढाकिएको भए तापनि, अथवा उनीहरूको कर्म एवं प्रतिकारको भावना अन्तर्गत गाडिएको भए तापनि, बुद्ध-प्रकृति सबैमा रहन्छ । बुद्ध-प्रकृति न त हराउन सक्दछ , न त नष्ट हुन सक्दछ ; र जब सबै क्लेश हटाइन्छन् , ढिलो अथवा छिटो यसको पुनरोदय हुन्छ ।

कथाको पहलवान जसको निधारको मासु र रगतमा गाडिएको रत्न ऐनाको माध्यमद्वारा देखाइयो, त्यसैगरी बुद्धको ज्योतिद्वारा, मानिसहरूलाई उनीहरूको तृष्णा तथा सांसारिक रागमा गाडिएको बुद्ध-प्रकृति देखाइन्छ ।

३. मानिसहरूको जस्तोसुकै विभिन्न परिस्थिति र वातावरण भए तापनि बुद्ध-प्रकृति सदैव नै पवित्र र शान्त रहन्छ । जसरी गाईको छ्यालाको रङ्ग रातो, सेतो अथवा कालो जुनसुकै भए तापनि दूधको रङ्ग सदैव सेतो हुन्छ , त्यसरी नै कुनै व्यक्तिको जीवनमाथि कर्मले

जस्तोसुकै प्रभाव पारे पनि अथवा मानिसको कार्य र विचारले बेग्लाबेग्लै प्रभाव पारे पनि, यसमा फरक पर्दैन ।

भारतको एउटा कथा अनुसार हिमालयको अग्ला घाँसहरूमा रहस्यमय औषधीयुक्त जडिबुटी लुकेको थियो । धेरै कालसम्म मानिसहरूले यसको खोजीको असफल प्रयत्न गरे, तर अन्त्यमा एक बुद्धिमान व्यक्तिले त्यसको मिठासबाट त्यसलाई पत्ता लगायो । बुद्धिमान व्यक्तिले आफू बाँचुन्जेल त्यो औषधी एउटा भाँडोमा संग्रह गरीरह्यो, तर उसको मृत्युपछि त्यो मीठो काल्पनिक महाऔषधी, पर्वतमा कुनै टाढाको जलस्रोतमा लुकीरह्यो, केही समयपछि भाँडोको पानी अमिलो एवं हानिकारक र अकै स्वादको हुन पुग्यो ।

यस्तै प्रकारले बुद्ध-प्रकृति पनि सांसारिक रागको जंगलमा लुकेको हुन्छ, र विरलै पत्ता लाग्दछ, तर बुद्धले यसलाई प्राप्त गरे अनि मानिसहरूका समक्ष यसलाई प्रकट गरे । मानिसहरूले आ-आफ्नो क्षमता अनुसार सो प्राप्त गर्ने हुँदा, प्रत्येकका निमित्त यसको स्वाद बेग्लाबेग्लै हुन्छ ।

४. हीरा सबभन्दा कडा वस्तु हो, यसलाई किञ्च सकिन्न । ढुङ्गा र बालुवालाई पिनेर मसिनो धूलो बनाउन सकिन्छ, तर हीरामा कुनै क्षति पुग्न सकिन्दैन । बुद्ध-प्रकृति हीरा जस्तै हो र यसैले यसलाई फोर्न सकिन्दैन ।

मानव प्रकृतिको शरीर र मन दुवै नष्ट भएर जान्छन्, तर बुद्धत्वको प्रकृतिलाई कहिल्यै पनि नष्ट गर्न सकिन्दैन ।

बुद्ध-प्रकृति

बुद्ध-प्रकृति, वास्तवमा मानव प्रकृतिको सर्वोत्कृष्ट लक्षण हो । बुद्धका उपदेश अनुसार, मानव प्रकृतिका अनन्त विविधता हुन सक्दछन् । जस्तो पुरुषहरू र नारीहरू तर बुद्ध-प्रकृतिमा कुनै विभेद हुँदैन ।

सुनको धाउ पगालेर अनि सबै अशुद्ध तत्वहरू हटाएर शुद्ध सुन पाउन सकिन्छ । यदि मानिसहरूले उनीहरूको मनको धाउ पगालेर सांसारिक राग तथा अहंकारका अपवित्रताहरू हटाए भने उनीहरूले त्यही पवित्र बुद्ध-प्रकृति पुनः प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।

चतुर्थ अध्याय

क्लेश

१

मानव क्लेश

१. बुद्ध-प्रकृतिको पवित्रतालाई ढाक्ने एवं त्यसलाई अपवित्र पार्ने दुई प्रकारका सांसारिक राग हुन्छन् ।

पहिलो विश्लेषण र छलफल गर्ने राग हो, जसको कारणले मानिसहरूको विवेक भ्रममा पर्दछ । दोस्रो आवेगको अनुभवको राग हो, जसको कारणले मानिसहरू मान्यताहरूप्रति भ्रममा पर्दछन् ।

तर्कको मोह तथा व्यवहारको मोह दुबैलाई सबै मानवी क्लेशको वर्गीकरण भन्न सकिन्छ, तर वास्तवमा तिनको आधार, दुई मौलिक सांसारिक कष्टकर अवस्था हुन् । पहिलो अज्ञान हो र दोस्रो तृष्णा हो ।

तर्कका मोह अज्ञानमा आधारित छन् र व्यवहारका मोह तृष्णामा आधारित छन् । तसर्थ, यी दुवै कुरा वास्तवमा एकै हुन् र संयुक्त रूपमा यिनीहरू दुखका मुहान हुन् ।

यदि मानिसहरू अज्ञानी छन् भने उनीहरूले सही एवं कुशलतापूर्वक तर्क गर्न सक्दैनन् । उनीहरू जसै अस्तित्वका निमित्त

तृष्णाको पासोमा पर्दछन् , सबै कुरा समाले, टाँसिने र आशक्तिको उत्पति पनि अनिवार्य रूपले त्यसैबाट हुन्छ । देखिने र सुनिने प्रत्येक राम्रो वस्तुको यसै निरन्तरको पिपासाले नै मानिसहरूलाई स्वभावको मोहतर्फ लगदछ । केही मानिसहरू शरीरको मृत्युको तृष्णातर्फ पनि समर्पित हुन्छन् ।

यी प्राथमिक स्रोतहरूबाट नै लोभ, क्रोध, अज्ञान, मतभेद, रोष, ईर्ष्या, अतिप्रशंसा, कपट, घमण्ड, उपेक्षा, मदोन्मतता, स्वार्थ जस्ता कुराको उत्पत्ति र उदय हुन्छ ।

२. सन्तुष्टिको भ्रान्त धारणाबाट लोभ उत्पत्ति हुन्छ ; आफ्नो सम्बन्धमा तथा आफ्नो वरिपरिका सम्बन्धमा भ्रान्त धारणाबाट द्वेषको उत्पत्ति हुन्छ ; सही आचार के हो भन्ने निर्णय गर्ने क्षमता नभएर नै अज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ ।

लोभ, द्वेष र अज्ञान यी तीनैलाई संसारका तीन अग्नि भनिन्छ । लोभको कारणले गर्दा जसले सत्य मन हराएका हुन्छन् तिनलाई लोभको अग्निले विनष्ट गर्दछ , द्वेषद्वारा जसले सत्य मन हराएका हुन्छन् , तिनलाई द्वेषको अग्निले विनष्ट गर्दछ ; जसले बुद्धको उपदेश नसुनेर तथा वास्ता नगरेर आफ्नो सत्य मन हराएका हुन्छन् , तिनलाई अज्ञानको अग्निले विनष्ट गर्दछ ।

वास्तवमा, यो संसार कैयन् एवं विभिन्न प्रकारको अग्निले जलिराखेको छ । यहाँ लोभको अग्नि छ , द्वेषको अग्नि छ , अज्ञानरूपी

अग्नी छ, मोह र अहंको अग्नि छ, जरा, व्याधि र मृत्युका अग्नि छन् तथा दुःख, विलाप, वेदना र व्यथाका अग्नि छन्। चारैतर्फ यी अग्निका ज्वाला प्रज्वलित छन्। यी अग्निले स्वयम्भार्दा भात्र जलाउने होइनन, यिनले अरुलाई पनि दुःखमा पुऱ्याउँछन् एवं अरुहरूलाई शरीर, वचन तथा मनद्वारा गलत कार्य गर्न लगाउँछन्। यी अग्निका दाहले क्षतविक्षत ठाउँबाट निस्कने पीपलाई जसले छुन्छ, तिनलाई नै दूषित एवं विषालु पारिदिन्छ, र पाप मार्गतर्फ लगाउँछ।

३. सन्तुष्टिको चाहनाले लोभको उत्पत्ति हुन्छ; असन्तुष्टिले द्वेषको उत्पत्ति हुन्छ; तथा अपवित्र विचारहरूबाट अज्ञानको उत्पत्ति हुन्छ। लोभको दुर्विकारमा कम क्लेश हुन्छ तर यसलाई हटाउन सजिलो छैन; द्वेषको दुर्विकारमा बढी क्लेश हुन्छ तर यसलाई हटाउन सजिलो छ; अज्ञानको दुर्विकारमा धेरै क्लेश हुन्छ र यसमाथि विजय प्राप्त गर्न सारै कठिन हुन्छ।

तसर्थ केले वास्तविक सन्तुष्टि दिन सकदछ भन्ने सही निर्णय गरेर, जीवनका असन्तोषपूर्ण वस्तुहरू भए तापनि मनलाई पूर्णतया नियन्त्रण गरेर, अनि बुद्धिको सद्भावना तथा दयाको उपदेश सदैव स्मरण गरेर मानिसहरूले यी अग्नि जहाँ जहिले देखापर्छन्, तिनलाई निभाउनु पर्दछ।

४. लोभ, द्वेष र अज्ञान भनेको ज्वरो जस्तै हो। यदि कुनै व्यक्तिलाई ज्वरो आयो भने, ऊ एक आरामदायी कोठामा सुतेको छ,

भने तापनि उसले दुःख पाइरहेको हुन्छ अनि निद्रा नलागेर छटपटिरहेको हुन्छ ।

जसलाई ज्वरो आएको हुँदैन, उनीहरूलाई जाडोको रातमा मामुली पातपतिङ्गार ओछ्याएको भुईमा अथवा गर्मीको रातमा एक सानो बन्द कोठामा पनि शान्तिपूर्वक सुल कुनै अच्यारो हुँदैन ।

लोभ, द्वेष र अज्ञान— ती तीनै कुरा सबै मानवीय विपत्तिका मुहान हुन् । यी विपत्तिका मुहानबाट मुक्ति पाउन, कसैले पनि शील पालना गर्नुपर्दछ, मनको एकाग्रताको अभ्यास गर्नुपर्दछ, तथा उसमा प्रज्ञा हुनुपर्दछ । शील पालनाले लोभको क्लेश हटाउँछ ; मनको सम्यक् समाधिले द्वेषको क्लेश हटाउँछ ; एवं प्रज्ञाले अज्ञानको क्लेश हटाउँछ ।

५. मानव तृष्णाहरू अनन्त छन् । यो त्यस मानिसको ध्यास जस्तो हो जसले नुनिलो पानी पिउँछ : उसले कुनै सन्तुष्टि पाउँदैन तथा उसको ध्यास केवल बढदछ ।

आफ्नो तृष्णाको पूर्ति गर्न खोज्ने मानिसको स्थिति पनि त्यस्तै हो ; केवल उसको असन्तोष बढेर जान्छ अनि उसका विपत्तिहरू गुणित हुँदै जान्छन् ।

तृष्णाको तृप्ति कहिल्यै पनि हुँदैन ; यसले केवल अस्थिरता तथा क्रोध मात्र बढाउँछ, र यसलाई कहिल्यै हटाउन सकिदैन । त्यसपछि यदि उसको तृष्णाको तृप्ति कतै रोकियो भने त्यसले उसलाई प्रायः “पागल” समेत बनाउँछ ।

आफ्नो तृष्णा तृष्टिको निमित्त, मानिसहरू परस्परमा संघर्ष द्वन्द्व गर्दछन् , राजाको विरुद्ध राजा, दासका विरुद्ध दास, सन्तानका विरुद्ध बाबुआमा, भाइका विरुद्ध भाइ, बहिनीका विरुद्ध बहिनी, मित्रका विरुद्ध मित्र, उनीहरू आफ्नो तृष्णा तृष्टिका निमित्त परस्परमा संघर्ष गर्दछन् , एवं एकअर्काको हत्या समेत गर्दछन् ।

आफ्नो तृष्णा तृष्टिको प्रयत्नमा मानिसहरू प्रायः आफ्नो जीवन वर्वाद गर्दछन् । उनीहरू चोर्दछन् , ठग्दछन् तथा अनैतिक सम्बन्ध राख्दछन् अनि यस कारणले समातिएर प्रतिष्ठा गएपछि र यसबाट दण्ड पाएपछि दुखित हुन्छन् ।

सन्तुष्टिले उनीहरूमा अन्ततोगत्वा दुःख र क्लेश उत्पन्न गर्दछ, तृष्णा भनेको अति प्रबल हुन्छ भन्ने कुरा पूर्ण रूपले थाहा पाउँदा पाउँदै पनि मानिसहरू आफै शरीर र वचनका विरुद्ध पाप गर्दछन्, आफै मनका विरुद्ध पाप गर्दछन् । अनि पुनर्जन्ममा पाइने विभिन्न दुःख र यसका वेदना उनको पछिपछि लाग्दछन् ।

६. सबै सांसारिक रागमध्ये कामवासना सबैभन्दा तीव्र हुन्छ । अन्य सबै सांसारिक रागहरू यसका पछिपछि लागेको देखिन्छ ।

कामवासनाले माटो प्रदान गर्दछ, जसमा अन्य रागहरू उत्पन्न हुन्छन् । कामवासना भनेको एक राक्षस जस्तै हो जसले संसारका सबै असल कर्महरू खाएर नष्ट गर्दछ । कामवासना भनेको फूलको बगैँचामा लुकी राखेको एक विषालु सर्प हो ; जो सौन्दर्य मात्रको खोजीमा आउँछन् तिनलाई यसले डस्दछ । कामवासना रुखमा वेरिएको एक लहरा हो, जुन रुख नसुकुञ्जेल हाँगाहरू माथि फैलिन

छाड़दैन। कामवासनाले मानव आवेगलाई धेर्दछ, र सदविचारलाई मन नवैलाउन्जेलसम्म शोषण गरी राख्दछ। कामवासना भनेको कुनै दुष्ट राक्षसले राखेको त्यो चारा हो जसलाई अज्ञानी मनुष्यले भफ्टेर लिन खोज्दछन् अनि पापको संसारमा तलसम्म तानिन्छन्।

यदि कुनै सुकेको हाडको टुक्रामा रगत लतपत्याएर कुकुरलाई दियो भने, कुकुरले नयाँ हुन्जेल र हतोत्साहित नहुन्जेल त्यो हाडको टुक्रा टोकी राख्दछ। कामवासना भनेको मानिसका निमित्त कुकुरलाई दिएको ठीक त्यस्तै हाडको टुक्रा जस्तै हो; जसप्रति ऊ नथाकुन्जेलसम्म धेरै इच्छा गरिराख्दछ।

दुई जंगली पशुका बीच मासुको एक टुक्रा फाल्यो भने ती दुबै जनावर त्यो टुक्रा पाउन परस्परमा नड्या गाडेर भगडा गर्दछन्। यदि कुनै मानिसले मूर्खतावश हावाको दिशा विपरीत राँको बोक्यो भने, उसले आफैलाई जलाउन सक्ने छ। दुई जंगली पशु तथा मूर्ख व्यक्ति जस्तै, मानिसहरू आफ्नो सांसरिक तृष्णाले गर्दा आफूलाई आघात पुऱ्याउँछन् एवं जलाउँछन्।

७. वाहिरी शरीरलाई विषालु वाणवाट रक्षा गर्न सजिलो छ, तर आफै शरीर भित्रवाट उत्पन्न हुने विषालु वाणवाट आफ्नो मनको रक्षा गर्न असंभव छ। लोभ, द्वेष, अज्ञान र अहंकारप्रतिको मोह यी चार विषालु वाणको उत्पत्ति मनभित्रवाट हुन्छ तथा यसलाई प्राणनाशक विषले दूषित गरिदिन्छ।

यदि मनुष्यहरू लोभ, द्वेष र अज्ञानले दूषित भए भने उनीहरू असत्य बोल्दछन्, ठग्दछन्, निन्दा गर्दछन् र दुई जिब्रे हुन्छन् र त्यसपछि यी शब्दहरूलाई हत्या, चोरी तथा अनैतिक सम्बन्धद्वारा

यथार्थ रूप दिन्छन्

मनका तीन दुरावस्था, चार कुत्सित शब्द तथा तीन दूराचारलाई जोड्यो भने दश अकुशल हुन्छन् ।

यदि मानिसहरूमा भुठो बोल्ने बानी परेको छ, भने, उनीहरूले सचेत नभइक्कन तै हरसंभव अनुचित कर्म गर्दछन् । दुष्टतापूर्ण काम गर्नभन्दा अधि उनीहरूले भुठो बोल्नु पर्दछ, र जब उनीहरू एकपल्ट भुठो बोल्न थाल्दछन् भने उनीहरू चिन्तित नभई दुष्टतापूर्ण कार्य गर्न थाल्दछन् ।

लोभ, कामवासना, त्रास, क्रोध, दुर्भाग्य र दुःख सबैको उत्पत्ति अज्ञानबाट हुन्छ । तसर्थ, अज्ञान विषहरूमध्ये सबभन्दा कडा हो ।

८. तृष्णाबाट कर्मको उत्पत्ति हुन्छ, कर्मबाट दुखको उत्पत्ति हुन्छ; तृष्णा, कर्म र दुःख अनन्त रूपले घुमिराखेका पाइँग्रा जस्तै हुन् ।

घुमिरहेको पाइँग्राको न त प्रारम्भ हुन्छ न त अन्त हुन्छ ; मानिसहरूले पुनर्जन्मबाट उम्कन सक्ने छैनन् । पुनर्जन्मचक्रको यो अनन्त प्रत्यावृत्तिमा एक जन्मपछि अर्को जन्म हुन्छ ।

यो नित्य पुनर्जन्ममा आफू भष्म भएको हाड र खरानीको कसैले संग्रह गयो भने, त्यो संग्रह पर्वत जस्तै अग्लो हुनेछ, र यदि

कसैले पुनर्जन्महरूमा आमाहरूको खाएको दूध जम्मा पाच्यो भने, त्यो समुन्द्रभन्दा पनि गहिरो हुनेछ ।

यद्यपि सबै मनुष्यमा बुद्ध-प्रकृति हुन्छ तर यो सांसारिक रागको क्लेशमा ज्यादै तल गाडिएकोले यसलाई धेरै कालसम्म थाहा पाउँदैन । त्यसैले दुख सार्वभौमिक हुन्छ एवं दुखले भरिएको अन्त्यरहित पुनर्जन्म भइरहन्छ ।

२

मानव प्रकृति

१. मनुष्यको प्रकृति कुनै प्रवेशद्वार नभएको एक घना जंगल जस्तो हो ; जसमा प्रवेश गर्न कठिन हुन्छ । त्यसको तुलनामा, पशुको प्रकृति बुझन बढी सजिलो छ । तैपनि हामीले साधारण रूपमा मनुष्यको प्रकृतिलाई चार प्रमुख अन्तरका आधारमा वर्गीकरण गर्न सक्दछौं ।

पहिलो ती व्यक्तिहरू हुन् जो दोषपूर्ण उपदेशको कारणले गर्दा तपस्या गरी आफूलाई दुख दिन्छन् । दोस्रो प्रकारका तिनीहरू हुन् जो निर्दयता, चोरी हत्या एवं अन्य निर्दयी कार्यद्वारा अरुलाई दुख

पुर्याउँछन् । तेस्रो प्रकारका तिनीहरू हुन् , जो आफ्ना साथै अरुलाई दुःख पुर्याउँछन् । चौथो प्रकारका तिनीहरू हुन् जो आफू पनि दुःखमा पद्देनन् एवं अरुलाई पनि दुःखबाट रक्षा गर्दछन् । यी अन्तिम वर्गका व्यक्तिहरू बुद्धको उपदेश पालन गरेर, लोभ, द्वेष र अज्ञानप्रति आफूलाई समर्पण गर्देनन् तर हत्या नगरी अथवा चोरी नगरी दया तथा प्रजाको शान्तिपूर्ण जीवन व्यतीत गर्दछन् ।

२. संसारमा तीन प्रकारका मनुष्य हुन्छन् । पहिला ती हुन् जो शिलामा कुँदिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू छिटै रिसाउँछन् एवं रिसलाई धेरै समयसम्म बोकी राख्दछन् । दोस्रो ती हुन् जो वालुवामा लेखिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू पनि रिसाउँछन् तर उनको रिस छिटै शान्त हुन्छ । तेस्रो ती हुन् जो वर्गीरहेको पानीमा लेखिएका अक्षर जस्तै हुन्छन् ; उनीहरू वितेका कुराहरूलाई सम्भी राख्दैनन् ; उनीहरू निन्दा तथा वृथा कुराहरूप्रति वास्ता नराखी तिनलाई समाप्त हुन दिन्छन् । उनीहरूको मन सदैव पवित्र तथा विघ्नरहित हुन्छ ।

फेरी अन्य तीन प्रकारका मानिसहरू पनि हुन्छन् । पहिला ती हुन् जो घमण्डी हुन्छन् , अदूरदर्शितापूर्वक कार्य गर्दछन् र कहिलै पनि सन्तुष्ट हुँदैनन् , यिनीहरूको प्रकृति बुझन सजिलो हुन्छ । दोस्रा ती हुन् जो विनम्र हुन्छन् र विवेकले कार्य गर्दछन् , उनीहरूको प्रकृति बुझन कठिन हुन्छ । तेस्रा ती हुन् जो आफ्नो तृष्णामाथि पूर्ण नियन्त्रण पाई सकेका हुन्छन् , यिनीहरूको प्रकृति बुझन असंभव हुन्छ ।

यसरी मानिसहरूलाई विभिन्न प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ,

तर उनीहरूको प्रकृति बुझन गाहो हुँदछ । केवल बुद्धले उनीहरूलाई चिन्दछन् एवं आफ्नो प्रज्ञाले विभिन्न उपदेशहरूद्वारा उनीहरूलाई मार्ग देखाउँछन् ।

३

मानव जीवन

१. मानव जीवन वर्णन गर्ने एउटा दृष्टान्त छ । कुनै समय एक व्यक्ति नदीमा डुंगा खियाउदै थियो । नदी किनारमा उभिएको एक व्यक्तिले उसलाई चेतावनी दिँदै भन्यो, “यसरी प्रफुल्ल भई नदीको प्रवाहमा डुंगा नखियाउ, अगाडि नदीको प्रवाह तीव्र छ र डरलाग्दो भुँवरी छ, एवं पत्थरका गुफाहरूमा गोही तथा राक्षसहरू पर्खि बसेका छन् । तिमीले डुंगा खियाई राख्यौ भने तिम्रो अन्त्य हुने छ ।”

यस दृष्टान्तमा “नदीको प्रवाह” भनेको कामवासनाको जीवन हो, “प्रफुल्ल भई डुंगा खियाउनु” भनेको आफ्नो रागलाई वशमा पार्नु हो, “अगाडि नदीको प्रवाह तीव्र” भनेको आउने दुख र वेदना हो, “भुँवरी” भनेको भोग विलास हो, “गोही र राक्षस” भनेको लालसा र आशक्तिको जीवनले त्याउने क्षय र मृत्यु हो, “नदीको किनारामा उभिएको व्यक्ति” जसले बोलायो, ऊ बुद्ध हो ।

यहाँ अर्को दृष्टान्त छ । अपराध गरेको एक मानिस भागी राखेको छ, केही रक्षकहरू उसको पिछ्या गरी राखेका छन्, त्यसैले ऊ कुनै इनारको भित्तामा उम्रेको लहराको सहाराले ओर्लेर लुक्न खोज्दछ । जसै ऊ ओर्लन लाग्दछ, उसले इनारको फेदमा विषालु सर्पहरू देख्दछ, त्यसैले आफ्नो रक्षाका निमित्त ऊ लहरामा भुण्डिएर रहने निर्णय

गर्दछ । केही बेरपछि उसका हात थाकेर आउँछन्, उसले एउटा सेतो र अर्को कालो दुई मूसाहरूले लहरा काटी रहेको देखदछ ।

यदि लहरा चुँडियो भने, ऊ विषालु सर्पहरूमाथि खस्ने छ, र उसको अन्त्य हुनेछ । एककासी उसले मास्तिर हेर्दा, आफ्नो ठीक अनुहारमाथि मौरीको चाका, जसबाट थोपा थोपा मह चुही राखेको देखदछ । त्यस मानिसले आफ्ना सबै संकटहरू विर्सेर आनन्दसँग महको स्वाद लिन्छ ।

“कुनै मानिस” भनेको त्यो व्यक्ति हो जो, दुःख पाउन तथा एकलै मर्न जन्मन्छ । “रक्षक” र “विषालु सर्प” भनेको शरीर र त्यसका सबै तृष्णाहरू हुन् । “लता” भनेको मानव जीवनको निरन्तरता हो । “काला र सेता दुई मूसा” भनेको समयको अवधि, दिन र रात तथा व्यतीत भई रहने वर्षहरू हुन् । “मह”ले शारीरिक आनन्दहरूलाई संकेत गर्दछ, जसले व्यतीत भई रहने वर्षहरूका दुःखलाई असत्य रूपमा देखाउँछन् ।

२. यहाँ अझै एक अर्को दृष्टान्त छ । कुनै राजाले एउटा बाकसमा चार विषालु सर्प राखी त्यो बाकस रक्षा गर्न आफ्नो नोकरलाई दिन्छन् । यी सर्पहरूलाई राम्रोसँग हेर विचार गर्न भनी राजाले नोकरलाई आदेश दिन्छन् अनि कुनै एकलाई पनि नोकरले रिस उठायो भने उसलाई मृत्यु, दण्ड दिइने छ, भनी चेतावनी दिन्छन् । नोकर डराएर, बाकस फ्याँकी भाग्ने निर्णय गर्दछ ।

नोकरलाई समाउन राजाले पाँच सिपाही पठाउँछन् । पहिले त उनीहरू नोकरलाई सुरक्षापूर्वक फर्काएर लग्ने आशय राखी उसकहाँ मैत्रीपूर्ण भावले आउँछन्, तर नोकरले उनीहरूको मैत्रीपूर्ण

भावनामाथि विश्वास नगरी अर्को गाउँतर्फ भागदछ ।

त्यसैबेला आकाशवाणी भई त्यस गाउँमा कुनै सुरक्षित आश्रय स्थल छैन र त्यहाँ भएका छ, डाँकाहरूले उसलाई आकमण गर्नेछन् भनी भन्दछ । त्यो सुनेर ऊ त्यहाँबाट पनि त्रासले एक तीव्र वेगले वरीरहेको नदीको किनारमा पुरी उसको बाटो नछेकेसम्म भागदछ । उसले आफ्नो पछि पछि आइरहेको संकटलाई सम्भी काठका पटरीहरू जोडी नदी तर्ने साधन बनाएर नदीको तीव्र वेग तर्न सफल हुन्छ, र उसले अन्त्यमा सुरक्षा र शान्ति पाउँछ ।

“बाकसमा चार विषालु सर्प” भनेको पृथ्वी, जल, अग्नि र वायु रूपी तत्व हुन् जसले यो मांसरूपी शरीर बनाउँछन् । शरीरलाई कामवासनाको जिम्मा दिइएको हुन्छ र यो मनको शत्रु हुन्छ । तसर्थ, ऊ शरीरबाट टाढा भाग्न खोज्दछ ।

“मित्रवत् रूपमा आउने पाँच सिपाहीहरू” भनेको पंचस्कन्ध रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान हुन् ; जसले शरीर र मनको रचना गर्दछन् ।

“सुरक्षित आश्रय स्थल” भनेको छ, इन्द्रियहरू हुन्, जो वास्तवमा सुरक्षित आश्रय स्थल होइनन्, एवं “ छ डाँकुहरू” भनेको छ, इन्द्रियहरूका छ, हेतुहरू हुन् । तसर्थ छ, इन्द्रियहरूमा संकट देखेर, ऊ एक पल्ट फेरि भागदछ तथा सांसारिक तृष्णाहरूको तीव्र प्रवाहमा पुगदछ ।

अनि उसले बुद्धका सद्गुपदेशहरूको डुंगा बनाएर तीव्र वेग सुरक्षित रूपमा तर्दछ ।

३. संकटले भरिएका तीन यस्ता अवस्थाहरू हुन्छन् जसमा कुनै छोराले आफ्नी आमालाई सहायता गर्न सक्दैन र कुनै आमाले छोरालाई सहायता गर्न सकिदैन : अग्निकाण्ड, बाढी र चोरी । तर यस्तो संकटपूर्ण तथा दुःखद स्थितिमा पनि एकले अर्कोलाई सहायता गर्ने अवसर रहन्छ ।

तर तीन यस्ता अवस्था हुन्छन् , जसमा आमाले छोरालाई र छोराले आमालाई बचाउन असंभव हुन्छ । यी तीन अवस्था हुन्— रोग, बुढेसकाल र मृत्यु आएको अवस्था ।

आमाको बुढेसकाल कसरी उसको छोराले लिन सक्दछ र ? छोरा विरामी भएको बेला कसरी आमाले उसको बदलामा आफूले रोग लिन सक्दछ र ? मृत्युको घडी आएको बेलामा एकले अर्कालाई कसरी सहायता गर्न सक्छ र ? एकले अर्कालाई जत्तिकै माया गर्ने भए तापनि अथवा उनीहरू जति निकट भए तापनि, यी अवस्थाहरूमा एकले अर्कालाई कुनै सहायता गर्न सक्दैन ।

४. एक दिन नरकमा परेका एक व्यक्तिलाई उसले बाँचुन्जेल गरेको पापकर्मका सम्बन्धमा प्रश्न गर्दै नरकका राजा यमले सोधै, के उसले बाँचुन्जेल स्वर्गका तीन दूतहरूलाई कहिल्यै भेटेका थिए । त्यस मानिसले उत्तर दियो “महाराज मैले त्यस्तो कुनै व्यक्ति भेटिन ।”

यमले पुनः प्रश्न गरे, के तिमीले कहिल्यै बूढो भएर कुप्रिएको एवं लट्टी टेकेर हिँडेका मानिस भेटेका थियो, त्यस मानिसले उत्तर दियो “हो महाराज, मैले यस्ता व्यक्ति बराबर भेटेको छु ।” त्यसपछि यमले उसलाई भने, “तिमीले अहिले भोगी राखेको दण्डको कारण त्यो बूढो

मानिसलाई स्वर्गको दूतका रूपमा नचिन्नु हो जसलाई तिमी पनि बूढो हुनुभन्दा अधि नै आफ्नो क्रियाकलाप छिटो परिवर्तन गर्नु पर्दछ, भनेर तिमीलाई चेतावनी दिन पठाइएको थियो ।”

यमले उसलाई फेरि उसले कहिल्यै कुनै निर्धन, विरामी तथा मित्रहिन मानिस देखेका छौ ? भनि प्रश्न गरे । उसले उत्तर दियो, “महाराज मैले यस्ता धेरै मानिसहरूलाई देखेको छु ।” अनि यमले उसलाई भने, “तिमी यहाँ आउनु पर्ने कारण तिमीले ती विरामी मानिसका रूपमा स्वर्गको दूतहरूलाई चिन्न नसकेर हो, जसलाई पठाउनुको कारण तिमी पनि विरामी हुन सकदछौ भनी तिमीलाई चेतावनी दिनु थियो ।”

यमले उसलाई पुनः उसले कहिल्यै कुनै मृत मानिसलाई देखेका छौ ? भनि प्रश्न गरे । त्यस व्यक्तिले उत्तर दियो, “हो महाराज म धेरैपल्ट मृत्युका समक्ष परेको छु ।” यमले उसलाई भने, “तिमीले ती व्यक्तिहरूमा तिमीलाई चेतावनी दिन पठाइएको देवदूतका रूप चिनेनौ त्यसैले तिमो यो गल्त भयो । यदि तिमीले यी देवदूतहरूलाई चिनेर तिनको चेतावनी बुझेको भए तिमीले आफ्नो बाटो सुधार्ने थियौ र दुःखको यो स्थलमा आउने थिएनौ ।”

५. कुनै समय एक धनी व्यक्तिको किसागोमती नामकी जवान पत्नी, उनको छोराको मृत्यु भएको कारणले बहुलाइन् । आफ्नो मरेको बालकलाई हातमा बोकेर उसलाई जीवित पारी दिन भनी मानिसहरूसँग अनुरोध गर्दै घर घरको ढोकामा गइन् ।

वास्तवमा, उनीहरूले उनलाई केही पनि सहायता गर्न सक्ने थिएनन्, तर अन्त्यमा बुद्धका एक शिष्यले उनलाई त्यस समय जेतवनमा वस्तु भएका भगवान बुद्धसँग भेट्ने सल्लाह दिए, अनि उनी आफ्नो मरेको बालकलाई लिएर भगवान बुद्धकहाँ गइन्।

भगवान बुद्धले उनलाई सहानुभूतिपूर्वक हेरेर भन्नु भयो, “यस बालकलाई निको पार्न मलाई अफिमको केही बिउ चाहिन्छ ; तिमी गएर त्यस्तो घरबाट अफिमको चार पाँच गेडा लिएर आऊ जुन घरमा अहिलेसम्म मृत्यु प्रवेश नगरेको होओस्।”

अनि ती बहुलाएको महिला, मृत्यु कहिल्यै प्रवेश नगरेको घर खोज्दै हिडिन्, तर कतै त्यस्तो घर फेला पारिनन्। अन्त्यमा उनी बुद्धकहाँ फर्क्न बाध्य भइन्। उहाँको शान्त मुद्रा समक्ष पुरदा उनको मन स्पष्ट भएर आयो र उनले उहाँको भनाइको अर्थ बुझिन्। उनले मृत शरीरलाई लगेर गाडिन् र त्यसपछि बुद्ध कहाँ फर्केर शिष्य बनिन्।

४

मानव जीवनको वास्तविकता

१. यस संसारमा मानिसहरू स्वार्थी एवं अरुकाप्रति सहानुभूति नराख्ने प्रवृत्तिका हुन सक्दछन्, उनीहरूले परस्परमा प्रेम तथा सम्मान गर्ने कुरा जान्दैनन्, उनीहरू साना साना कुरामा विवाद र भगडा गर्दछन् जसले उनीहरूकै अहित गर्दछ र उनीहरूलाई दुःख हुन्छ, अनि जीवन उराठलागदो किसिमले दुःखै दुःखले भरिन्छ।

उनीहरू धनी अथवा गरीब जे भए तापनि, रूपियाँ पैसाका

सम्बन्धमा चिन्तित हुन्छन् , उनीहरू विपन्नतामा एवं उनीहरू सम्पन्नतामा दुख पाउँछन् । उनीहरूको जीवनमाथि लोभले नियन्त्रण गर्ने हुँदा उनीहरू कहिल्यै पनि तृप्त हुँदैनन् , कहिल्यै पनि सन्तुष्ट हुँदैनन् ।

कुनै पनि धनी मानिसलाई ऊसँग जग्गा जमीन छ भने त्यसको चिन्ता रहन्छ , उसलाई आफ्नो भवन तथा अन्य सम्पत्तिको चिन्ता रहन्छ । कतै अनिष्ट त हुने होइन, घर त आगोले भष्म हुने होइन, डाँका पर्ने त होइन अथवा लुटेराहरूले उसैलाई लुटेर लग्ने त होइनन् ; यी सबै चिन्ताहरूले उसलाई सताई राख्दछ । त्यसपछि आफ्नो मृत्यु र मृत्युपछि सम्पत्ति के होला भन्ने उसलाई चिन्ता लाग्दछ । वास्तवमा, उसको मृत्युको मार्गमा ऊ एक्लो हुन्छ अनि कोही पनि उसको मृत्यु पछि पछि लाग्दैन ।

निर्धन मानिस आफूसँग केही छैन भनी सदैव दुःखित हुन्छ । त्यसैले उसमा जग्गा जमिन र घरको लागि अनन्त तृष्णा जागेर आउँछ । लालसाको ज्वालाले गर्दा उसको शरीर र मन दुबै गलेर जान्छ अनि अधवैशे उमेरमै उसको मृत्यु हुन्छ ।

सम्पूर्ण संसार नै उसको विपरित भए जस्तो उसलाई लाग्दछ, र मृत्युको मार्गमा समेत आफूलाई एक्लो पाउँछ , अनि उसलाई एक पनि साथीले साथ नदिएको लामो यात्रा जस्तो लाग्दछ ।

२. संसारमा पाँच प्रकारका पाप हुन्छन् । पहिलो हो निर्दयता ; प्रत्येक प्राणी यहाँ सम्मकी किराहरू पनि परस्परमा एक अर्काका विरुद्ध लड्छन् । बलियाले निर्धोमाथि आक्रमण गर्दछन् , एवं निर्धाले बलियालाई धोका दिन्छन् , जताततै संघर्ष र निर्दयता हुन्छ ।

दोस्रो, पिताको अधिकार तथा पुत्रको अधिकार छुट्याउने स्पष्ट सीमाङ्गन हुँदैन तथा त्यस्तै सीमाङ्गन दाजु भाइका बीच, पति पत्नीका बीच, जेठो तथा कान्धो नातेदारका बीच हुँदैन ; प्रत्येक अवसरमा एकले अर्कोभन्दा ठूलो हुन खोज्ने एवं अर्कोबाट लाभ उठाउन खोज्ने हुन्छ । उनीहरू परस्परमा ठगदछन्, उनीहरूमा छल हुन्छ र निष्कपट्टा हुँदैन ।

तेस्रो, लोग्ने मानिस र स्वास्नी मानिसको व्यवहार छुट्याउने स्पष्ट सीमाङ्गन छैन । प्रत्येकमा कहिले काहीं अपवित्र तथा कामुक विचार र तृष्णा आउँछ, जसले उनीहरूलाई शंकास्पद कार्यतर्फ लगदछ, र प्रायः भगडा र मारपीट, अन्याय एवं दुष्टतातर्फ लगदछ ।

चौथो, मानिसहरूमा अरुको अधिकारको अनादर गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ, उनीहरू अरुलाई होच्याएर आफ्नो महत्व बढाइ चढाई भन्दछन्, उनीहरूले व्यवहारको नरामो उदाहरण प्रस्तुत गर्दछन् र उनीहरू बोल्दा विवेक प्रयोग नगर्ने हुँदा धोखा दिन्छन् ; निन्दा गर्द्धन् एवं अरुलाई दुरूपयोग गर्दछन् ।

पाँचौं, मानिसहरूमा अरुप्रति आफ्नो कर्तव्यको उपेक्षा गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ । उनीहरू आफै आराम तथा आफै तृष्णाका सम्बन्धमा मात्र अत्यन्त बढी विचार गर्दछन्, उनीहरू अरुहरूबाट पाएको उपकार विर्सन्धन् एवं अरुलाई यति हैरानी पुऱ्याइदिन्छन् जो प्रायः अत्यन्त अन्यायमा परिणत हुन्छ ।

३. मानिसहरूमा बढी पारस्पारिक सहानुभूति हुनु पर्दछ, मानिसहरूमा उनीहरूका असल लक्षणप्रति पारस्पारिक सम्मान हुनु

पर्दछ, र कठिनाइको स्थितिमा परस्परमा सहयोग गर्नु पर्दछ, तर यसका विपरित उनीहरू स्वार्थी तथा निर्दयी हुन्छन् ; उनीहरूले आफ्ना असफलताहरूका लागि परस्परमा तिरस्कार गर्दछन् तथा आफ्नो लाभका निमित्त अरुहरूलाई मन पराउदैनन् । यी द्वेष समयका साथ साधारणतया बढौदै जान्छन् र केही समयपछि असत्य भएर आउँछन् ।

यी मन नपराइएको भावनाहरू चाँडै हिसाको रूपमा परिणत हुँदैनन्, तर तिनले जीवनलाई धृणा र कोधले यति विषालु बनाई दिएका हुन्छन् जो मनमा गहिरो रूपमा गाडी जन्म जन्मान्तरसम्म मनमा लिइ राख्दछन् ।

वास्तवमा, कामवासनाको यस संसारमा कुनै पनि मानिस एकलै जन्मन्छ अनि एकलै मर्दछ, तथा मृत्यु पछिको जीवनमा उसले पाउने दण्डको सहभागी अरु कोही हुँदैन ।

हेतु र फलको नियम सार्वभौमिक छ; प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो पापको भारी आफै बोक्नु पर्दछ, र त्यसको दण्ड पनि एकलै पाउनु पर्दछ । हेतु-फलको यही नियमले नै असल कर्महरूको पनि नियन्त्रण गर्दछ । सहानुभूति र दयाको जीवनले सौभाग्य र सुख ल्याउँछ ।

४. जसै जसै वर्षहरू वितेर जान्छन् त्यसै त्यसै नै मानिसहरू लोभ, स्वभाव र दुःखले जटिल रूपमा जेलिदै गएको आफूलाई पाउँछन्, त्यसोहुँदा उनीहरू धेरै दुःखित एवं निरुत्साहित हुन्छन् । प्रायः उनीहरू आफ्नो यस निरुत्साहमा अरुहरूसँग भगाडा गर्दछन् र पापमा भन् भन् तल खस्दछन् तथा सत्य मार्गमा हिँड्ने प्रयत्न छाड्दछन् ; प्रायः आफ्नो दुष्टताको बिचैमा तिनीहरूको जीवनको असामियिक अन्त्य हुन्छ र उनीहरूले सदैव दुःख पाउँछन् ।

आफ्नो दुर्भाग्य र दुःखको निरुत्साहमा यसरी खस्नु अत्यन्त अप्राकृतिक हो तथा पृथ्वी र स्वर्गको नियमका विपरित हो, त्यसैले त्यस्तो व्यक्तिले यस संसारमा र मृत्युपछिको संसार दुवैमा दुःख पाउँछ ।

जीवनमा प्रत्येक वस्तु क्षणिक हो एवं अनिश्चितताले भरिएको छ, भन्ने कुरा साँचो हो तर यस तथ्यलाई कसैले पनि बेवास्ता गरी आफ्नो तृष्णाको तृप्ति र आनन्दका निमित्त प्रयत्न गर्दै जानु सोचनीय हो ।

५. दुःखको यस संसारमा मानिसहरूले स्वार्थ एवं अहंकारपूर्वक विचार गर्नु एवं कार्य गर्नु स्वभाविक हो । यसको फलस्वरूप, दुःख र क्लेश पछिपछि, लाग्नु पनि स्वभाविक हो ।

मानिसहरूले अरुको बेवास्ता गरी आफ्नो मात्र हित गर्दछन् । मानिसहरूले आफ्ना तृष्णाहरूलाई लोभ, कामवासना तथा अन्य सबै प्रकारका पापतर्फ लगदछन् । यिनै कारणहरूले गर्दा उनीहरूले निरन्तर दुःख पाइराख्नु पर्दछ ।

विलासपूर्ण समय धेरै दिन टिक्दैन, परन्तु यो छिटै समाप्त हुन्छ ; यस संसारमा कुनै कुराको पनि धेरै कालसम्म उपभोग गर्न सकिन्दैन ।

६. तसर्थ, मानिसहरूले युवा र स्वस्थ हुँदा नै सांसारिक कुराहरूप्रतिको उनको सम्पूर्ण लोभ र आशक्ति परित्याग गर्नुपर्दछ, एवं

सत्य ज्ञानतर्फ हृदयदेखि नै लाग्नु पर्दछ , कारण ज्ञानका अतिरिक्त स्थायी शरण अथवा सुख अरुमा प्राप्त हुन सक्दैन ।

तर, धेरैजसो मानिसहरू हेतु र फलको यस नियममा विश्वास गर्दैनन् , अथवा यसको वेवास्ता गर्दछन् । उनीहरूले लोभ र स्वार्थको आफ्नो कुप्रवृत्ति छाडैनन तथा असल कर्मले सुख तथा खराब कर्मले दुर्भाग्य त्याउँछ भन्ने तथ्यलाई विर्सन्छन् । यस जीवनमा गरेको कार्यले पुनर्जन्महरूमा प्रभाव पार्दछ भन्ने कुरामा पनि उनीहरू वास्तवमा विश्वास गर्दैनन् र पुरस्कार एवं आफ्नो पापको दण्डका सम्बन्धमा अरुहरूलाई मुछ्न खोज्दछन् ।

वर्तमान जीवनको कार्यले पुनर्जन्महरूमाथि प्रभाव पार्ने तथ्यलाई एवं उनको दुख तथा विगत जन्महरूका कार्यहरूसँगको सम्बन्धलाई पूर्ण रूपले नवुभेर उनीहरू आफ्नो दुखलाई लिएर विलाप गर्दछन् अनि रुच्छन् । उनीहरू वर्तमान दुख र वर्तमान तृष्णालाई मात्र विचार गर्दछन् ।

यस संसारमा कुनै कुरा पनि स्थायी अथवा नित्य छैन ; प्रत्येक कुरा परिवर्तनशील हुन्छ , क्षणिक हुन्छ तथा कुनै कुराको पनि भविष्यवाणी गर्न सकिन्दैन । तर मानिसहरू अज्ञानी एवं स्वार्थी हुन्छन् तथा तत्कालको तृष्णा र दुखका सम्बन्धमा मात्र पीर गर्दछन् । उनीहरू सदृउपदेश सुन्दैनन् न त तिनलाई बुझन नै खोज्दछन् , उनीहरू केवल आफ्नो वर्तमान स्वार्थ, धन र लालसाप्रति मात्र आशक्त हुन्छन् ।

७. मोह र दुःखको यस संसारमा अनन्त कालदेखि असंख्य मानिसहरू जन्मे तथा अझै जन्मदैछन् । तर संसारमा बुद्धको उपदेश हुनु एक सौभाग्यको कुरा हो एवं यस उपदेशमा मानिसहरूले विश्वास गर्न सक्दछन् र यसद्वारा उनीहरूलाई सहायता पुग्न सक्दछ ।

तसर्थ, मानिसहरूले गंभीरतापूर्वक विचार गर्नु पर्दछ, उनीहरूले आफ्नो मन पवित्र र शरीर स्वस्थ राख्नु पर्दछ । लोभ र पापभन्दा टाढा बस्नु पर्दछ र असल कुरा खोज्नु पर्दछ ।

सौभाग्यवश, हाम्रा निमित्त बुद्धको उपदेशमय ज्ञानको प्रादुर्भाव भएको छ, हामीहरूले यिनमा विश्वास गर्नुपर्दछ एवं बुद्धको पवित्र भूमिमा जन्मने कामना गर्नुपर्दछ । बुद्धको उपदेश थाहा पाएर हामीहरूले अरुहरूको लोभ र पापपूर्ण मार्ग अनुसरण गर्नुहुँदैन, न त हामीहरूले बुद्धको उपदेश आफूसँग मात्र राख्नु पर्दछ, परन्तु उपदेश पालन गरी अरुहरूलाई पनि यसको शिक्षा दिनु पर्दछ ।

पंचम अध्याय

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

१

अमिताभ बुद्धको संकल्प

१. अगाडि नै व्याख्या गरिसकिएको छ, मानिसहरू अनन्त कालदेखि सांसारिक रागका समक्ष दन्ते गरेका छन्। पापमाथि पाप दोहोच्याउदै गएका छन् तथा असहनीय कार्यको भारी बोक्दै लोभ र आशक्तिको स्वभावलाई भंग गर्न आफ्नो प्रज्ञा अथवा आफ्नो शक्तिले सक्दैनन्। यदि उनीहरूले सांसारिक राग हटाउन सक्दैनन अथवा त्यसमाधि विजय पाउन सक्दैनन् भने उनीहरूले बुद्धत्वको आफ्नो सत्य प्रकृति थाहा पाउने आशा कसरी गर्ने ?

बुद्ध, जसले मानव प्रकृति पूर्ण रूपले बुझेका थिए, उनमा मानिसहरूप्रति ठूलो सहानुभूति थियो, तथा उनले आफूलाई अत्यन्त कठिनाई सहनु परे तापनि, उनीहरूलाई त्रास र दुखबाट मोक्ष दिलाउन सबै प्रकारको संकल्प लिएका थिए। यस मोक्षलाई कार्य रूप दिन उनले अनन्त कालदेखि बोधिसत्त्वको रूप लिएर यी दश संकल्प लिएका थिए :

क) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो भूमिका सबै निवासीहरूले बुद्धत्व प्राप्त गरेर ज्ञान प्राप्त गर्न विश्वस्त नहुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन।”

ख) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो प्रतिज्ञाको ज्योति, संसार भरी नफैलिउन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

ग) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मेरो जीवन अनन्त कालसम्म चिरस्थायी रहेर असंख्य मानिसहरूको रक्षा नगरुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

घ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, दसै दिशाका सबै बुद्धहरूले संयुक्त रूपले मेरो प्रशंसा नगरुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

ड) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मानिसहरूले विशुद्ध विश्वासका साथ मेरो भूमिमा पुनर्जन्मको प्रयासको लागि मेरो नाम दस पल्ट नदोहोच्याउन्जेल र यस्तो जन्ममा सफल नहोउन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

च) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, जबसम्म सबै मानिसहरू ज्ञान प्राप्त गर्न, सद्गुणको पालना गर्न, मेरो भूमिमा पुनर्जन्मको विशुद्ध हृदयले कामना गर्न दृढ निश्चय लिने छैनन्, तबसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन । यसरी, उनीहरूलाई मेरो पवित्र भूमिमा स्वागत गर्न, उनीहरूको मृत्युको घडीमा म धेरै बोधिसत्त्वहरूका साथ उपस्थित हुनेछु ।”

छ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यस बेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म सबै ठाउँका मानिसहरूले, मेरो नाम सुनेपछि मेरो भूमि संभेर त्यहाँ जन्मने कामना गर्दैनन् र त्यसै उद्देश्यले प्रेरित भई विशुद्धताका साथ सद्गुणको विउ रोप्दैनन् र यसरी आफ्नो सम्पूर्ण कामनाको प्राप्ति गर्दैनन् ।

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

ज) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यसबेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म मेरो पवित्र भूमिमा जन्मेकाहरू अर्को जन्ममा बुद्ध बन्न सक्ने श्रेणीमा पुग्न सक्दैनन् । तर उनीहरूद्वारा गरिने व्यक्तिगत संकल्प, सम्पूर्ण मानव जीवनको सुख समृद्धिको लागि गरिने दृढ़ संकल्प, विश्व शान्ति र समृद्धिको लागि गरिने प्रयास, अनरिन्ती मानिसहरूलाई ज्ञान प्राप्त हुनेसम्म डोच्याउने कार्य अनि प्राणीमात्रमा राखिने महाकरुणाको विजारोपण गर्ने भावनामा यो कुरा निर्भर गर्दछ ।”

झ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, मैले त्यसबेलासम्म पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन, जबसम्म संसारभरिका मानिसहरूको मन र शरीरलाई पवित्र पारी तिनलाई सांसारिक कुराहरूभन्दा माथि उठाउने मेरो प्रेमपूर्ण करुणाको भावनाबाट प्रभावित हुने छैनन् ।”

ञ) “मैले बुद्धत्व प्राप्त गरे तापनि, सबैतिरका मानिसहरूले मेरो नाम सुनेर, जीवन र मृत्युका सम्बन्धमा यही विचार लिई, सांसारिक लोभ र दुःखकावीच आफ्नो मनलाई पवित्र तथा शान्त राख्न पूर्ण प्रज्ञा प्राप्त गर्न नसकुन्जेलसम्म मैले पूर्णत्व प्राप्त गर्ने छैन ।”

“यसरी म यी संकल्पहरू लिन्छु ; उपरोक्त कुराहरू पूर्ण नभएसम्म मैले बुद्धत्व प्राप्त नगरुँ । म असीमित ज्योतिको मुहान हुन सकूँ, मेरो प्रज्ञा र सद्गुणको ज्योति स्वतन्त्र रूपले चारैतिर फिजाउँन सकूँ, सम्पूर्ण संसारमा ज्ञान फिजाएर सबै दुःखी मानिसहरूलाई मुक्त गर्न सकूँ ।”

२. यसरी, कल्प कल्पदेखि असंख्य सदगुण संग्रह गरेर उनी अमिताभ हुन पुगे अथवा अनन्त ज्योति र अमर जीवनका बुद्ध हुन पुगे र आफ्नो बुद्ध-भूमिको पवित्रतालाई पूर्णत्वमा पुऱ्याए, जहाँ उनी अहिले निवास गर्दैछन्, जो शान्तिको संसार हो र जहाँबाट उनले सम्पूर्ण मानव समाजलाई ज्ञान प्रदान गरी रहेछन्।

यो पवित्र भूमि, जहाँ कुनै दुःख छैन, त्यो वास्तवमा अत्यन्त शान्त र सुखी छ। त्यहाँ निवास गर्ने सबैलाई वस्त्र, अन्न र सबै सुन्दर वस्तुहरू इच्छा गर्नासाथ प्राप्त हुन्छ। रत्नले लटरम्म वृक्षहरूमा जसै कोमल वायु बगदछ, यसको पवित्र उपदेशको संगीतले वायुमण्डल भरिन्छ र यसका सबै श्रोताहरूको मनबाट अपवित्रता निर्मूल गरी दिन्छ।

यस पवित्र भूमिमा कैयन् सुगन्धित कमल फुलेकाछन् र प्रत्येक फूलका अनगिन्त वहुमूल्य पुष्पपत्रहरू छन् अनि प्रत्येक पुष्पपत्र अवर्णनीय सौन्दर्यका साथ चम्की राखेको छ। कमलका फूलको यसै चमकताले प्रज्ञाको मार्गलाई प्रकाश प्रदान गर्दछ। जसले पवित्र उपदेशको संगीत सुन्दछन्, तिनीहरूपूर्ण शान्तिको मार्गतर्फ लगिन्छन्।

३. दसै दिशामा भएका सबै बुद्धहरूले अनन्त ज्योति र अमर जीवनका यी बुद्धका सदगुणहरूको प्रशंसा गरी राखेका छन्।

जसले पनि यी बुद्धको नाम सुनेर यसलाई प्रवर्धित गर्दै हर्षका साथ ग्रहण गर्दछ, उसको मनले बुद्धको मनसँग तादाम्य स्थापित गर्दछ र बुद्धको अद्भूत पवित्र भूमिमा उसको जन्म हुन्छ।

जसको जन्म यो पवित्र भूमिमा हुन्छ उनीहरू बुद्धको असीमित जीवनका सहभागी हुन पुग्दछन्, उनीहरूको हृदय सबै दुखीहरूप्रतिको सहानुभूतिले तत्कालै भरिन्छ र उनीहरू बुद्धको मोक्षको प्रक्रियालाई अभिव्यक्त गर्न अघि सर्दछन्।

यी संकल्पहरूको भावना अनुकूल उनीहरू सबै सांसारिक आशक्तिहरूको परित्याग गर्दछन् र यस संसारका अनित्यतालाई बुम्दछन्। उनीहरू सबै सचेतन जीवनको मोक्षका निमित्त धर्म गर्दछन्, उनीहरू आफ्नो जीवनलाई अरु सबैको जीवनसँग अभिन्न पार्दछन्, अरुको मोह तथा दुःखका सहभागी हुन्छन्, तर त्यही समयमा यस सांसारिक जीवनको बन्धन तथा आशक्तिबाट उनीहरूलाई मुक्ति प्राप्त गराउँछन्।

उनीहरूलाई सांसारिक कठिनाइ तथा बाधाहरू थाहा हुन्छ, तर त्यसका साथै, उनीहरूलाई बुद्धको करुणाको असीमित सम्भाव्यताको पनि ज्ञान हुन्छ। उनीहरू आवागमनका निमित्त स्वतन्त्र हुन्छन्, उनीहरू आफ्नो इच्छानुसार अगाडि बढ्न तथा थामिन सक्दछन् तर उनीहरूको रुचि बुद्धको करुणा प्राप्त व्यक्तिहरूका साथ बस्ने हुन्छ।

तसर्थ, यी अमिताभ बुद्धको नाम कसैले सुनेर उसको नाम पूर्णविश्वासका साथ लिन प्रोत्साहित हुन्छ भने, ऊ बुद्धको करुणाको सहभागी हुनेछ। तसर्थ सबै व्यक्तिहरूले बुद्धको उपदेश सुन्नु पर्दछ, र यसको पालन गर्नु पर्दछ, यद्यपि यसो गर्दा जीवन मरणको यस संसारलाई व्याप्त गर्ने ज्याला भएर उनीहरूलाई यसले लम्दछ भन्ने लागे पनि।

यदि मानिसहरूले सत्य र निष्ठाकासाथ ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छन् भने उनीहरूले यी बुद्धको शक्तिमाथि श्रद्धा राख्नै पर्दछन् । कुनै साधारण व्यक्तिका निमित्त यी बुद्धको समर्थनविना आफूमा भएको सर्वोच्च बुद्ध-प्रकृति प्राप्त गर्न संभव हुँदैन ।

४. अमिताभ बुद्ध कुनै व्यक्तिभन्दा पनि टाढा छैनन् । उनको पवित्र भूमि धेरै टाढा पश्चिममा छ भनिन्छ , तर उनी यी व्यक्तिहरूको मनमा पनि रहन्छन् , जो निष्ठापूर्वक उनीसँग रहन चाहन्छन् ।

जब मानिसहरूले अमिताभ बुद्धको सुवर्ण तेजले जगमगाई रहेको आकृतिलाई आफ्नो मनमा कल्पना गर्दछन् त्यो कल्पना चौरासी हजार रूपहरू अथवा विशेषताहरूमा विभाजित हुन्छ , त्यो प्रत्येक रूप अथवा विशेषताले ज्योतिका चौरासी हजार किरण उत्सर्जन गरी राखेको हुन्छ र ज्योतिको प्रत्येक किरणले संसारलाई ज्ञानोद्दीप्ति प्रदान गर्दछ एवं बुद्धको नाम स्मरण गर्ने कुनै पनि व्यक्तिलाई कदापि अन्धकारमा रहन दिँदैन । यसरी यी बुद्धले आफूले प्रदान गर्ने मोक्षबाट लाभ उठाउन मानिसहरूलाई सहायता गर्दछन् ।

बुद्धको प्रतिमा देखेर मानिसहरू बुद्धको मनको अनुभव गर्न सक्षम हुन्छन् । बुद्धको मनमा असिम करुणा हुन्छ , जसमा सम्पूर्ण प्राणीहरू समाहित हुन्छन् , ती समेत पनि हुन्छन् जो उनको करुणाकाप्रति अनभिज्ञ हुन्छन् अथवा जसले यसलाई विर्सेका हुन्छन् , यसलाई धर्मको रूपमा विश्वास गर्नेहरू त अवश्य पर्ने नै भए ।

जसमा विश्वास हुन्छ , तिनलाई उनीसँग एकात्मता स्थापित गर्न उनले अवसर प्रदान गर्दछन् । बुद्ध सर्वव्याप्त समानताका रूप

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

भएको हुँदा जजसले बुद्धको ध्यान गर्दछ , बुद्धले उनीहरूको विचार गर्दछन् र स्वतन्त्र रूपले उसको मनमा प्रवेश गर्दछन् ।

यसको अर्थ हो, जब कुनै व्यक्तिले बुद्धको ध्यान गर्दछ , उसले पूर्णताकासाथ पवित्र, सुखी एवं शान्त बुद्धको मन प्राप्त गर्दछ । अर्को शब्दमा, उसको मन बुद्धमन हुन्छ ।

तसर्थ, प्रत्येक मानिसले पवित्रता र विश्वासको निष्ठामा आफ्नो मनलाई बुद्धको मनका रूपमा चित्रित गर्नु पर्दछ ।

५. बुद्धको रूपान्तर एवं पुनर्जन्मका विभिन्न रूप छन् , र प्रत्येक मानिसको क्षमता अनुसार उनी कैयन् प्रकारले प्रकट हुन सक्छन् ।

उनले आफ्नो शरीरलाई बृहत् आकारमा प्रकट गरी सम्पूर्ण आकाश ढाक्छन् र अनन्त तारा लोकमा विस्तारित हुन्छन् । उनी प्रकृतिको अति सूक्ष्म रूपमा पनि प्रकट हुन्छन् , कहिले आकारमा, कहिले शक्तिका रूपमा र कहिले मनको पक्षका रूपमा र कहिले व्यक्तित्वको रूपमा प्रकट हुन्छन् ।

तर जसले विश्वासकासाथ बुद्धको नाम उच्चारण गर्दछन् , उनका समक्ष कुनै न कुनै प्रकारले उनी निश्चय नै प्रकट हुन्छन् । यस्ताका समक्ष प्रकट हुँदा, अमिताभ, दुइ बोधिसत्त्वहरूलाई सदैव साथमा लिएर आउँछन् : अवलोकितेश्वर, करुणाको बोधिसत्त्व र महास्थानप्राप्त, प्रजाको बोधिसत्त्व । उनको प्रकटीकरण सबैका निमित्त

संसारमा व्याप्त हुन्छ तर जसमा विश्वास छ उनले मात्र उनलाई देख्दछन् ।

जुन जुन व्यक्ति उनको भौतिक रूप देख्न समर्थ हुन्छन् , उनमा स्थायी सन्तोष र सुखको प्राप्ति हुन्छ । यसका अतिरिक्त, जो वास्तविक बुद्ध देख्न सक्षम हुन्छन् , उनीहरू सुख र शान्तिको असंख्य सम्पत्ति प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छन् ।

६. स्नेह र प्रज्ञाको असीमित सम्भाव्यता भएका अमिताभ बुद्धको मन नै करुणा भएको हुँदा, बुद्धले सबैको रक्षा गर्न सक्दछन् ।

त्यस्ता अधर्मी मनुष्यहरू जसले अविश्वसनीय अपराध गर्दछन्, जसको मन लोभ, दोष र मोहले भरिएको हुन्छ , जो असत्य बोल्दछन्, वृथालाप गर्दछन् , अपवाद बोल्दछन् र कपट गर्दछन् , जो हत्या गर्दछन् , चोरी गर्दछन् र अश्लील कार्य गर्दछन् , जो वर्षैदेखिको दुष्कर्म पछि आफ्नो जीवनको अन्त्यमा पुगेका हुन्छन् ,उनीहरूलाई लामो युगहरूसम्म दण्ड सहनु पर्ने हुन्छ ।

कुनै असल मित्र उनीहरूको अन्तिम घडीमा उनीहरू समक्ष आई भन्दछ , “अब तिमी मृत्यु समक्ष पुगेका छौ , तिमो दुष्टतापूर्ण जीवनलाई तिमी निस्कलंक पार्न सक्दैनौ, तर तिमी अपरिमित ज्योतिको बुद्धको नाम स्मरण गरेर उनको करुणाको शरण लिन सक्दछौ ।”

यदि यी अधर्मी मानिसहरूले एकाग्रचित्तले अमिताभ बुद्धको पवित्र नाम उच्चारण गर्दछन् भने ती सम्पूर्ण पापहरू जसले उनलाई

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

भ्रमपूर्ण मोहतर्फ लगेका थिए , निर्मूल भएर जान्छन् ।

यदि पवित्र नामको उच्चारणले मात्र यति हुन सक्दछ भने यी बुद्धको ध्यान गर्न सकियो भने अझ कति धेरै प्राप्त होला !

जो पवित्र नाम उच्चारण गर्न समर्थ हुन्छन् , ती आफ्नो जीवनकालको अन्त्यमा पुग्दा अमिताभ बुद्ध तथा करुणा एवं प्रज्ञाका बोधिसत्वहरूले उनलाई भेटदछन् र उनीहरूले उनलाई बुद्धको भूमितर्फ लगदछन् , जहाँ उनीहरूको जन्म श्वेत कमलको सम्पूर्ण स्वच्छताका साथ हुन जान्छ ।

तसर्थ, प्रत्येक मानिसले आफ्नो मनमा ‘अमिताभ बुद्धलाई नमस्कार’ भन्ने शब्दहरू ग्रहण गरी राख्नु पर्दछ , अथवा असीमित ज्योति र अपरिमित जीवनका बुद्धमा एकाग्र निष्ठा राख्नु पर्दछ ।

२

अमिताभ बुद्धको पवित्र भूमि

१. असीमित जीवन तथा अपरिमित ज्योतिका बुद्ध अमर छन् र सदैव आफ्नो सत्यलाई देदियमान पारी राखेका छन् । उनको पवित्र भूमिमा न त दुःख छ न त अन्धकार छ , र त्यहाँ प्रत्येक क्षण आनन्दमा वित्तदछ , तसर्थ यसलाई परम आनन्दको भूमि भनिन्छ ।

यस भूमिको बीचमा स्वच्छ र टिक्किएको एक पवित्र सरोवर छ , जसका तरङ्गहरूले सुनौला वालुवा भएको किनारलाई कोमलताकासाथ स्पर्श गर्दछन् । यत्रतत्र, रथका पाइङ्गा जत्रा ठूला विभिन्न प्रकाश तथा

रङ्गका कमलका फूलहरू छन् - निलो रङ्गबाट निलो प्रकाश, पहेलो रङ्गबाट पहेलो प्रकाश, रातो रङ्गबाट रातो प्रकाश, सेतोबाट सेतो-जसको सुगन्धले वायुमण्डल भरिएको हुन्छ ।

सरोवरको किनारमा विभिन्न ठाउँहरूमा, सुन र चाँदी, लापीस लाजुली तथा स्फटिकले सिंगारिएका मण्डपहरू छन्, जसका संगमर्मरका सिंढी सरोवरको पानीसम्म जान्छन् । अन्यत्र, पर्दा र बहुमूल्य रत्न जडित जालले घेरिएका पानीमाथि बार्दलीहरू तथा सिंढीका लघु स्तंभ छन् एवं तिनका बिचमा सुगन्धित वृक्ष वाटिकाहरू र फूलले ढाकिएका लघु वृक्षहरू छन् ।

जमिन सौन्दर्यले दीप्तिमान देखिन्छ र वायु दिव्य स्वर माध्यर्यले स्पन्दित छ । दिन र रातमा छ पल्ट आकाशबाट कोमल फूलका पत्रहरू भर्दछन् र मानिसहरूले फूलको भाँडोमा जम्मा गरी तिनलाई अन्य सबै बुद्ध भूमिमा लग्दछन् र बुद्धलाई चढाउँछन् ।

२. यस अद्भूत भूमिमा कैयन पंक्षीहरू छन् । श्वेत सारस तथा हंसहरू छन् र प्रफुल्ल रङ्गका मयूरहरू, उष्णकटि बन्धीय चराहरू र मधुरो स्वरमा गीत गाईरहेका साना चराहरूको बथान छन् । बुद्धको भूमिमा मीठो गीत गाउँने यी चराहरू, बुद्धको उपदेश गाएर बुद्धको सद्गुणको प्रशंसा गर्दछन् ।

जसले पनि यी संगीतहरूको स्वर सुन्दछ, बुद्धको वाणी

बुद्धले प्रदान गरेको मोक्ष

सुन्दछ तथा जतातै भएका बुद्धका शिष्यहरूको भातृत्व संघमा विश्वास, आनन्द एवं शान्तिको नविनताप्रति जाग्रत हुन्छ ।

यस पवित्र भूमिका वृक्षहरूमा मृदु वायु बगदछ र मण्डपका सुगन्धित पर्दाहरू हल्लाउँछ एवं संगीतका मधुर स्वरावरोह उत्पन्न गर्दै यो वायु बगदछ ।

मानिसहरूले स्वर्गीय संगीतको यो मधुर प्रतिध्वनि सुनेर बुद्ध, धर्म र संघलाई सम्झन्छन् । यी सबै उत्कृष्टताहरू पवित्र भूमिको साधारण वस्तुहरूका प्रतिविम्ब मात्र हुन् ।

३. यस भूमिका बुद्धलाई अपरिमित ज्योति तथा असीमित जीवनका अमिताभ बुद्ध किन भनिन्छ ? किन भने उनको सत्यको तेज, बुद्ध भूमिको बाह्य एवं आन्तरिक सीमासम्म निर्वाधरूपले देवीप्रभान हुन्छ । उनको सचेष्ट करुणाको शक्ति असंख्य जीवन र अनन्त कल्पमा पनि घटौदैन ।

किन भने उनको पवित्र भूमिमा जन्म ग्रहण गर्नेहरू र पूर्णरूपले ज्ञानी हुनेहरू असंख्य हुन्छन् र उनीहरू कहिल्यै पनि मोह र मृत्युको संसारमा फर्केर जादैनन् ।

किन भने उनको ज्योतिले नवीन जीवन पाई जाग्रत हुनेहरू पनि असंख्य हुन्छन् ।

तसर्थ, सबै मनुष्यले उनको नाममा आफ्जो चित्त एकाग्र गर्नु पर्दछ, तथा उनीहरूको जीवनको अन्तिम घडीमा पुरदा अथवा एक दिन मात्रका निमित्त भए पनि वा सात दिनका निमित्त भए पनि पूर्ण विश्वासका साथ अमिताभ बुद्धको नाम स्परण गर्नु पर्दछ । यदि उनीहरु एकाग्रचित्तले यसो गरे भने, उनीहरूको पुनर्जन्म बुद्धको पवित्र भूमिमा हुन जान्छ र उनलाई अमिताभ बुद्ध र अन्य धेरै देवहरूले यस अन्तिम क्षणमा प्रकट भई मार्ग देखाउने छन् ।

यदि कुनै पनि मानिस अमिताभ बुद्धको नाम सुन्दछ, उनको उपदेशमा आफ्जो विश्वास जाग्रत गर्दछ भने, ऊ विशिष्ट एवं पूर्ण ज्ञानको प्राप्ति गर्न सक्षम हुनेछ ।

साधनाको मार्ग

प्रथम अध्याय

विशुद्धी मार्ग

१

चित्त शुद्धी

१. मानिसहरूमा सांसारिक राग हुन्छ , जसले उनीहरूलाई मोह र दुखमा पुऱ्याउँछ । सांसारिक रागको बन्धनबाट मुक्त हुने उनीहरूका समक्ष पाँच उपायहरू छन् ।

पहिलो, उनीहरूमा वस्तुहरूप्रति सम्यक् विचार हुनुपर्दछ । ती विचारहरूको सावधानीपूर्वक अवलोकन गरी हेतु र फलहरू तथा तिनको महत्वको सत्य बोध हुनुपर्दछ । दुखको कारण, मनको तृष्णा र आशक्तिमा जरैसम्म गाडिएको हुन्छ , तृष्णा र आशक्तिको सम्बन्ध आत्माको भ्रमभूर्ण अवलोकन एवं हेतु र फलको नियमको महत्वको उपेक्षासँग हुन्छ अनि यी मिथ्या अवलोकनहरू नै यिनका कारण हुने हुँदा यी सांसारिक रागको मनले परित्याग गर्न सक्यो भने मात्र शान्ति हुन सक्दछ ।

दोस्रो, मानिसहरूले सावधानी तथा धैर्यपूर्वक चित्त नियन्त्रण गरेर यी मिथ्या अवलोकन तथा सांसारिक रागबाट मुक्ति पाउन सक्दछन् । कुशल चित्त नियन्त्रणद्वारा उनीहरूले ओँचा, नाक, कान, जिब्रो, छला र अनुवर्ती मनको उत्तेजनाद्वारा उत्पन्न हुने मानसिक तृष्णाहरूको परित्याग गर्न सक्दछन् । यसो गर्नाले सबै सांसारिक रागलाई जरैबाट निर्मूल पार्न सक्दछन् ।

तेस्रो, सबै वस्तुहरूको उचित प्रयोग सम्बन्धी सही विचार उनीहरूमा हुनुपर्दछ। जस्तै, अन्न र वस्त्रलाई उनीहरूको सुख र आनन्दसँग सम्बन्धित नठानी शरीरको आवश्यकतासँग मात्र सम्बन्धित ठान्नु पर्दछ। जाडो र गर्मीको अत्याधिकताबाट शरीरलाई बचाउन र शरीरको लाज ढाक्न वस्त्रको आवश्यकता हुन्छ। ज्ञान र बुद्धित्वको निमित्त अभ्यास गर्दा, अन्न शरीरको पोषणको निमित्त आवश्यक हुन्छ। यस्तो सम्यक् विचार राख्यो भने सांसारिक रागको उत्पत्ति हुन सक्दैन।

चौथो, मनुष्यले सहिष्णुता राख्न सिक्नु पर्दछ। उनीहरूले गर्मी र जाडोबाट अनि भोक र यासबाट उत्पन्न हुने असुविधाहरू सहन सिक्नु पर्दछ ; कसैले निन्दा गर्दा अथवा तिरष्कार गर्दा धैर्यसाथ सहन सिक्नुपर्दछ। सहिष्णुताको अभ्यासले नै उनीहरूको शरीरलाई जलाईराख्ने सांसारिक रागको अग्निलाई भष्म गर्दछ।

पाँचौं, मनुष्यहरूले सबै संकट देख्न र तिनको परित्याग गर्न सिक्नुपर्दछ। जसरी बुद्धिमान मानिसले आफूलाई जंगली घोडा तथा बहुला कुकुर भन्दा टाढा राख्दछ, त्यसैगरी कुनै पनि मनुष्यले दुष्टहरूको संगत गर्नुहुँदैन, न त त्यस्तो ठाउँमा जानुहुन्छ जसको परित्याग बुद्धिमान मानिसहरूले गर्दछन्। यदि कसैले सावधानी र विवेकको अभ्यास गर्दछन् भने उनको प्राण जलाईराख्ने सांसारिक रागको अग्नि त्यसै सेलाएर जान्छ।

२. संसारमा तृष्णाका पाँच समूह छन्।

विशद्दी मार्ग

आँखाले रूपमा देखेर उत्पन्न हुने ; कानले सुन्ने स्वरबाट उत्पन्न हुने ; नाकले सुँछे सुगन्धबाट उत्पन्न हुने ; जिब्रोलाई लाग्ने मीठो स्वादबाट उत्पन्न हुने ; स्पर्श बोधबाट राम्रो लाग्ने वस्तुबाट उत्पन्न हुने तृष्णा । तृष्णाका यी पाँच द्वारबाट शरीरमा आनन्दप्रतिको प्रेमको उत्पत्ति हुन्छ ।

धैरेजसो मानिसहरू आनन्दप्रति शरीरको प्रेमद्वारा प्रभावित हुने हुँदा, यस्तो आनन्द पछि, पछि आउने दुर्बिकार देखैनन् र उनीहरू, जंगलमा शिकारीको जालमा परेको हरिण जस्तै शैतानको पासोमा पर्दछन् । वास्तवमा, इन्द्रियहरूबाट उत्पन्न हुने तृष्णाका यी पाँच द्वारहरू सबभन्दा भयावह जालहरू हुन् । यसमा परेपछि मनुष्यहरू सांसारिक रागले जेलिन्छन् र दुख पाउँछन् । यी जालहरूबाट कसरी मुक्ति पाउने हो त्यो उनीहरूले थाहा पाउनु पर्दछ ।

३. सांसारिक रागको जालबाट मुक्ति पाउने कुनै एक मार्ग छैन । कल्पना गरौं तपाईंले धैरै फरक स्वभाव भएका छ प्राणीहरू ; सर्प, गोही, चरा, कुकर, प्याउरो र बाँदर समात्तु भयो र ती छ वटैलाई एउटा बलियो डोरीले बाँधेर छाडिदिनुभयो । यी छवटै प्राणी प्रत्येकले आ-आफ्नो वासस्थानमा आ-आफ्नै तरिकाले जाने प्रयत्न गर्नेछ । सर्प घाँसभित्र पस्न खोज्ने छ, गोहीले पानी खोज्नेछ, चराले आकाशमा उड्ने इच्छा गर्नेछ, कुकुरले कुनै गाउँ खोज्नेछ, प्याउरोले एकान्त ओत खोज्ने छ, र बाँदरले जंगलको रुख खोज्ने छ । प्रत्येकले आआफ्नो बाटो खोज्दा संघर्ष हुनेछ तर सबै एउटै डोरीले बाँधिएको हुँदा, ती मध्ये सबभन्दा बलियोले अरुलाई तानेर लग्नेछ ।

उपरोक्त दृष्टान्तमा भएका प्राणीहरू जस्तै मानिस उसका छ इन्द्रियहरू आँखा, कान, नाक, जिब्रो, स्पर्श र मनको तृष्णाले विभिन्न दिशातर्फ आकर्षित हुन्छ र प्रबल तृष्णाद्वारा नियन्त्रित हुन्छ ।

यदि ती छवटै प्राणीहरूलाई एउटै खम्बामा बाँधिएर राखियो भनेउनीहरू नथाकुन्जेलसम्म स्वतन्त्र हुने प्रयत्न गर्दछन् र त्यसपछि तिनीहरू खम्बामुनी थाकेर सुलेछन् । यस्तै प्रकारले यदि मानिसहरूले मनलाई तालिम दिएर नियन्त्रणमा राख्न सक्यो भने अन्य पाँच इन्द्रियहरूद्वारा अरु कष्ट उत्पन्न हुन सक्दैन । यदि मन नियन्त्रणमा छ भने मानिसहरूले वर्तमान र भविष्य दुवैमा सुख पाउने छन् ।

४. मानिसहरूले आफ्नो अहंकारपूर्ण सुखसुविधालाई प्रेम गर्दछन् जो कुरा ख्याति र प्रशंसाप्रतिको प्रेम हो । तर ख्याति र प्रशंसा भनेको त त्यो धुप जस्तो हो जसले स्वयम्भाई जलाउँछ र छिटै सकिएर जान्छ । यदि मानिसहरू सम्मान र जनप्रशंसाको पछि पछि मात्र लाग्दछन् एवं सत्य मार्ग छाड्दछन् भने उनीहरू गंभीर संकटमा पर्दछन् र छिटै नै पश्चात्ताप गर्ने कारणमा पुग्ने छन् ।

जो मानिस सम्मान र सम्पति एवं प्रेम मामिलाको पछि पछि दगुर्दछ त्यो त्यस्तो बालक जस्तै हो जो चक्कुको धारमा मह चाट्दछ । जबसम्म उसले महको मिठास स्वाद लिइरहेको हुन्छ तबसम्म आफ्नो जिब्रोमा चोटको जोखिम हुनेछ । ऊ त्यस्तो मानिस जस्तै हो जो तीव्र हावाको विपरीतमा मसाल बालेर बोक्दछ ; मसालको ज्वालाले त उसको हात र अनुहार निश्चय नै जलाउने छ ।

विशद्वी मार्ग

कसैले पनि लोभ, द्रेष र मोहले भरिएको आफ्नो मनमाथि विश्वास गर्नु हुँदैन । कसैले पनि आफ्नो मनलाई अनियन्त्रित रूपले विचरण गर्न दिन हुँदैन तर त्यसमाथि ढृढ नियन्त्रण राख्नु पर्दछ ।

५. मनमाथि पूर्ण नियन्त्रण प्राप्त गर्नु भनेको एउटा अत्यन्त कठिन कार्य हो । जो ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छन् उनले सर्वप्रथम सबै तृष्णाहरूको अग्नि परित्याग गर्नुपर्दछ । तृष्णा भनेको अग्निको तीव्र ज्वाला जस्तै हो र ज्ञानको प्राप्ति गर्न खोज्ने व्यक्ति सुकेको परालको भारी बोक्ने मानिसले आगोको झिल्काबाट आफूलाई टाढा राखेभैं तृष्णाको अग्निबाट त्यतिकै टाढा बस्नु पर्दछ ।

तर कुनै मानिसले सुन्दर रूपप्रति आकर्षित हुने डरले मात्र आँखा चिम्लनु मुख्यता हो । मन भनेको स्वामी हो र यदि मन नियन्त्रणमा राखियो भने अन्य तुच्छ तृष्णाहरू हराएर जान्छन् ।

ज्ञानको मार्ग अनुसरण गर्ने कार्य कठिन हो, तर यदि मानिसहरूमा त्यस्तो मार्ग प्राप्त गर्ने कुनै मन छैन भने त्यो बढी कठिन कार्य हो । ज्ञानविना जन्म र मृत्युको यस संसारमा अनन्त दुःख हुन्छ ।

ज्ञानको मार्ग खोजी गर्नु भनेको एउटा गहाँ भारी बोकेको गोरुले हिलोको खेतमा हिँड्नु जस्तो हो । तर यदि गोरुले अरु कृराको वास्ता नराखी सकेसम्म धेरै प्रयत्न गर्दछ भने उसले हिलोमाथि विजय प्राप्त गरी आराम गर्न सक्दछ । यसैगरी यदि मन नियन्त्रणमा छ, र सही मार्गमा राखिएको छ भने लोभको कुनै हिलोले उसको बाटो छेक्ने छैन र यसमा सबै दुःख हराएर जाने छन् ।

६. जसले ज्ञानको मार्ग खोजे प्रयत्न गर्दछन् तिनले सबभन्दा पहिले सम्पूर्ण अहंकारलाई हटाउनु पर्दछ र विनम्रतापूर्वक बुद्धको उपदेशको ज्योति ग्रहण गर्न तत्पर रहनु पर्दछ। संसारको सबै सम्पति, यसको सबै सुन, चाँदी र सम्मानको तुलना प्रज्ञा र सद्गुणसँग गर्न हुँदैन।

रामो स्वास्थ्य, आफ्नो परिवारमा सच्चा आनन्द ल्याउन, सबैलाई शान्ति प्रदान गर्नभन्दा अधि मनुष्यले आफ्नो मनलाई अनुशासन तथा नियन्त्रणमा ल्याउनु पर्दछ। यदि कुनै मनुष्यले आफ्नो मनमाथि नियन्त्रण ल्याउन सक्यो भने उसले ज्ञानको मार्ग प्राप्त गर्न सक्छ एवं सम्पूर्ण प्रज्ञा र सद्गुण स्वभाविक रूपले उसकहाँ आइपुग्ने छन्।

जसरी पृथ्वीमुनिबाट धनराशि भिक्न सकिन्छ, त्यसैगरी सत्कार्यबाट सद्गुण प्रकट हुन्छ, तथा पवित्र र शान्त मनबाट प्रज्ञा प्रकट हुन्छ। मानव जीवनको भुलभुलैयाबाट सुरक्षापूर्वक हिँडन, कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रज्ञाको ज्योति र सद्गुणको मार्गदर्शन चाहिन्छ।

बुद्धको उपदेशले मानिसलाई लोभ, द्वेष र अज्ञानलाई निर्मूल पार्ने उपायको शिक्षा दिन्छ, यो एक असल उपदेश हो र जसले यसको पालना गर्दछन् उनले असल जीवनमा हुने सुख प्राप्त गर्दछन्।

७. मानिसहरू आ-आफ्नो विचारको दिशातर्फ अग्रसर हुने प्रवृत्ति राख्दछन्। यदि उनीहरूले लोभपूर्ण विचार राख्दछन् भने उनीहरू अभ बढी लोभी हुन्छन्। यदि उनीहरू कोधपूर्ण विचार राख्दछन् भने अभ बढी कोधी हुन्छन्। यदि उनीहरू मूर्खतापूर्ण विचार राख्दछन् भने उनीहरू त्यसै दिशातर्फ बढ्दछन्।

विशद्वी मार्ग

बालीनालीको समयमा किसानहरूले आफ्ना जनावरहरूलाई थुनेर राख्दछन्, अन्यथा उनीहरूले बारहरू भत्काएर बाली भएका खेतमा पस्न सक्दछन्, जुन कुरा अभियोग अथवा मारिने कारण हुन सक्दछन्। त्यसैले मानिसहरूले आफ्नो मनलाई कपटता तथा दुर्भाग्यबाट निरन्तर रक्षा गर्नुपर्दछ। उनीहरूले लोभ, द्रेष र अज्ञानलाई उत्तेजित गर्ने विचारहरू निर्मूल गर्ने पर्दछ, तर उदारता र दयालाई प्रेरणा दिने विचारहरूलाई प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ।

जब वसन्तको आगमन हुन्छ अनि चरनहरू हरिया घाँसले भरिन्छन्। किसानहरूले आफ्ना जनावरहरूलाई चरनमा पठाउँछन् तर त्यसबेला पनि उनीहरूले आफ्ना जनावरहरूमाथि निरन्तर निग्राणी राखि छाड्छन्। यो कुरा मनमाथि पनि उत्तिकै प्रयुक्त हुन्छ; अत्यन्त असल परिस्थितिहरूमा पनि मनमाथि दृष्टि पुर्याई राख्नु पर्दछ।

d. एक समय भगवान बुद्ध कौशाम्बी नगरमा वस्नु भएको थियो। यस नगरमा एक यस्तो व्यक्ति थियो जसमा शाक्यमुनि बुद्धप्रति कुभावना थियो र असत्य कथाहरू फैलाउन दुष्ट व्यक्तिहरूलाई त्यस मानिसले घूस दिएको थियो। यी परिस्थितिहरूमा उहाँका शिष्यहरूलाई भिक्षाटनमा पर्याप्त भिक्षा मागेर त्याउन कठिन हुन्थ्यो र त्यो नगरमा धैरे गलत प्रचलनहरू थिए।

आनन्दले शाक्यमुनि बुद्धलाई भने, “हामीहरू यस्तो नगरमा नवस्नु राम्रो हो। यसभन्दा अन्य र असल नगरहरू छन् जहाँ जान सकिन्छ। हामीहरूले यो नगर छाडेको उत्तम हुनेछ।”

भगवान बुद्धले उत्तर दिनु भयो, “मानौं, अर्को नगर पनि यस्तै भयो भने, हामीले अनि के गर्ने ?”

“त्यसपछि हामी अर्को नगरमा जानेछौं ।”

भगवान् बुद्धले भन्नु भयो : “हेर आनन्द, यस्तो गर्नाले यसको कुनै अन्त्य हुने छैन । हामी वरु यही बसी धैर्यपूर्वक अपशब्दहरू सही राखौं जवसम्म यी अपशब्दहरू बन्द हुँदैनन् र त्यसपछि मात्र हामी अर्को ठाउँमा जानु पर्दछ ।”

“यस संसारमा लाभ र हानि हुन्छ , सम्मान र निन्दा हुन्छ , प्रशंसा र दुर्व्यवहार हुन्छ , सुख र दुःख हुन्छ । बुद्धमाथि यी बाह्य वस्तुहरूको नियन्त्रण हुँदैन ; तिनीहरू आएको वित्तिकै शीघ्र अन्त्य हुन्छ ।”

२

सदाचारको असल मार्ग

१. जसले ज्ञानको मार्ग खोज्दछन् उनीहरूले आफ्नो शरीर, वाणी र मनलाई निरन्तर पवित्र राख्नुपर्ने आवश्यकतालाई मनमा लिई राख्नु पर्दछ । शरीरलाई पवित्र राख्न कसैले पनि जीवित प्राणीको हत्या गर्नु हुँदैन, कसैले पनि चोरी गर्नु हुँदैन तथा अनैतिक यौन सम्बन्ध राख्नु हुँदैन । वाणीलाई पवित्र राख्न कसैले पनि असत्य बोल्नु हुँदैन, दुर्व्यवहार गर्नु हुँदैन, ठग्नु हुँदैन, व्यर्थको प्रलाप गर्नु हुँदैन । मनलाई पवित्र राख्न लोभ, द्वेष र असत्य निर्णयलाई अवश्य बहिष्कार गर्नुपर्दछ ।

यदि मन अपवित्र भयो भने निश्चय नै, कसैले गर्ने कार्यहरू पनि अपवित्र हुने छन् ; यदि कार्यहरू अपवित्र भए भने दुःख उत्पन्न हुन जान्छ । तसर्थ मन र शरीरलाई पवित्र राख्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण कुरा हो ।

विशद्वी मार्ग

२. कुनै समय एक धनी विधुवा थिइन्, जसको दया, नम्रता र शिष्टाचारको प्रसिद्धि फिँजिएको थियो । उनको घरमा एक बुद्धिमानी र लगनशील सेविका पनि थिइन् ।

एक दिन सेविकाले विचार गरिन् : “मेरी मालिकीको ख्याति निकै फैलिएको छ, तर उनी स्वभावैले असल हुन अथवा वरिपरिको वातावरणले असल भएकी हुन्, म यो कुरा पत्ता लगाउने छु ।”

अर्को बिहान सेविका भण्डै दिउसो नहुन्जेल मालिकी समक्ष देखा परिनन् । मालिकी रिसाइन र अधैर्यपूर्वक उनलाई गाली गरिन् । सेविकाले उत्तर दिइन् : “यदि म एक वा दुई दिनका लागि अल्छी भएँ भने, तपाईंमा यसरी अधैर्य आउनु हुँदैन ।” त्यो सुनेर मालिकी रिसाइन् ।

अर्को दिन सेविका फेरी अवेर उठिन् । यसले गर्दा मालिकी अत्यन्तै रिसाइन र सेविकालाई लौरोले पिटिन् । यो घटनाको व्यापक चर्चा भयो र ती धनी विधवाको राम्रो ख्याति हराएर गयो ।

३. धेरै मानिसहरू यिनै नारी जस्तै हुन्छन् । जब उनीहरूको परिस्थिति सन्तोषजनक हुन्छ, उनीहरू दयालु, विनम्र र शान्त हुन्छन् र जब परिस्थितिमा परिवर्तन आएर त्यो असन्तोषजनक हुन्छ, तब पनि उनीहरू पहिलेको जस्तै हुन्छन् भन्ने कुरा प्रश्न चिन्ह उठ्छ ।

कुनै पनि मनुष्यले उसका कानमा अप्रिय शब्दहरू सुन्दा उसप्रति अरुले शत्रुता देखाउँदा अथवा उसले पर्याप्त अन्न, बस्त्र र आश्रय नपाएको बेला पनि पवित्र र शान्त मन राखी निरन्तर असल कार्य गर्दछ भने त्यस्ता व्यक्तिलाई हामी असल भन्न सकदछौं ।

तसर्थ, जसले आफ्नो वरिपरिको परिस्थितिलाई सन्तोषजनक हुँदा मात्र शान्त मन राखी असल कार्य गर्दछन्, त्यस्ताहरू वास्तवमा असल व्यक्ति होइनन्। जसले बुद्धको उपदेश ग्रहण गरेर त्यस उपदेश अनुकूल आफ्नो शरीर र मनको साधना गरिसकेका हुन्छन् ती व्यक्तिहरूलाई मात्र वास्तवमा असल, विनम्र र शान्त भन्न सकिन्छ।

४. शब्दहरूको प्रयोगको उपयुक्तताको आधारमा पाँच जोडी विपरीतार्थक शब्दहरू हुन्छन् : आफ्नो अवसरका लागि उपयुक्त शब्दहरू र अवसरका लागि अनुपयुक्त शब्दहरू ; तथ्य अनुकूलका शब्दहरू र तथ्यका अनुकूल नभएका शब्दहरू ; प्रिय शब्दहरू र अशिष्ट शब्दहरू ; हितकारी शब्दहरू र अहितकारी शब्दहरू, सहानुभूति ल्याउने शब्दहरू र घृणित शब्दहरू ।

हामीले जुनसुकै शब्द प्रयोग गर्दा पनि सावधानीपूर्वक तिनको छनोट गर्नुपर्दछ, किनभने मानिसहरूले तिनलाई सुन्दछन् अनि असल वा खराबप्रति तीद्वारा प्रभावित हुन्छन्। यदि हाम्रो मन सहानुभूति र करुणाले भरिएको छ, भने, हामीले अपशब्द सुन्दा पनि त्यसप्रति तिनमा प्रतिकार उत्पन्न हुँदैन। हामीले उच्छुंखल शब्दहरू उच्चारण गर्नुहुँदैन किनभने तिनले द्वेष र घृणाको भावना मात्र वृद्धि गर्दछन्। हामी जुन शब्द प्रयोग गर्दछौं, ती सदैव सहानुभूति तथा प्रज्ञाका शब्दहरू हुनुपर्दछ।

कल्पना गरौं त्यस्तो व्यक्तिको जसले जमीनबाट सबै धूलो हटाउन खोज्दछ। उसले एउटा कोदालो तथा कुचोको प्रयोग गर्दछ तथा लगनशीलताका साथ प्रयास गर्दा पनि धूलो चारैतिर फिजिन्छ, र

विशद्वी मार्ग

यो एक असंभव कार्य हुन जान्छ । त्यस मूर्ख मनुष्य जस्तै हामीले सबै शब्दहरू हटाउन सक्दैनन् । हामीले आफ्ऊो मनलाई वशमा राख्नु पर्दछ अनि हृदय सहानुभूतिले भर्नु पर्दछ, जसले गर्दा अरुहरूले बोलेका शब्दहरूले हामीहरूलाई विचलित पार्ने छैन ।

कसैले नीलो आकाशमा पानी रङ्ग प्रयोग गरेर चित्र बनाउने प्रयत्न गयो भने त्यो असम्भव कुरा हुनेछ । त्यस्तै सुकेको घाँसको राँकोको तापले ठूलो नदी सुकाउन असंभव हुन्छ, अथवा दुई राम्ररी सुकाएर तयार पारिएको छालाका टुक्राहरू परस्परमा घसेर कटकट आवाज निकाल्न सकिन्दैन । यी उदाहरणहरू जस्तै मानिसहरूले आफ्ऊो मनलाई वशमा राख्नु पर्दछ । जसको फलस्वरूप जस्तोसुकै प्रकारका शब्दहरू सुने तापनि उनीहरू विचलित हुने छैनन् ।

उनीहरूले आफ्ऊो मनलाई वशमा राख्नुपर्दछ, र तिनलाई पृथ्वीजस्तै विस्तृत, आकाशजस्तै असीमित, ठूलो नदीजस्तै गहिरो, अनि राम्ररी तयार पारिएको छालाजस्तै नरम राख्नुपर्दछ ।

तिम्रो शत्रुले तिमीलाई समातेर शारीरिक यातना दिँदा, यदि तिमीमा रिसको भावना उत्पन्न भयो भने तिमीले बुद्धको उपदेशको पालना गरको हुने छैन । प्रत्येक परिस्थितिमा तिमीले यो विचार गर्न सिक्नु पर्दछ, “मेरो मन विचलित हुन सक्दैन । घृणा र द्वेषका शब्दहरू मेरो मुखबाट निस्क्ने छैनन् । मैले सबै चेतनशील प्राणीप्रति करुणाले भरिएको मनबाट उत्पन्न हुने सहानुभूति तथा दयाको विचारले मेरा शत्रुहरूलाई परिवेष्टि गरिदिने छु ।”

५. एउटा मानिसको कथा छ, जसले दिउँसो बल्ने अनि राती धुवाँ निस्क्ने एक कमिलाको पहाड भेट्यायो । ऊ एकजना बुद्धिमान मानिसकहाँ गयो अनि उसले यस विषयमा के गर्ने भनी सल्लाह माग्यो । बुद्धिमान मानिसले त्यसलाई तरबारले खन्न भनी सल्लाह दिए । त्यस मानिसले भने बमोजिम गन्यो । सबभन्दा पहिले उसले ढोकाको छेकबार भेट्यो, त्यसपछि पानीका केही फोकाहरू, अनि लामो बिंड भएको दाँते औजार, एउटा बाकस, एउटा कछुवा, एउटा कसाईको चक्क, एक टुक्रा मासु र अन्त्यमा एउटा उड्ने महासर्प, जो त्यहाँबाट बाहिर निस्क्यो । त्यस मानिसले यी पाइएका कुराहरूका सम्बन्धमा बुद्धिमान मानिसलाई बतायो । बुद्धिमान मानिसले यसको महत्व व्याख्या गर्दै भने, “उड्ने महासर्प बाहेक सबै वस्तुहरू फ्याकी देऊ यो उड्ने महासर्पलाई नचलाई एकलै छाडी देऊ ।”

यस कथामा “कमिलाको पहाड” मानव शरीरको प्रतीक हो । “दिउसो बल्ने” भनेको अगाडिको रातमा विचार गरेको कुरा दिनमा मानिसहरूले कार्य रूपमा परिणत गरेको तथ्य हो । “रात्रीमा धुवाँ निस्क्ने” भनेको मानिसहरूले दिनमा गरेको कार्यलाई रात्रीमा आनन्द अथवा खेदका साथ स्मरण गर्दछन् भन्ने कुराको संकेत हो ।

यसै कथामा “एक मानिस” भनेको ज्ञानको खोजी गर्ने मानिस हो । “एक बुद्धिमान मानिस” भनेको बुद्ध हो । “एक तरबार” भनेको विशुद्ध प्रज्ञा हो । “त्यसलाई खन्नु” भनेको ज्ञान प्राप्तिका निमित्त उसले गर्ने पर्ने प्रयत्न हो ।

यसै कथामा “ढोकाको छेकबार” भनेको अज्ञान हो ; “पानीको फोका” भनेको दुख र द्रेषका फोका हुन् ; “लामो बिंड भएको दाँते औजार” भनेको सङ्कोच र असरलता हो ; “बाकस” भनेको लोभ, द्रेष, आलस्य, अधीरता, पश्चाताप र भ्रम हो ; “कछुवा” भनेको शरीर र मन हो ; “कसाईको चक्कु” को अर्थ पाँच इन्द्रियहरूको तृष्णाको समन्वय हो र “मासुको टुक्रा” भनेको त्यस्तो तृष्णा हो जसले मानिसलाई सन्तुष्टिप्रति आकर्षित गर्दछ। यी सबै वस्तुहरू मनुष्यका निमित्त हानिकारक हुन् त्यसैले “तिनीहरू सबै प्याँकन” बुद्धले भनेका हुन्।

कथामा अभ अघि, “उड्ने महासर्प” भनेको त्यस्तो मन हो जसले सबै सांसारिक रागलाई अन्त्य गरिसकेको हुन्छ। यदि कुनै मनुष्यले आफ्ऊो वरिपरिका वस्तुलाई प्रज्ञाको तरबारले खन्दछ, भने ऊ अन्ततोगत्वा यसै उड्ने महासर्पनिर आईपुरदछ। “यो उड्ने महासर्पलाई एकलै रहन देउ, यसलाई नखलबत्याऊ” को अर्थ सांसारिक तृष्णाभन्दा स्वतन्त्र मनको खोजी गर्नु हो।

६. बुद्धका एक शिष्य, पिण्डोलाले ज्ञान प्राप्त गरेपछि उनको जन्मस्थल कौशाम्बीका निवासीहरूले उनीप्रीत देखाएको दयाप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्न त्यहाँ फर्के। यसो गरेर उनले बुद्ध-बीज रोप्छ खेत तयार पारे।

कौशाम्बी नगरको छेउमा गंगा नदीको तीरमा एउटा सानो बगैँचा छ, जसमा नरिवलका पंक्तिका पंक्ति रुखहरूले छहारी दिएका छन् र जहाँ शीतल हावा निरन्तर बगदछ।

गर्मी मौसममा एक दिन जब पिण्डोला एक बृक्षको छहारीमा ध्यान गेरेर बसीराखेका थिए, त्यसैबेला राजा उदेन आफ्ना रानीहरूका साथ मनोरञ्जनका निमित्त त्यस बगैँचामा आए एवं संगीत तथा आनन्द पश्चात्, उनी एक अर्को रुखको छहारीमा एकछिन निदाए ।

जब उनीहरूका राजा सुतिराखेका थिए, उनकी रानीहरू आफ्ना सेविकाहरूका साथ बगैँचामा घुम्न थाले र घुम्दाघुम्दै अकस्मात् ध्यानमग्न भई बसेका पिण्डोलालाई देख्न पुरो । उनीहरूले उनलाई एक ऋषिका रूपमा चिने र उनीबाट उपदेशको याचना गरे । उनीहरूले उनको उपदेश सुने ।

जब राजा आफ्नो निद्राबाट बिउँझे, उनी आफ्ना रानीहरूको खोजीमा हिँडे र उनले उनीहरूलाई त्यस व्यक्तिको चारैतर बसेर उनको उपदेश सुनी रहेको पाए । राजाको मन ईर्ष्यालु र कामुक भएको हुँदा, राजा रिसाए अनि पिण्डोलाप्रति अपशब्दहरू बोल्दै भने : “तिमी ऋषि जस्तो मानिस महिलाहरूको बीचमा बसी उनीहरूसँग व्यर्थका कुरा गरिरहनु अक्षम्य हो ।” पिण्डोला विस्तारै आँखा बन्द गरी शान्त बसिराखे ।

रिसाएको राजाले आफ्नो तरबार फिके अनि पिण्डोलालाई चेतावनी दिए, तर ऋषि शान्त भई चट्टान जस्तै दृढ बसिरहे । यसले गर्दा राजा अभ बढी रिसाए अनि एउटा कमिलाको ढिस्को फोरेर कमिलैकमिला भरिएको माटो उनीतिर फाले, तैपनि पिण्डोला ध्यान मर्न बसिराखे एवं यो अनादर तथा यातना चुपचाप सही राखे ।

त्यसपछि, राजा आफ्नो जाइलाग्ने व्यवहारप्रति लज्जित भए तथा पिण्डोलासँग क्षमायाचना गरे। यस घटनाको फलस्वरूप, बुद्धको उपदेश राजाको दरबारमा प्रवेश गयो र त्यहाँबाट सम्पूर्ण देशमा फैलियो।

७. त्यसको केही दिनपछि राजा उदेन पिण्डोलाको जंगलस्थित एकान्तवासमा गए र उनलाई प्रश्न गर्दै भने, “श्रद्धेय गुरु, मलाई यो कुरा बताउनुहोस् कसरी बुद्धका शिष्यहरू धेरै जसो युवक भए तापनि, आफ्नो शरीर र मनलाई पवित्र राख्न सक्दछन् र कामवासनाद्वारा प्रलोभित हुँदैनन् ?”

पिण्डोलाले उत्तर दिए, “हे महाप्रतापी राजा, बुद्धले सबै नारीहरूको सम्मान गर्न हामीलाई उपदेश दिनु भएको छ। सबै बुढी नारीहरूलाई आफ्नो आमाको रूपमा हेर्न, आफ्ना उमेरकाहरूलाई बहिनीका रूपमा हेर्न तथा आफूभन्दा सानालाई आफ्ना पुत्रीका रूपमा हेर्न उहाँले हामीलाई उपदेश दिनुभएको छ। यसै उपदेशको फलस्वरूप बुद्धका शिष्यहरू युवक भए तापनि आफ्नो शरीर र मनलाई पवित्र राख्न सक्दछन् एवं कामवासनाद्वारा प्रलोभित हुँदैनन्।”

“तर श्रद्धेय गुरु, कुनै व्यक्तिले आमाको उमेर, बहिनीको उमेर अथवा पुत्रीको उमेरका अन्य नारीहरूप्रति अपवित्र विचार राख्न सक्दछ। बुद्धका शिष्यहरूले आफ्नो तृष्णामाथि कसरी नियन्त्रण राख्दछन् ?”

“हे महाप्रतापी राजा, भगवान बुद्धले हाम्रो शरीरलाई सबै प्रकारले अपवित्र जस्तो रगत, पीप, पसीना र तेल निकाल्ने शरीरको रूपमा लिन उपदेश दिनु भएको छ, र यसरी विचार गरेर हामी युवा

भए तापनि, आफ्नो मनलाई पवित्र राख्न सक्दछौं ।”

“श्रद्धेय गुरु”, राजाले पुनः प्रश्न गरे । “तपाईंका निमित्त यस्तो गर्नु सरल कुरा हुन्छ , कारण तपाईंले आफ्नो शरीर र मनलाई साधनामा त्याइसक्नु भएको छ र आफ्नो प्रज्ञालाई परिष्कृत गरी सक्नु भएको छ , तर यो कुरा तिनीहरूका निमित्त कठिन हुन्छ जसले यस्तो साधना अझै गरिसकेका छैनन् । उनीहरूले अपीवित्र कुरा सम्भन्ने प्रयत्न गरे तापनि उनीहरूका आँखा सुन्दर रूपहरूका पछि, पछि, लाग्न सक्दछन् । उनीहरूले कुरूपता हेर्ने प्रयत्न गरे तापनि सुन्दर रूपहरूबाट प्रलोभित हुन सक्दछन् । बुद्धका युवा शिष्यहरूले आफ्ना कार्यहरू पवित्र राख्न सक्ने अन्य कारणहरू हुनै पर्दछ ।”

पिण्डलाले उत्तर दिए “हे महाप्रतापी राजा, तथागतले हामीलाई पाँच इन्द्रिय द्वारहरूको रक्षा गर्न उपदेश दिनुभएको छ । जब हामीले आफ्नो आँखाले सुन्दर रूप तथा रङ्ग देख्दछौं, जब हामीले आफ्नो कानले सुमधुर वाणी सुन्दछौं, जब हामीले आफ्नो नाकबाट सुगन्धको वासना लिन्छौं, जब हामी हाम्रो जिब्रोले मीठो कुराको स्वाद लिन्छौं अथवा जब हामी हाम्रो हातले नरम वस्तु स्पर्श गर्दछौं, हामी यी आर्कषक वस्तुहरूप्रति आशक्त हुनु हुँदैन, न त हामीले अनार्कषक वस्तुहरूलाई देख्दा घृणा मान्नु हुन्छ । हामीले यी पाँच इन्द्रियका द्वारहरूको सावधानीपूर्वक रक्षा गर्नुपर्दछ, भनी हामीलाई शिक्षा दिइएको हुन्छ । भगवान बुद्धको यसै उपदेशका फलस्वरूप युवा शिष्यहरू पनि आफ्नो मन र शरीर पवित्र राख्न सक्षम हुन्छन् ।

“भगवान बुद्धको उपदेश वास्तवमा अद्भूत छ । मेरो स्वयम्‌को अनुभवबाट मलाई थाहा छ , यदि म सजग नरहेको अवस्थामा कुनै सुन्दर अथवा प्रिय वस्तुका समक्ष पुगें भने इन्द्रियमाथि परेको त्यस

विशद्दी मार्ग

वस्तुको प्रभावबाट म विचलित हुन्छु। इन्द्रियहरूको द्वारमा सदैव सजग रही हाम्रो कर्तव्य पवित्र राख्नु अत्यन्त महत्वपूर्ण कुरा हो।”

८. जहिले पनि मनुष्यले आफ्नो मनको विचारलाई क्रियामा परिणत गर्दछ , त्यसको प्रतिक्रिया सदैव त्यस पछि पछि आउँछ। यदि कसैले तिमीप्रति अपशब्द बोल्यो भने, त्यस्तै प्रकारले उत्तर दिने अथवा बदला लिने भावना जागदछ। प्रत्येक व्यक्तिले यस्तो स्वभाविक प्रतिक्रियाप्रति सजग रहनु पर्दछ। यो त हावाको विपरीत थुक्नु जस्तै हो, यसले आफूलाई बाहेक अरु कसैको हानि गर्दैन। यो कुरा हावाको विपरीत धूलो बढानु जस्तै हो, यसले धूलो त बढारिदैन, केवल आफूलाई दूषित पार्दछ। प्रतिकारको भावनातिर जो लागदछ त्यसलाई पाइला पाइलामा दुर्भाग्यले लखेट्दछ।

९. लोभको परित्याग गरी दानशील मनको पोषण गर्नु अत्यन्त असल कार्य हो। आर्य मार्गको सम्मानप्रति आफ्नो मन लगाई राख्नु भन असल कुरा हो।

कसैले पनि स्वार्थी मनको परित्याग गरी त्यसको सट्टा त्यस्तो मन राख्नु पर्दछ जो अरुको सहायता गर्न उत्सुक रहोस्। अरुलाई सुखी पार्ने कार्यले भन अरुलाई सुखी पार्न उसलाई प्रेरित गर्दछ, र यसरी यस्तो कार्यले सुखको उत्पत्ति हुन्छ।

एउटै बत्तीबाट हजारौं बत्ती बाल्न सकिन्छ , यसले गर्दा सो बत्तीको जीवन छोड्न जाने होइन। अरुसँग सहभागी भएको सुख कहित्यै घट्दैन।

जसले ज्ञानको खोजी गर्दछन् तिनीहरू आफ्नो प्रत्येक पाइलामै सावधान हुनुपर्दछ। कसैको जत्तिकै उच्च आकांक्षा भए पनि त्यसको प्राप्ति एक एक पाइला सारेर गर्नुपर्दछ। ज्ञानका मार्गका पाइलाहरू हाम्रो दैनिक जीवनमा लिइएको हुनुपर्दछ।

१०. ज्ञानको मार्गमा हाम्रा यस संसारमा बीस कठिनाइहरू हुन्छन् र यी हुन् : १. एक गरीब मानिसलाई उदार हुनु कठिन कुरा हो । २. घमण्डी व्यक्तिका निमित्त ज्ञान सिक्नु कठिन कुरा हो । ३. आत्म बलिदान गरेर ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्नु कठिन कुरा हो । ४. बुद्ध यस संसारमा हुनु भएको बेला जन्मन सक्नु दुर्लभ कुरा हो । ५. बुद्धको उपदेश सुन्न पाउनु कठिन कुरा हो । ६. कामवासनाको विरुद्ध मन विशुद्ध राख्नु कठिन कुरा हो । ७. सुन्दर र आर्कषक वस्तुको तृष्णा नहुनु कठिन कुरा हो । ८. बलवान मानिसले आफ्नो तृष्णा तृप्तीको लागि आफ्नो बलको प्रयोग नगर्नु कठिन कुरा हो । ९. कुनै मानिसले आफ्नो अनादर हुँदा पनि नरिसाउनु कठिन कुरा हो । १०. अकस्मात्को परिस्थितिले प्रलोभित गर्दा निर्दोष रहनु कठिन कुरा हो । ११. व्यापक र विस्तृत अथ्यनमा आफूलाई लगाई राख्नु कठिन कुरा हो । १२. सिकारुलाई उपेक्षा नगर्नु कठिन कुरा हो । १३. आफूलाई विनम्र राखीछाइनु कठिन कुरा हो । १४. असल मित्रहरू पाउनु कठिन कुरा हो । १५. ज्ञान प्राप्तितर्फ लाग्ने आचारप्रति धैर्य हुनु कठिन कुरा हो । १६. बाह्य अवस्था र परिस्थितिबाट विचलित नहुनु कठिन कुरा हो । १७. अरुको क्षमता बुझेर उपदेश दिन सक्नु कठिन कुरा हो । १८. शान्तिपूर्ण मन राख्न सक्नु कठिन कुरा हो ।

विशद्वी मार्ग

१९. न्याय र अन्यायका विषयमा तर्कवितर्क नगर्नु कठिन कुरा हो ।
२०. असल पद्धति खोज्नु र सिक्नु कठिन कुरा हो ।

११. असल मानिस र खराब मानिसहरू परस्परमा उनीहरूको स्वभावमा फरक हुन्छन् । खराब मानिसहरू पाप कार्यलाई पाप भनी मान्दैनन् , यदि उनीहरूको ध्यान पाप कर्मतिर लगियो भने उनीहरूले सो गर्न छाडैनन् अनि आफ्ना पाप कार्यप्रति कसैले सचेत गराएको पनि मन पराउँदैनन् । बुद्धिमान मानिसहरू न्याय र अन्यायप्रति सचेत रहन्छन् , उनीहरू कुनै पनि कार्य खराब हो भने थाहा पाउनसाथ गर्न छाडैदछन् , उनीहरू आफूलाई खराब कार्य हो भनी सचेत गराउनेहरूप्रति कृतज्ञ हुन्छन् ।

यसरी, असल मानिसहरू र खराब मानिसहरूमा मौलिक अन्तर हुन्छ । खराब मानिसहरू उनीहरूप्रति देखाइएको दयाको कहिल्तै पनि प्रशंसा गर्दैनन् तर बुद्धिमान मानिसहरू प्रशंसा गर्दछन् र कृतज्ञ हुन्छन् । बुद्धिमान मानिसहरू आफूलाई उपकार गर्नेहरूलाई मात्र नभई अन्य सबै व्यक्तिहरूलाई पनि बदलामा आफ्नो दयापूर्ण कार्यद्वारा सराहना र कृतज्ञता व्यक्त गर्दछन् ।

३

प्राचीन कथाहरूमा भएका उपदेश

१. कुनै समय आफ्ना बुढाबुढी मानिसहरूलाई टाढा दुर्गम पर्वतमा लगेर परित्याग गरि दिने विचित्रको चलन भएको देश थियो ।

त्यस राज्यको एउटा मन्त्रीलाई त्यहाँको चलनअनुसार आफ्नो बृद्ध पितालाई पर्वतमा लगी परित्याग गर्न अत्यन्त कठिन भयो, तसर्थ

उनले जमिनमुनि एउटा गोप्य गुफा बनाएर आफ्ना बाबुलाई त्यही
लुकाई हेरविचार गर्नथाले ।

एक दिन त्यस देशको राजा समक्ष एक देवता प्रकट भई
राजालाई अकमक्क पार्ने प्रश्न दिएर भने, यदि उनले यस प्रश्नको
सन्तोषजनक उत्तर दिन सकेनन् भने उनको देश नाश भएर जानेछ ।
प्रश्न यसप्रकार थियो : “यहाँ दुई सर्पहरू छन्, यिनमा कुन भाले कुन
पोथी हुन् मलाई बताऊ ।”

न राजा न त दरबारका अन्य कुनै व्यक्तिले त्यस प्रश्नको
समाधान खोज सके, त्यसैले राजाले राज्यमा भएको कसैले पनि
यसको समाधान गरेमा ठूलो पुरस्कार दिने घोषणा गरे ।

मन्त्री आफ्नो बाबु लुकीरहेको ठाउँमा गएर त्यस प्रश्नको
समाधान सोधे । बूढाले उत्तर दिए, “यसको सजिलो समाधान छ । ती
दुवै सर्पलाई एक नरम गलैचामा राख ; त्यसमध्ये जुन हिँडछ त्यो
भाले हो र जुन शान्त बसिराख्दछ त्यो पोथी हो ।” मन्त्रीले यो उत्तर
राजाकहाँ पुऱ्याए अनि समस्याको सफलतापूर्वक समाधान भयो ।

त्यसपछि देवताले अन्य कठिन प्रश्नहरू गरे जसको उत्तर राजा
तथा उनका अनुचरहरूले दिन सकेनन् तर मन्त्रीले भने आफ्नो बूढो
पितासँग सल्लाह गरेर ती प्रश्नहरूको सदैव समाधान गर्न सक्दथे ।

यहाँ त्यस्ता केही प्रश्न र तिनका उत्तर छन् । “त्यो व्यक्ति को हो जसलाई सुतेको अवस्थामा जाग्रत व्यक्ति तथा जाग्रत अवस्थामा सुतेको व्यक्ति भनिन्छ ?” यसको उत्तर हो : यो त्यो व्यक्ति हो जो ज्ञानको साधना गरिराखेको छ । ती व्यक्ति ज्ञान प्राप्त गर्न इच्छुक नभएका व्यक्तिको तुलनामा जाग्रत हुन्छ , ज्ञान प्राप्त गरिसकेका व्यक्तिको तुलनामा ती व्यक्ति सुतेको हुन्छ ।

“तिमीले एक ठूलो हाती कसरी तौलन सक्छै ?” “हातीलाई एउटा ढुङ्गामा राख र ढुङ्गा पानीमा जति तल ढुब्छ त्यति तल पानी वरिपरि चिन्ह लगाऊ त्यसपछि हाती बाहिर निकालेर त्यस ढुङ्गामा त्यसबेलासम्म ढुङ्गा भर जवसम्म ढुङ्गा पहिले लगाएको चिन्हसम्म ढुब्दैन अनि ढुङ्गालाई तौल ।”

यस भनाईको तात्पर्य के हो “एउटा महासागरको पानीभन्दा एक कप पानी बढी हुन्छ ?” यसको उत्तर यसप्रकार छ, “शुद्ध करुणाले भरिएको भावनाले आफ्नो बाबु आमा अथवा कुनै विरामी व्यक्तिलाई एक कप पानी दियो भने अनन्त पुण्य हुन्छ , तर महासागरको पानी भने कुनै दिन सुकेर जान्छ ।”

त्यसपछि देवताले हाड र छाला भइसकेका एक भोकाएका मानिस उत्पत्ति गराई सो व्यक्तिलाई भन्न लगाए, “के म भन्दा अरु कोही व्यक्ति यस संसारमा भोको छ ?” त्यो व्यक्ति जो स्वार्थी र लोभी छ अनि बुद्ध, धर्म र संघको त्रिरत्नमा विश्वास राख्दैन र जो आफ्नो मातापिता एवं गुरुहरूलाई केही अर्पण गर्दैन । ऊ बढी भोको मात्र

नभई उ भोका राक्षसहरूको संसारमा खस्न गर्इ सदैव भोकले पिडित हुनेछ ।”

“यहाँ चन्दन काठको एक फल्याक छ , यसको कुन चाहीं छेऊ रुखको तल्लो भाग हो ?” त्यस फल्याकलाई पानीमा बगाऊ ; जुन छेऊ पानीमा अलिक बढी ढुब्छ त्यो छेऊ रुखको तल्लो भागको नजीक हो ।”

“यहाँ एकै नाप र रूपका दुई घोडा छन् , तिमीले यी मध्ये कुन आमा कुन छोरा भनी कसरी छुट्याउन सकदछौ ?” “उनीहरूलाई केही पराल खान देऊ, आमाले छोरातिर पारी सारी दिनेछ ।”

यी कठिन प्रश्नहरूको उत्तरले देवतालाई मात्र नभई राजालाई पनि प्रसन्न पायो । राजाले गुफामा लुकाइराखेको बूढो व्यक्तिबाट यी उत्तरहरू प्राप्त भएको थाहा पाएपछि कृतज्ञ भई बूढाबूढीलाई पर्वतमा लगेर परित्याग गर्ने नियम फिर्ता लिए र उनीहरूप्रति दयापूर्ण व्यवहार गरियोस् भनी आदेश दिए ।

२. भारतमा विदेह राज्यकी रानीले एकपल्ट छ दन्त भएको शेवत हाती सपनामा देखिन् । रानीले ती दन्तको तीव्र इच्छा गरिन् र राजालाई ती दन्त उनका निमित्त ल्याइदिन आग्रह गरिन् । यद्यपि यो कार्य असंभव जस्तै थियो, तर राजाले रानीलाई असाध्य प्रेम गर्ने हुँदा, जुन शिकारीले छ दन्ते हाती देखेको सूचना ल्याउँछ त्यसलाई पुरस्कार दिने कुरा भने ।

विशद्वी मार्ग

हिमालयको पर्वतमा छ, दन्ते हात्ती बुद्धत्व प्राप्तिका निमित्त साधना गरिराखेको थियो । एउटा शिकारी पर्वतको कन्दरामा संकटमा परेको बेला त्यस हात्तीले उसको प्राण बचाइदिएको थियो र शिकारी सुरक्षित आफ्नो देश फर्केको थियो । तर शिकारीले हात्तीद्वारा उसप्रति देखाइएको दया बिसेर एवं ठूलो पुरस्कार पाउने आशामा अन्धो भएर हात्तीलाई मार्न पर्वततर्फ फर्क्यो ।

हात्तीले बुद्धत्व प्राप्तिका निमित्त साधना गरिराखेको छ, भन्ने थाहा पाएर शिकारीले भिक्षुको चीवर लगाई आफ्नो कपट रूप धारण गयो र हात्तीले थाहा नपाउने गरी विषालु वाणले प्रहार गयो ।

हात्तीले आफ्नो अन्तिम घडी आइपुगेको अनि शिकारी पुरस्कार पाउने सांसारिक तृष्णाले व्याप्त भएको थाहा पाएर उसमा शिकारीप्रति करणा जागेर आयो । अरु हात्तीहरूको आक्रमणबाट बचाउन उसलाई आफ्नो शरीरमा शरण दिई रक्षा गयो । त्यसपछि हात्तीले शिकारीलाई किन यस्तो मूर्खतापूर्ण कार्य गरेको भनी प्रश्न गयो । शिकारीले पुरस्कारको कारणले छ, दन्त पाउने लोभ जागेको बताए । हात्तीले तुरुन्तै एउटा रूखमा बेसरी हिर्काएर हस्ति दन्त फुकाल्यो र शिकारीलाई दिई भन्यो : “यो उपहार दिएर मैले बुद्धत्व प्राप्तिको साधना पुरा गरें र अब मेरो पुनर्जन्म सुखावतीमा हुनेछ । जब म बुद्ध हुनेछु ; त्यसबेला म तिमीलाई लोभ, द्वेष र मोहका तीन विषालु वाणहरू परित्याग गर्न सहायता गर्नेछु ।”

३. कुनै समय हिमालय पर्वतको फेदमा भएको जंगलमा एउटा सुगा अन्य धेरै जनावर तथा पंक्षीहरूका साथ बस्दथ्यो । एक दिन ठूलो आँधी आएको बेला बाँसहरूको घर्षणले गर्दा जंगलमा आगो लाग्यो र पशुपंक्षीहरू भयले व्याकुल भए । उनीहरूको त्रास र दुःख देखेर सुगामा करुणा भरिएर आयो । बाँसको भाडमा आफू बस्दा उनीहरूबाट पाएको दयाको प्रत्युत्तर दिन, उनीहरूलाई बचाउन हरसंभव प्रयत्न गयो । उसले एउटा तलाउमा डुबुल्की मारेर आगोमाथि उडेर आफ्नो शरीरमा भएको पानीको थोपाहरू भारी आगो निभाउने प्रयास गयो । उसले यो कार्य, जंगलप्रति उसमा भएको कृतज्ञताले गर्दा करुणापूर्वक बडो परिश्रमका साथ दोहन्याइराख्यो ।

उसको दया र आत्म बलिदानको भावना स्वर्गका एक देवताले देखे अनि आकाशबाट तल ओर्ली सुगालाई भने : “तिम्रो मन एक शूरवीरको जस्तो छ, तर यत्रो ठूलो आगो निभाउन तिम्रो एक दुई थोपा पानीले के गर्न सक्छु भन्थान्छै ?” सुगाले उत्तर दियो : “कृतज्ञता र आत्म बलिदानको भावनाबाट उपलब्ध गर्न नसकिने कुनै कुरा छैन । म बारम्बार प्रयत्न गर्नेछु र अर्को जन्ममा पनि गरि नै रहनेछु ।” देवता सुगाको उत्साह देखेर प्रभावित भए अनि दुबैले मिलेर आगो निभाए ।

४. कुनै समय हिमालयमा एक शरीर तथा दुई टाउको भएको चरा बस्दथ्यो । एकपल्ट एउटा टाउकोले अर्को टाउकोलाई मीठो फल खाइरहेको देख्यो र बडो डाहा गरेर मनमनै भन्यो : “त्यसो भए म विपालु फल खानेछु ।” यसरी उसले विष खायो र सम्पूर्ण चरा मन्यो ।

५. एकपल्ट एउटा सर्पको शिर र पुच्छरमा कुन चाहीं अधिल्लो भाग हो भन्ने कुरामा भगडा भयो । पुच्छरले शिरलाई भन्यो : “तिमी सदैव अघिअघि हिँड्छै, यो कुरा उचित होइन, कहिलेकाही मलाई पनि तिमीले अघिअघि हिँड्न दिनुपर्दछ ।” शिरले उत्तर दियो : “म शिर भएको कुरा हाम्रो प्रकृतिको नियम हो, म तिमीसँग आफ्नो ठाउँ साटन सकिन ।”

तर भगडा चालु रह्यो र एकदिन पुच्छर एउटा रुखमा बेसरी बेरियो र शिरलाई अगाडि बढ्न दिएन । जब शिर, पुच्छरको जिट्टीले गर्दा यस संघर्षमा थाक्न गयो । फलस्वरूप सर्प अग्निको एउटा खाल्डोमा पर्न गई विनष्ट भयो ।

प्रकृतिको संसारमा सदैव एक समुचित व्यवस्था रहन्छ र प्रत्येक वस्तुको आ-आफै कार्य क्षेत्र हुन्छ । जब यो नियम खलबलिन्छ, यो कार्य क्षेत्रमा विघ्न उपस्थित हुन्छ तथा सम्पूर्ण रचनाक्रम विनष्ट हुन्छ ।

६. कुनै समय एक जना छिटो रिसाउने मानिस थिए । एक दिन दुई व्यक्तिहरू उसको घर अगाडि त्यस व्यक्तिका सम्बन्धमा कुरा गरिराखेका थिए । एकले अर्कोलाई भने : “ऊ एक असल मानिस हो तर ऊ ज्यादै अर्धैर्य छ ; ऊ रिसाह छ, अनि छिटै रिसाउने उसको बानी छ ।” त्यस मानिसले यी सबै सुनी तुरुन्तै घर बाहिर निस्की दुबै व्यक्तिहरूमाथि हातखुट्टाले हिर्काई आक्रमण गरेर चोट पुऱ्यायो ।

जब कुनै बुद्धिमान मानिसलाई उसका गल्तीहरूका सम्बन्धमा सल्लाह दिइन्छ , उसले तिनमाथि विचार गर्दछ, र आफ्नो चालचलन सपार्दछ। जब कुनै मूर्ख व्यक्तिलाई उसको गलत व्यवहारका सम्बन्धमा बताइन्छ , उसले त्यस कुराको बेवास्ता गर्ने मात्र होइन, सोही गल्ती फेरि दोहच्याउँछ।

७. कुनै समय एक धनी तर मूर्ख व्यक्ति थियो । जब उसले अर्को व्यक्तिको राम्रो तीनतले घर देख्यो उसले त्यसको डाहा गयो । अनि आफुलाई पनि ऊ जतिकै धनी ठानेर आफ्नो पनि त्यत्रै घर बनाउने निर्णय गयो । उसले एउटा सिकर्मी बोलायो र घर बनाउन भन्यो । सिकर्मीले उसको प्रस्ताव स्वीकार गरी तत्कालै जग, पहिलो तल्ला, दोस्रो तल्ला अनि तेस्रो तल्ला बनाउन शुरु गयो । धनी मानिसले यो देखेर रिसाउदै भन्यो : “म घरको जग अथवा पहिलो तल्ला अथवा दोस्रो तल्ला चाहन्न ; मलाई त केवल सुन्दर तेस्रो तल्ला चाहिएको छ । यसलाई छिटो बनाऊ ।”

मूर्ख मानिस जहिले पनि फललाई विचार गर्दछ , तर फल प्राप्तिका लागि जे प्रयत्न आवश्यक हुन्छ त्यसतर्फ भने ऊ अद्यैर्य हुन्छ । उचित प्रयत्न विना कुनै पनि असल फल प्राप्त गर्न सकिन्दैन, जस्तो की जग तथा पहिलो र दोस्रो तल्ला नबनीकन तेस्रो तल्ला बन्न सक्दैन ।

८. एउटा मूर्ख मानिस एकपल्ट मह उमाल्दै थियो । उसको साथी अकस्मात् आइपुरयो र मूर्ख व्यक्तिले उसलाई केही मह दिन चाह्यो, तर मह ज्यादै तातो थियो, तसर्थ त्यसलाई आगोबाट नभिकेर नै उसले पंखा हम्केर त्यसलाई सेलाउन खोज्यो । यस्तै प्रकारले सांसारिक रागको आगो नहटाउन्जेलसम्म प्रज्ञाको शीतल मह

विशद्वी मार्ग

पाउन असम्भव हुन्छ ।

९. एकपल्ट दुई राक्षसहरू एउटा वाक्स, एउटा वेतको छडी र एक जोडा जुत्तालाई लिएर सम्पूर्ण दिन वादविवाद तथा भगडा गरी राखेका थिए । त्यसै बाटोबाट गइरहेको एउटा मानिसले सोध्यो, “तिमीहरू यी वस्तुहरूलाई लिएर किन वादविवाद गरी राखेका छौं ? यी वस्तुहरूमा के त्यस्तो जादू भरिएको तत्व छ, जसका लागि तिमीहरू भगडा गरी राखेका छौं ?

राक्षसहरूले व्याख्या गर्दै भने, वाक्सबाट उनीहरूले अन्न, वस्त्र र सम्पत्ति जे इच्छा गयो पाउन सक्दछन् ; वेतको छडीद्वारा उनीहरूले आफ्ना सबै शान्तुहरूलाई वशमा राख्न सक्दछन् ; र जुत्ताको जोडा लगाएर हावामा उडेर यात्रा गर्न सक्दछन् ।

यो सुनेर उक्त मानिसले भन्यो : “किन भगडा गाछौं ? यदि तिमीहरू केही छिनका लागि यहाँबाट गायौं भने, यी वस्तुहरू कसरी बाँड्ने भन्ने बारेमा म सोच्नेछु ।” त्यसपछि ती दुई राक्षसहरू त्यहाँबाट गए, जसै उनीहरू त्यहाँबाट गएका थिए, उक्त मानिसले जुत्ता लगायो अनि वाक्स र छडी लिएर हावामा उडेर गयो ।

यी “राक्षसहरू” विधर्मी आस्थाका मनुष्यहरूका प्रतीकका रूपमा देखिन्छन् । “एउटा वाक्स” भनेको दानमा दिइने उपहारको प्रतीक हो ; मानिसहरू दानबाट पनि विभिन्न प्रकारको धन सम्पत्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरा बुझ्दैनन् । “वेतको छडी” भनेको मनको एकाग्रताको साधना हो । मानिसहरूले मनको आध्यात्मिक एकाग्रताको

साधनाले सबै सांसारिक तृष्णालाई वशमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा बुझैनन् । “एक जोडा जुत्ता” भनेको विचार र व्यवहारको त्यो पवित्र शिष्टाचार हो, जसले मानिसहरूलाई सबै प्रकारका तृष्णा तथा वादविवादहरूभन्दा टाढा लगदछ । यी कुरा थाहा नपाएर उनीहरू एउटा वाक्स, एउटा बेतको छडी र एक जोडा जुत्ताका लागि भगडा गर्दछन् ।

१०. एकपल्ट एउटा मानिस एकलै यात्रा गरिरहेको थियो । साँझपख ऊ एउटा खाली घरको नजिक आइपुग्यो र उसले त्यस रात्री त्यही बास बस्ने निधो गर्यो । मध्य राततिर एउटा राक्षसले एउटा लाश त्याई भुइँमा राख्यो । त्यसको ठीकपछि अर्को राक्षस आई त्यो लाश उसको हो भनी दावी गर्यो र यस विषयमा उनीहरूको भगडा भयो ।

त्यसपछि पहिलो राक्षसले यस विषयमा अरु वादविवाद गर्नु व्यर्थ हो भन्दै कसको अधिकार हुनुपर्दछ, भन्ने निर्णय गर्न निर्णयक समक्ष यो विषय पेश गर्ने प्रस्ताव गर्यो । अर्को राक्षसले यो प्रस्ताव स्वीकार गर्यो । कुनामा तर्सेर बसिरहेको मानिस देखेर उसलाई यस विषयमा निर्णय गर्न अनुरोध गर्यो । तर मानिस निकै डराएको थियो, किनभने उसले जस्तोसुकै निर्णय दिए तापनि हार्ने राक्षस ऊसँग रिसाउने छ, र प्रतिशोध लिई उसलाई मार्नेछ । तैपनि उसले जे देखेको थियो, साँचो भन्ने निर्णय गर्यो ।

उसले अनुमान गरेजस्तै उसको निर्णयले दोस्रो राक्षस ऊसँग रिसायो र राक्षसले मानिसको एउटा हात समातेर चुँडाइदियो, तर पहिलो राक्षसले लाशको हात चुँडाएर बदलामा जोडी दियो । रिसाएको राक्षसले त्यस मानिसको अर्को हात पनि चुँडाइदियो, तर पहिलो

विशद्वी मार्ग

राक्षसले तत्कालै लाशको अको हात झिकेर त्यस मानिसको हातको सट्टा जोडी दियो । यो क्रम सो मानिसका दुवै हात, दुवै खुट्टा, शिर र शरीर चुँडाएर तिनका सट्टा क्रमैले लाशका ती अंगहरू नजोडिएसम्म चलिरह्यो । त्यसपछि ती दुई राक्षसहरूले त्यस मानिसका अंगहरू भुँइमा छरिएको देखेपछि त्यो टिपेर खाइदिए र हाँस्दै खुशी मनाउदै त्यहाँबाट गए ।

त्यो विचरा मानिस जो त्यस सुनसान घरमा बास बसेको थियो, आफ्नो दुर्भाग्यप्रति ज्यादै दुखित भयो । उसको शरीरका जुन अंग राक्षसहरूले खाएका थिए ती अंग आफ्ना बाबुआमाबाट पाएको थियो तथा जुन अंगहरू अब ऊसँग थियो ती लाशबाट आएका थिए । यस कारण ऊ को थियो त ? सबै कुरा सम्फेर केही बुभन नसकी बहुला जस्तो भयो, घर बाहिर निक्लेर भौतारिन थाल्यो । एउटा मन्दिरमा पुगेपछि भित्र गई भिक्षुहरूका समक्ष आफ्ना पीरका कुरा सुनायो । यस कथामा मानिसहरूले आफू भन्ने कुनै कुरा नभएको सत्य अर्थ थाहा पाउन सक्दछन् ।

११. एकपल्ट राम्रो लुगा लगाएकी एक सुन्दरी एउटा घरमा गइन् । घरको मालिकले उनी को हुन् भनी सोध्यो ; उनले भनिन् , उनी सम्पन्नताकी देवी हुन् । घरको मालिक प्रसन्न भई उनको स्वागत राम्ररी गयो ।

त्यसको एकैछिन पछि नराम्रो लुगा लगाएकी एक कुरूप नारी देखा परिन् । घरको मालिकले उनी को हुन् भनी सोध्यो र ती नारीले उनी विपन्नताकी देवी हुन् भनी बतायो । घरको मालिक डरायो र उनलाई घरबाट धपाउन खोज्यो, तर नारी जान अस्वीकार गर्दै भनिन् : “धनकी देवी मेरी बहिनी हुन् । कहिल्यै पनि हामी छुट्टिएर नबस्ने भनी हाम्राबीच सम्झौता छ ; यदि तिमीले मलाई धपायौ भने उनी पनि मेरासाथ जानेछिन् ।” भनेको जस्तै, जसै नराम्री नारी निस्किन्, अर्की नारी पनि लोप भइन् ।

जन्म भएपछि मृत्यु हुन्छ । सौभाग्यपछि दुर्भाग्य आउँछ । असल कुरापछि खराब कुरा आउँछ । मानिसले यसलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ । मूर्ख मानिसहरू दुर्भाग्यसँग डराउँछन् र सौभाग्य पाउने प्रयत्न गर्दछन् तर जसले ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्दछन्, उनीहरू यी दुवै कुराभन्दा माथि उठ्दछन् र सांसारिक आशक्तिबाट मुक्त हुन्छन् ।

१२. कुनै समय एउटा गरिब चित्रकार थियो, जसले धन कमाउन आफ्नो घर र पत्नी छडेर हिँड्यो । तीन वर्षको कठोर संघर्षपछि उसले तीन सय सुनका टुक्रा बचत गर्न सक्यो र घर फर्कने निर्णय गयो । बाटोमा दानको महान् उत्सव मनाइरहेको एउटा ठूलो मन्दिरमा पुग्यो । ऊ यसबाट ज्यादै प्रभावित भयो अनि मनमनै विचार गयो : “अहिलेसम्म मैले वर्तमानका सम्बन्धमा मात्र विचार गरी राखें, मैले आफ्नो भविष्यको सुखका सम्बन्धमा कहिल्यै पनि विचार गरिन । मैले यस्तो ठाउँमा आइपुग्नु मेरो सौभाग्य हो ; मैले यसका लाभ उठाई धर्म कार्यको बीज रोप्नु पर्दछ ।” यसरी विचार गर्दै, उसले

विशद्वी मार्ग

कृतज्ञता पूर्वक आफ्नो सबै संचित धन मन्दिरलाई दानमा दियो र खाली हात घर फक्यो ।

जब ऊ घरमा पुग्यो, उसकी पत्नीले जीविकाका लागि केही पैसा पनि नल्याएकोमा निन्दा गरिन् । गरीब कलाकारले आफूले केही धन आर्जन गरेको तर सो धन कुनै सुरक्षित ठाँउमा राखेको कुरा बतायो । धन लुकाएको ठाउँको बारेमा भन्न पत्नीले जिद्वी गरेपछि, उसले सो धन कुनै एक मन्दिरका भिक्षुहरूलाई दिएको कुरा स्वीकार गन्यो ।

यो सुनेर पत्नी रिसाई र आफ्नो पतिलाई गाली गरिन् । अन्तमा यो विषयलाई स्थानीय न्यायाधिशकहाँ लगी । जब न्यायाधिशले पतिलाई आफ्नो कुरा राख्न आदेश दिए, चित्रकारले भन्यो, उसले मूर्खतापूर्ण कार्य गरेको होइन, किनभने उसले धैरै लामो र कठिन संघर्षपछि मात्र त्यो धन कमाउन सकेको थियो र भविष्यमा सौभाग्यको बीजका रूपमा त्यसको उपयोग गर्न चाहन्थ्यो । जब ऊ मन्दिरमा पुग्यो त्यहाँ उसलाई आफ्नो सौभाग्यको बीजका रूपमा आफूसँग भएको सुन रोप्ने उचित स्थान लाग्यो । उसले थाई भन्यो : “जब मैले भिक्षुहरूलाई सुन दिएँ, मलाई आफ्ना सबै लोभ र लालच त्याग गरें जस्तो लाग्यो र मैले साँचो धन सुन नभई मन हो भन्ने अनुभव गरे ।”

न्यायाधिशले चित्रकारको भावनाको प्रशंसा गन्यो एवं जसजसले यो कुरा सुने उनीहरूले उसलाई विभिन्न प्रकारले सहायता गरेर उसको कार्यको समर्थन गरे । यसरी चित्रकार र उसकी पत्नीले स्थायी सौभाग्य प्राप्त गरे ।

१३. एउटा समाधि क्षेत्र नजिकै बस्ने मानिसले एक रात कुनै चिहानबाट कुनै आवाज आएको सुन्यो । ऊ धेरै काँतर भएको हुँदा त्यो कुरा आफै बुझ्न नखोजी भोलिपल्ट एक शूरो साथीलाई त्यो कुरा बतायो । साथीले सो राती कुन चिहानबाट आवाज आएको रहेछ भनी पत्ता लगाउने निश्चय गयो ।

काँतर मानिस डरले काँपिरहेको थियो । उसको साथी समाधिक्षेत्रमा गयो अनि भनेको जस्तै चिहानबाट आवाज आइरहेको पायो । साथीले प्रश्न गयो, ऊ को हो र उसले के चाहन्छ । त्यस आवाजले चिहानमुनिवाट उत्तर दियो : “म लुकेको सम्पत्ति हुँ र आफूलाई कुनै व्यक्तिलाई सुम्पीदिन चाहन्छु । मैले हिजो राती एक व्यक्तिलाई यो दिन चाहें तर ऊ धेरै काँतर भएकोले आउन सकेन तसर्थ म तिमीलाई दिनेछु किनभने तिमी यो पाउन योग्य छौं । भोलि विहान म आफ्ना सात अनुयायीहरूसँग तिम्रो घर आउने छु ।”

त्यो साथीले भन्यो : “म तिम्रो प्रतीक्षामा रहनेछु , तर तिम्रो स्वागत कुन प्रकारले गर्ने हो, कृपया मलाई बताउनुहोस् ।” त्यो आवाजले उत्तर दियो : “हामीहरू भिक्षुको चीवर लगाएर आउने छौं । हाम्रा लागि पानी भएको एउटा कोठा तयार पारिराख्नु ; स्नान गरी कोठा सफा गर्नु र त्यहाँ हाम्रो लागि बस्ने आसन तथा आठ कचौरा खीर पनि तयार पारी राख्नु । भोजनपछि, तिमीले हामीलाई एक एक गरी एउटा बन्द कोठामा लैजानु, जहाँ हामी सुनको भाँडोका रूपमा परिणत हुनेछौं ।”

अर्को दिन विहान त्यस मानिसले उसलाई भनिए अनुसार स्नान गरी कोठा सफा पारेर आठ भिक्षुहरूको आगमनको प्रतीक्षामा बस्यो ।

विशद्वी मार्ग

उचित समयमा उनीहरु आए अनि उसले उनीहरूलाई बडो बिनम्रका साथ स्वागत गयो । उनीहरूले भोजन गरी सकेपछि उनीहरूलाई एक एक गरी बन्द कोठामा लग्यो जहाँ प्रत्येक भिक्षु सुनले भरिएको भाँडोका रूपमा परिणत भए ।

त्यसै गाउँमा एउटा धैरे लोभी मानिस बस्दथ्यो । सो घटनाबारे सुनेपछि उसले पनि सुनका भाँडा प्राप्त गर्ने इच्छा गयो । उसले आठ भिक्षुहरूलाई आफ्नो घरमा आमन्त्रित गरी उनीहरूलाई भोजनपछि एउटा बन्द कोठामा लग्यो, तर उनीहरू सुनको भाँडोमा परिणत हुनुको सट्टा उनीहरू रिसाएर कठोर भए अनि लोभी मानिसका सम्बन्धमा पुलिसलाई ऊजूर गरे । पुलिसले उसलाई पक्राउ गयो ।

काँतर पुरुष आफूले सुनेको चिहानको आवाजले शूरो व्यक्तिको घरमा सम्पत्ति त्याइदिएको थाहा पाएर शूरो व्यक्तिको घरमा गयो । उसले त्यो आवाजले सबभन्दा पहिला उसलाई सम्बोधन गरेकोले त्यो सुन उसको भएको कुरा भन्यो । जसै काँतर व्यक्तिले भाँडा लग्न खोज्यो, तिनमा टाउको ठाडो पारेर उसमाथि आक्रमण गर्न तत्पर धैरे सर्पहरू पाए ।

राजाले जब यो कुरा सुने, उनले ती सुनका भाँडाहरू शूरो व्यक्तिका हुन् भन्ने आदेश दिई भने : “संसारको चलन नै यस्तै प्रकारको छ । मूर्ख व्यक्तिहरू असल फलप्रति लोभी हुन्छन् तर ज्यादै काँतर हुने हुनाले त्यसका पछि लाग्न सक्दैनन् । तसर्थ निरन्तर असफल हुन्छन् । उनीहरू मनका आन्तरिक संघर्षको सामना गर्ने साहस राख्दैनन् । जसको माध्यमद्वारा मात्र साँचो शान्ति र एकचित्तता

विशद्धी मार्ग

प्राप्त गर्न सकिन्थु ।”

द्वितीय अध्याय

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

१

सत्यको अन्वेषण

१. सत्यको अन्वेषणमा केही यस्ता प्रश्नहरू छन् , जो महत्वपूर्ण हुँदैनन् । ब्रह्माण्डको निर्माण कुन वस्तुबाट भएको छ ? के ब्रह्माण्ड अनन्त छ ? ब्रह्माण्डको कुनै सीमा छ अथवा छैन ? मानव समाजको संगठन कुन प्रकारले हुन्छ ? मानव समाजको संगठनको आदर्श रूप के हो ? यदि यी प्रश्नहरूको समाधान नपाउन्जेलसम्म कुनै व्यक्तिले ज्ञान प्राप्तिको अन्वेषण र अभ्यास स्थागित गर्दछ भने मार्ग प्राप्त गर्नु अगाडि नै उसको मृत्यु हुनेछ ।

कल्पना गरौँ, कुनै मानिसलाई विषालु वाणले छेडेको छ, र उसका नातागोता तथा मित्रहरूले त्यो वाण भिक्न र घाउ निको पार्न एक शत्य चिकित्सक डाक्न भेला भएका छन् ।

यदि त्यो घाइते व्यक्तिले “एक दिन पर्खनुस् । तपाईंले यो वाण निकाल्नु अघि, यो वाण हिर्काउने को हो भनी म थाहा पाउन चाहन्छु । के त्यो पुरुष थियो अथवा स्त्री ? के त्यो कुलघरानको थियो अथवा कुनै किसान ? धनुष केले बनाइएको थियो ? यो वाण ठूलो धनुष अथवा सानो धुनषबाट छाडिएको थियो ? यो काठले अथवा बाँसले बनेको थियो ? धनुषको ताँदै केले बनेको थियो ? यो रेशाले बनेको

थियो कि आन्द्राले ? वाण वेतले बनेको थियो अथवा नरकटले बनेको थियो ? कस्तो प्वाँख जडिएको थियो ? म यी सबै कुरा थाहा पाउन चाहन्छु ।” भन्यो भने, त्यसपछि के हुने छ ?

यी सबै जानकारी प्राप्त गरुन्जेलसम्ममा, निःसन्देह विष शरीर भरी फैलिने छ अनि सो व्यक्तिको मृत्यु हुन सक्नेछ । पहिलो कर्तव्य त वाण भिकी यसको विष फैलिनबाट रोक्नु हो ।

जब रागको अग्निले संसारलाई संकटमा पुच्याइराखेको हुन्छ , त्यसबेला ब्रह्माण्डको निर्माण कुन कुन वस्तुले भएको छ भन्ने कुरा व्यर्थ हो , मानव समुदायका लागि कुन आदर्श रूप हो भन्ने कुरा पनि त्यति महत्वपूर्ण होइन ।

ब्रह्माण्ड सीमित छ अथवा अनन्त छ भन्ने प्रश्नको उत्तर ; जन्म, जरा, व्याधि र मरणको अग्नि निभाउने केही उपाय नखोजुन्जेलसम्मका लागि स्थगित रहन सक्दछ ; विलाप, शोक, दुःख र वेदनाका समक्ष कुनै पनि व्यक्तिले सर्वप्रथम ती समस्याको समाधान गर्ने बाटो खोज्नुपर्दछ अनि त्यस मार्गको उपासनामा आफूलाई लगाउनु पर्दछ ।

बुद्धको उपदेशले कुन कुरा महत्वहीन हो भन्ने होइन, कुन कुरा थाहा पाउनु महत्वपूर्ण हो भन्ने शिक्षा दिन्छ । यसको तात्पर्य के हो

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

भने, यसले मानिसहरूलाई त्यही कुरा सिक्ने शिक्षा दिन्छ जुन उनीहरूलाई सिक्न आवश्यक हुन्छ ; त्यही कुरा परित्याग गर्नु पर्छ जुन परित्याग गर्न आवश्यक हुन्छ ; सही कुराको साधना गर्नुपर्दछ , जसको साधनाले ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

तसर्थ, मानिसहरूले प्राथमिक महत्वको वस्तु के हो भने कुरा आफ्नो विवेकले सर्वप्रथम छुट्याउनु पर्दछ । कुन समस्याको समाधान सबभन्दा पहिले गरिनु पर्दछ र तत्कालै समाधान गरिनु पर्ने समस्या छुट्याउनुभन्दा पहिले मनलाई साधनामा ल्याउनु पर्दछ अर्थात् उनीहरूले सर्वप्रथम मनको नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।

२. मानौ, कुनै मानिस रुखको माझमा बढ्ने गुदी फिक्न जंगल जान्छ तर हाँगा र पातहरूको एक भारी बोकेर आफूले खोजेको कुरा प्राप्त गरे भन्थान्दै फर्कन्छ ; उसले रुखको गुदी लिन गएको सट्टा बोका, जरा अथवा काठ मात्रै ल्याएर ऊ सन्तुष्ट हुन्छ भने के त्यो उसको मूर्खता हुँदैन ? तर कैयन् मनुष्यहरू यसै प्रकारले कार्य गरी राखेका हुन्छन् ।

कुनै पनि मानिस आफूलाई जन्म, जरा, व्याधि र मरणबाट अथवा विलाप, शोक, दुःख र वेदनाबाट टाढा राख्ने मार्ग खोजदछ ; तर उसले त्यस मार्गको केही अनुशरण गरेपछि आफ्नो केही उन्नती भएको देखासाथ ऊ बाटो बिराएर, तत्कालै अहंकारी, स्वाभिमानी तथा अभिमानी हुन्छ । ऊ त्यही व्यक्ति जस्तै हो जसले रुखको गुदी खोज गयो तर हाँगा तथा पातहरूको एक भारी पाउनासाथ सन्तुष्ट भयो ।

अर्को व्यक्ति जो अलिक प्रयत्न गरेर केही प्रगति गरेको कारणले सन्तुष्ट भई आफ्नो प्रयत्नमा शिथिलता ल्याउँछ र अहंकारी एवं अभिमानी हुन्छ , ऊ खोज गएको गुदीको सद्वा हाँगाहरूको भारी बोकेर ल्याउने जस्तै हुन पुग्दछ ।

भन् अर्को व्यक्ति जसले आफ्नो मन अरु शान्त भएको तथा विचार अरु स्पष्ट भएको पाउँछ , उसले पनि, आफ्ना प्रयत्नमा शिथिलता ल्याएर अहंकार तथा अभिमान गर्दछ भने, उसले खोज गएको रुखको गुदीको सद्वा बाकलको भारी बोकेको जस्तो हुन्छ ।

त्यसपछि , कुनै अर्को व्यक्ति जो केही मात्रामा अन्तर्ज्ञानको परिज्ञान प्राप्त गरेको भने ठारी अहंकार तथा अभिमानले भरिन्छ भने , त्यस्तो व्यक्तिले गुदीको सद्वा रुखको काठको केसोको भारी बोकेको हुन्छ । ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्ने यी सबै व्यक्तिहरू, जो आफ्ना अपर्ण प्रयत्नहरूबाट छिटै सन्तुष्ट हुन्छन् अनि अहंकारले भरिएर उद्धृत भई आफ्ना प्रयत्नहरूमा शिथिलता ल्याउँछन् ती सबै आलस्यमा पर्दछन् । यस्ता व्यक्तिहरू अपरिहार्य रूपले पुनः दुःख पाउँछन् ।

ती व्यक्तिहरू जसले ज्ञानको सत्य मार्ग खोज्दछन् तिनीहरूले सम्मान, प्रतिष्ठा तथा उपासनाको कुनै पनि प्रस्ताव आशा गर्न हुँदैन । यसका अतिरिक्त उनीहरूले साधारण प्रयत्न मात्र गर्ने उद्देश्य राख्न हुँदैन, न त निर्विकारता, ज्ञान र परिज्ञानको थोरै प्रगतिलाई नै उद्देश्य राख्नु हुन्छ ।

सर्वप्रथम, कसैले पनि जन्म र मरणको यस संसारको मौलिक र तात्त्विक प्रकृति स्पष्ट रूपले बुझ्नु पर्दछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

३. संसारको आफै सारतत्व छैन। यो त केवल हेतु र परिस्थितिहरूको विस्तृत मेल हो जसको उत्पत्ति, केवल एकमात्र मनको क्रियाकलापद्वारा हुन्छ र जो अज्ञान, असत्य कल्पना, तृष्णा र मोहद्वारा उत्तेजित हुन्छ। यो कुनै वात्य वस्तु होइन जसप्रति मनमा असत्य धारणा होस्, यसको कुनै सारतत्व छैन। यो मनको प्रक्रियाले मात्र प्रकट भएको हुन्छ र यसले आफै मोहको प्रकटीकरण गर्दछ। यसको जग र निर्माण मनको तृष्णामाथि हुन्छ जो स्वयम्भको लोभ, द्वेष र मोहद्वारा उत्पन्न वेदनाको दुख र संघर्षको कारणले उत्पन्न हुन्छ। जो व्यक्ति ज्ञान प्राप्तिको लक्ष्य राख्दछन् उनीहरूले यो लक्ष्य प्राप्तिका निमित्त यस्तो मनसँग संघर्ष गर्न तत्पर रहनु पर्दछ।

४. “हे मेरो मन ! तिमी किन जीवनको अनित्य परिस्थितिहरूमाथि यसरी चंचल भई परिभ्रमण गरी राखेका छौ ? तिमीले मलाई किन यस्तो व्याकुल र चंचल पारी राखेका छौ ? यतिका वस्तुहरूको संग्रह गर्न तिमीले मलाई किन प्रेरित गरी राखेका छौ ? तिमी त्यो हलोजस्तै छौ जो जोत्न आरम्भ गर्न अगाडि टुक्रा टुक्रा हुन्छ ; तिमी त्यो जहाजको पतवार जस्तै छौ जो जीवन र मृत्युको समुन्द्रमा प्रवेश गर्ने प्रयत्न गर्नासाथ फुक्लन्छ। कैयन् पुनर्जन्मको के अर्थ हुन्छ यदि हामीले वर्तमान जीवनको सदुपयोग गर्न सकेनै भने ?”

“हे मेरो मन ! एकपल्ट तिमीले मलाई एक राजाका रूपमा जन्मायौ र त्यसपछि मलाई पतितका रूपमा जन्माएर भोजनको भिक्षा माग्न लगायौ। कहिलेकाही तिमीले मलाई देवताहरूको स्वर्गीय दरबारमा जन्माउँछौ अनि मलाई बिलास र हर्षोन्मादमा जीवन बिताउन दिन्छौ र त्यसपछि मलाई नरकको ज्वालामा खसाली दिन्छौ।”

“हे मेरो मूर्ख, मूर्ख मन ! तिमीले यसरी मलाई विभिन्न मार्गमा लगेका छौं र म तिम्रो आज्ञाकारी रहेको छु र तिम्रो वशमा छु । अब मैले बुद्धको उपदेश सुनेको हुँदा मलाई अरु विचलित नगर न त अरु दुखमा पार, बरु हामी दुवै मिलेर, विनयशील एवं धैर्यवान भएर ज्ञान प्राप्ति गर्ने प्रयत्न गरौँ ।”

“हे मेरो मन ! यदि तिमीले सबै कुरा अप्रयाप्त एवं क्षणभंगुर हो भनी बुझन सक्यौ भने ; यदि तिमीले वस्तुहरू प्राप्त गर्न मात्र पछि पछि लाग्नु हुँदैन ; लोभ गर्नु हुँदैन ; लोभ, द्वेष र मूर्खताका समक्ष दब्नु हुँदैन भन्ने बुझन सक्यौ भने मात्र पनि ; हामी शान्तिपूर्वक यात्रा गर्न सक्ने छौं । त्यसपछि, प्रजाको तरबारले तृष्णाको बच्चन काटेर लाभदायक अथवा हानिकारक, असल अथवा खराब, लाभ अथवा हानि प्रशंसा अथवा निन्दा सम्बन्धी परिवर्तित परिस्थितिबाट विचलित नभएर, हामी शान्तिपूर्वक बढ्न सक्ने छौं ।”

“हे मेरो प्रिय मन ! तिमी नै हौ जसले सर्वप्रथम हामीमा विश्वास जगाएका थियौ ; तिमीले नै हामीलाई ज्ञान प्राप्त गर्न सल्लाह दिएका थियौ । अब तिमी के कारणले लोभ, आरामकाप्रति प्रेम तथा आनन्ददायक उत्तेजनाका समक्ष यति सरलतासँग दब्न गएका हौ ।”

“हे मेरो मन ! तिमीले किन विना कुनै निश्चित उद्देश्य लिएर यताउति हत्तारिएर हिँडेको ? लौ हामी मोहको यो सागर पार गरौँ । अहिलेसम्म मैले तिमीले इच्छा गरेअनुसार गरेको छु, तर अब तिमीले मैले इच्छा गरेअनुसार गर्नुपर्नेछ अनि हामी दुवैले सँगसँगै बुद्धको

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

उपदेश पालना गर्नेछौं ।”

“हे मेरो प्रिय मन ! यी पर्वतहरू, नदीहरू तथा समुन्द्रहरू परिवर्तनशील छन् र वेदनाको उत्पत्ति गर्दछन् । यस मोहको संसारमा हामीले शान्ति कहाँ खोजे हो ? तसर्थ हामी बुद्धको उपदेश पालन गराँ एवं ज्ञानको अर्को किनार पुग्न पारी तरेर जाऊँ । ”

५. जसले ज्ञानको मार्ग वास्तवमा खोज्दछन् तिनले मनद्वारा गरिनुपर्ने कुराको आदेश दिन्छन् । त्यसपछि उनीहरू ढृढ निश्चयका साथ अघि बढ्दछन् । यद्यपि उनीहरूले कसै कसैबाट अपशब्द सुन्नु परे पनि अथवा अन्य कसैबाट तिरस्कार गरिए पनि उनीहरूले आफ्नो मनलाई विचलित नपारी अगाडि बढीराख्दछन् । उनीहरूलाई कसैले मुझ्किले हिर्काए पनि, पत्थरले हिर्काए पनि अथवा तरबारले ठूलो घाउ परे पनि रिसाउदैनन् ।

यदि शत्रुहरूले शरीरबाट शिरलाई काटेर छुट्याई दिए पनि मन विचलित हुनु हुँदैन । यदि उनीहरूले दुख पाइराखेको कुराबाट आफ्नो मनलाई अन्धकारमय पार्दछन् भने उनीहरूले बुद्धको उपदेश पालना गरी राखेका हुँदैनन् । उनीहरूका प्रति जेसुकै भए तापनि, उनीहरू सदैव करुणा र सदिच्छाको विचारले देवीप्यमान भई ढृढ एवं अविचलित रहनुपर्दछ । अरुबाट निन्दा गरिए पनि, दुर्भाग्य आए पनि मनलाई अविचलित तथा शान्त राख्न मानिसले ढृढ निश्चय गर्नुपर्दछ, र बुद्धको उपदेशले भरिनु पर्दछ ।

ज्ञान प्राप्त गर्नका लागि, असंभव कुरा पुरा गर्न प्रयास गर्नुपर्दछ, अनि असहनीय कुरा सहनु पर्नेछ । उसँग भएको कुरा अन्तिम

शेषसम्म दिनुपर्नेछ । ज्ञान प्राप्त गर्न उसले दिनमा एक गेडा मात्र चामल खानुपर्छ, भनी उसलाई भनियो भने, उसले त्यति मात्र खानुपर्दछ । यदि ज्ञानको मार्गमा पुग्न आगोको मार्ग भएर जानु पर्दछ भने पनि ऊ अगाडि बढ्ने छ ।

तर अप्रत्यक्ष उद्देश्यका लागि यी कुराहरू गरिनु हुँदैन । यी कार्यहरू बुद्धिमत्तापूर्ण तथा सही कुराहरू हुन् भनी कार्य गर्नुपर्दछ । कसैले पनि यी कार्यहरू करुणाको भावनाले प्रेरित भएर गर्नुपर्दछ, जसरी कुनै आमाले आफ्नो सानो बालकका निमित्त, आफ्नो बिरामी बालकका निमित्त गर्दछन् । यसो गर्दा उनले आफ्नो क्षमता अथवा आरामको कुनै वास्ता गर्दिनन् ।

६. कुनै समय एउटा राजा थिए जो आफ्नो प्रजा र देशलाई प्रेम गर्दथे तथा उनीहरूमाथि बुद्धि एवं दयापूर्वक शासन गर्दथे । यसै कारणले गर्दा उनको देश समृद्ध तथा शान्तिपूर्ण थियो । उनी सदैव भन् बढी प्रजा अनि ज्ञानको खोजी गर्दथे ; उनले त्यस्तो व्यक्तिलाई पुरस्कार पनि दिन्थे जसले योग्य उपदेशकहरूकहाँ पुऱ्याउँथ्यो ।

उनको उपासना तथा प्रजाप्रति अन्ततोगत्वा देवताहरूको ध्यान गयो, तर उनीहरूले उनको जाँच गर्ने निर्णय गरे । एउटा देवता राक्षसको भेष लिएर राजाको दरबारको ढोकामा पुगे । उनले एक पवित्र उपदेश दिनु छ, भनी राजा समक्ष उनलाई लगियोस भनी आग्रह गरे ।

यो सुनेर राजा अत्यन्तै प्रसन्न भई विनम्रतापूर्वक स्वागत गरे अनि उपदेश दिन भनी आग्रह गरे । राक्षसले भयंकर रूप धारण गन्यो अनि आफूलाई मन परेको खाना नखाउन्जेलसम्म उपदेश दिन नसक्ने कुरा बतायो । राक्षसका समक्ष मिठा मिठा भोजन राखियो तर उसले मनुष्यको ताजा मासु र रगत खाने हठ गयो । युवराजले आफ्नो शरीर राक्षसलाई दिए र रानीले पनि आफ्नो शरीर दिइन, तैपनि राक्षस तृप्त भएन, उसले राजाको शरीर माग गयो ।

राजाले आफ्नो शरीर दिन तयार भएको विचार व्यक्त गरे तर आफ्नो शरीर दिनभन्दा अगाडि उपदेश सुनाउन आग्रह गयो ।

तत्कालै देवताले यो बुद्धिमत्तापूर्ण उपदेश दिए : “विलापको उत्पत्ति लालसाबाट हुन्छ र त्राशको उत्पत्ति लालसाबाट हुन्छ । जसले आफ्नो लालसाको परित्याग गर्दछन्, उनीहरूले न त विलाप गर्नुपर्दछ, न त त्राशमा नै पर्नुपर्दछ ।” तत्कालै देवताले आफ्नो रूप धारण गरे तथा राजकुमार र रानी पनि उनीहरूको आफ्नो रूपमा प्रकट भए ।

७. कुनै समय सत्यमार्गको खोजीमा लागेका एक तपस्वी हिमालयमा बस्दथे । उनी पृथ्वीको सबै सम्पत्ति तथा स्वर्गको सबै आनन्दको समेत वास्ता गर्दैनथे तर उनी सबै मानासिक मोहहरू हटाउन सक्ने उपदेशको खोजीमा थिए ।

ती तपस्वीको एकाग्रता तथा निष्कपटता देखेर देवताहरू बडो प्रभावित भए तथा उनको मन जाँच्ने निर्णय गरे । तसर्थ, देवतामध्ये एक देवताले राक्षसको भेष धारण गरेर हिमालयमा यसरी गाउँदै प्रकट

भए : “प्रत्येक वस्तुको परिवर्तन हुन्छ , प्रत्येक वस्तु प्रकट हुन्छ र प्रत्येक वस्तुको लोप हुन्छ ।”

ज्ञानको खोजी गर्नेले यो गीत सुने जसले उनलाई निकै आनन्दित पायो । उनी प्यास मेटाउन शीतल जलको स्रोत पाउँदा आनन्दित भएँ अथवा एउटा कमारो आफ्नो बन्धनबाट अकस्मात् मुक्त हुँदा आनन्दित भएँ भएँ सौर आनन्दित भए । उनले आफैसँग भने, “अन्त्यमा मैले त्यो उपदेश पाएँ, जसको खोजीमा म यतिको समयदेखि लागिराखेको थिएँ ।” उनी त्यस आवाजको पछि पछि लागे र अन्त्यमा त्यो डरलागदो राक्षसनिर आइपुगे । चिन्ताकूल मनले उनी राक्षसतिर गएर भने : “के मैले भखैरे सुनेको पवित्र गीत तिमीले नै गाएका है ? यदि तिमीले नै हो भने अरु बढी गाऊ ।”

राक्षसले उत्तर दियो : “हो, त्यो गीत मैले नै गाएको हुँ , तर म ज्यादै भोकाएको हुँदा केही खान नपाई अरु गाउन सकिदन ।”

ती तपस्वीले उसलाई अरु गाउन बडो उत्सुकतापूर्वक आग्रह गर्दै भने : “त्यो गीतको मेरा निमित्त बडो पवित्र अर्थ छ र मैले यसको उपदेश धेरै कालदेखि खोजिराखेको थिएँ । मैले यसको अंशमात्र सुन्न पाएँ , कृपा गरी यसको अरु अंश पनि मलाई सुनाइदिनुहोस् ।”

राक्षसले फेरि भन्यो : “म ज्यादै भोकाएको छु तर यदि मैले कुनै मानिसको तातो मासु र रगत खान पाएँ भने पूरा गीत सुनाउने छु ।”

ती तपस्वीले उपदेश सुन्ने उत्सुकतामा उपदेश सुनी सकेपछि उनको शरीर खाए हुन्छ भनी वचन दिए । त्यसपछि राक्षसले पूरा गीत गायो ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

प्रत्येक वस्तुको परिवर्तन हुन्छ ,
प्रत्येक वस्तु प्रकट हुन्छ र लोप हुन्छ ,
त्यहाँ पूर्ण शान्ति हुन्छ
जहाँ मानिस जीवन र निर्वाणभन्दा माथि उठदछ ।

यो सुनेर त्यस तपस्वीले सो गीत वरिपरिका चट्टान तथा
रुखहरूमा लेखेर, विस्तारै एउटा रुखमाथि चढ्यो अनि त्यहाँबाट तल
राक्षसको खुट्टामा भोम्मियो, तर राक्षस त्यहाँबाट विलाइसकेको थियो ।
उसको ठाउँमा एउटा देदीप्यमान देवताले उनलाई कुनै हानि हुन नदिई
आफ्नो हातमा थापे ।

८. कुनै समय सदाप्ररुदित नाम गरेका सत्यमार्गको खोजीमा
लागेका एक व्यग्र साधक थिए । ऊ आफ्नो जीवनलाई संकटमा पारेर
पनि लाभ र सम्मानको प्रलोभनलाई परित्याग गरी सत्यमार्ग प्राप्त गर्न
खोज्दथ्यो । एक दिन स्वर्गबाट एक आवाजले उसलाई भन्यो :
“सदाप्ररुदित ! तिमी सोझै पूर्वतिर जाऊ । गर्मी र जाडोको बारेमा
विचार नगर, सांसारिक प्रशंसा तथा भर्त्सनाप्रति कुनै ध्यान नदेऊ,
असल अथवा खराबको विभेदमा नफस, केवल पूर्वको बाटो लागि
राख । सुदूर पूर्वमा तिमीले एक सच्चा उपदेशक भेट्ने छौ अनि ज्ञान
प्राप्त गर्ने छौ ।”

यो निश्चित निर्देशन पाएर सदाप्ररुदित ज्यादै प्रसन्न भए अनि
तत्कालै पूर्वतर्फको यात्रा आरम्भ गरे । कहिले काहीं जब रात पर्दथ्यो
उनी कुनै निर्जन चौर अथवा अनकण्टार पर्वतमा बास बस्दथे ।

विरानो भूमिमा विदेशी भएको हुँदा उनले धेरै अपमान सहनु पर्यो, एकपल्ट उनले आफूलाई कमाराका रूपमा विक्री गरे तथा भोकले गर्दा आफै मासुसम्म बेचे तर अन्त्यमा उनले सच्चा उपदेशक भेटाए अनि उपदेशको लागि आग्रह गरे ।

एउटा भनाइ छ, “असल वस्तुहरू महंगा हुन्छन्”, र सदाप्ररुदितले आफ्नो सम्बन्धमा यो कुरा सत्य पाए, किनभने उनले सत्त्वार्गको खोजीमा धेरै कठिनाइ भोग्नुपर्यो । उनीसँग उपदेशकलाई चढाउने फूल अथवा धूप किन्न कुनै पैसा थिएन । उनले अरुको काम गर्ने प्रयत्न गरे तर उनलाई काममा लगाउने कोही पाएनन् । कुनै दुष्टात्माले जतातिर फर्के पनि बाधा पुऱ्याइरहे जस्तो थियो । ज्ञान प्राप्तिको मार्ग ज्यादै कठिन छ, यसका निमित्त मानिसको पूरै जीवन खर्च हुन सक्दछ ।

अन्ततोगत्वा, सदाप्ररुदित उपदेशकका समक्ष स्वयम् पुगे तैपनि उनका सामु एक नयाँ संकट आइपर्यो । उपदेशकको उपदेश टिप्प उनीसँग कागज थिएन, न त लेखे ब्रस न त मसी नै थियो । अनि उनले आफ्नो नाडीमा प्वाल पारे तथा आफ्नो रगतले उपदेश टिप्पे । यसरी उनले बहुमूल्य सत्य प्राप्त गरे ।

९. कुनै समय सुधन नाम गरेको एउटा केटा थियो जसले ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा गर्यो अनि एकाग्रतापूर्वक सत्त्वार्गको खोजी गर्यो । माझीबाट उसले समुन्द्र सम्बन्धी विद्या सिक्यो । चिकित्सकबाट बिरामी मानिसहरूको दुखप्रति करुणा हुनुपर्ने कुरा सिक्यो । धनीमानिसबाट एकएक पैसा बचाउनु नै उसको भाग्यको रहस्य भएको कुरा सिक्यो ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

अनि उसले ज्ञानको मार्गमा प्रत्येक सानातिना उपलब्धिहरूको संरक्षण गर्नु कर्ति आवश्यक हो भन्ने कुरा विचार गर्यो ।

ध्यानमग्न एउटा भिक्षुबाट उसले विशुद्ध र शान्तिपूर्ण मनले अन्य मनहरूलाई शुद्ध र शान्त गर्न सक्ने अलौकिक शक्ति भएको कुरा थाहा पायो । एकपल्ट उसले असाधारण व्यक्तित्व भएकी महिला भेट्यो । उनको दानशील भावनाबाट प्रभावित भयो अनि उनीबाट दान नै प्रज्ञाको फल हो भन्ने कुरा सिक्यो । एकपल्ट उसले घुमन्ते बूढो भेट्यो जसले उसलाई कुनै ठाउँमा पुग्न तरबारहरूको पर्वत चढ्न पर्ने एवं अग्निको उपत्यकाबाट हिङ्गुपर्ने कुरा बतायो । यसरी सुधनले आफ्नो अनुभवबाट कसैले पनि देख्ने अथवा सुन्ने कुरामा सत्य उपदेश हुन्छ भन्ने तथ्य थाहा पाए ।

एक शारीरिक रूपबाट अपूर्ण तथा गरिब नारीबाट उसले धैर्यको शिक्षा पायो, सडकमा खेलिराखेका केटाकेटीहरू देखेर उसले सरल आनन्दको कुरा सिक्यो । अरुले चाहना गर्ने कुरा पनि चाहना नराख्ने केही भद्र तथा विनम्र मानिसहरूबाट सम्पूर्ण संसारसँग कसरी शान्तिसँग बस्ने भन्ने रहस्य सिक्यो ।

धूपको तत्वहरूको मिश्रण हेरेर उसले एकताको पाठ सिक्यो अनि फूलहरूको रचनाबाट कृतज्ञता दर्शनको पाठ सिक्यो । एकदिन जंगलको बाटो जाँदा एउटा ठूलो रुखमुनी थकाइ मार्न बस्यो र नजिकै एउटा सडेको रुखमा बीज पुनः उम्री राखेको देख्दा उसले जीवनको अनिश्चितताको पाठ सिक्यो ।

दिनमा सूर्यको ज्योति अनि रातमा चम्कने ताराहरू उसको भावनालाई निरन्तर ताजा बनाई राख्दथे । त्यसरी सुधनले आफ्नो लामो यात्राको अनुभवबाट लाभ उठायो ।

वास्तवमा, जो ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छन् उनीहरूले आफ्नो मनलाई किल्लाका रूपमा विचार गर्नुपर्दछ, र तिनलाई सुसज्जित गर्नुपर्दछ । उनीहरूले किल्लारूपी आफ्नो मनको ढोका बुद्धका निमित्त सम्पूर्ण रूपले खुला राख्नुपर्दछ, एवं उनलाई सम्मान तथा विनम्रतापूर्वक भित्रसम्म आउन आमन्त्रित गर्नुपर्दछ । त्यहाँ उनलाई विश्वासको सुगन्धित धूप तथा कृतज्ञता एवं हर्षको पुष्प चढाउनु पर्दछ ।

२

अभ्यासका मार्गहरू

१. ती व्यक्तिहरू जो ज्ञानको खोजी गरिराखेका छन् तिनका निमित्त बुझ्नै पर्ने अनि पालन गर्नैपर्ने अभ्यासका तीन मार्गहरू छन् : पहिलो, व्यावहारिक आचारको शील ; दोस्रो, सम्यक् समाधि र तेस्रो, प्रज्ञा ।

शीलहरू के हुन् ? प्रत्येक व्यक्ति, चाहे त्यो साधारण मनुष्य होस् अथवा मार्गको खोजी गर्ने व्यक्ति होस्, उसले सदाचारका नियमहरू पालन गर्नुपर्दछ । आफ्नो मन र शरीर दुवैलाई नियन्त्रणमा राख्नुपर्दछ, र आफ्ना पाँचै इन्द्रियका ढोकाहरूको रक्षा गर्नुपर्दछ । उसले सानोतिनो पापसँग पनि डराउनु पर्दछ, र प्रत्येक क्षण उसले असल कार्यहरू मात्र अभ्यास गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

समाधि भनेको के हो ? यसको अर्थ लोभी र दुष्ट तृष्णाहरू उठ्नासाथ तिनबाट यथाशीघ्र टाढा हुनु एवं मनलाई पवित्र र शान्त राख्नु हो ।

प्रज्ञा के हो ? चार आर्य सत्यहरूलाई पूर्णरूपले बुझ्नु तथा धैर्यपूर्वक स्वीकार गर्नु प्रज्ञा हो । दुःखको सत्य र त्यसको प्रकृति बुझ्नु , दुःखको कारण थाहा पाउनु , दुःख निरोधको सत्य थाहा पाउनु र दुःख निरोधको मार्ग देखाउने आर्य मार्गको सत्य थाहा पाउनु ।

जुन व्यक्तिहरू यी तीन सदाचार मार्ग एकाग्रचित्तले पालन गर्दछन् तिनलाई बुद्धका शिष्य भन्न सकिन्छ ।

मानौं एउटा गधा, जसको गाईको जस्तो न त राम्रो रूप छ, न आवाज छ, न त सिड नै छ, ऊ गाईको बथान पछिपछि हिँडै ठूला स्वरमा यो भन्दै गरेको होस् “हेर, म पनि गाई हुँ ।”के कसैले उसलाई विश्वास गर्न सक्छ ? ठीक त्यस्तै प्रकारले कुनै पनि व्यक्ति जसले अभ्यासका यी तीन मार्गहरू पालन गर्दैन, त्यसले म सत्मार्गको खोजी गर्ने हुँ अथवा म बुद्धको शिष्य हुँ भनी गर्व गर्नु मूर्खतापूर्ण कुरा हो ।

कुनै पनि किसानले हेमन्त ऋतुमा बाली संग्रह गर्नु भन्दा अधि उसले सबभन्दा पहिले खेत खन्नु पर्दछ, विजु छनुपर्दछ, पानी पटाउनु पर्दछ, र वसन्तमा खेतमा उम्बेका भारपात टिपेर फाल्नु पर्दछ । ठीक त्यसै प्रकारले ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्ने व्यक्तिले अभ्यासका तीन सदाचार पालन गर्ने पर्दछ । कुनै पनि किसान आज कोपिला, भोलि विरुवा, पर्सी

बाली संग्रह गर्ने कुराका आशा गर्न सक्दैन । त्यस्तै प्रकारले ज्ञान प्राप्त गर्न खोजेले आज सांसारिक तृष्णा परित्याग गरेर, भोलि आशक्ति तथा पापपूर्ण तृष्णाहरू परित्याग गरेर एवं पर्सोपल्ट ज्ञान प्राप्त गर्ने आशा गर्न सक्दैन ।

जसरी किसानले बिउ छेरेपछि उम्रेको विरुवाको मौसम परिवर्तनको समयमा र फल लाग्ने समयमा विरुवालाई धैर्यपूर्वक स्याहार गर्नुपर्दछ , त्यसैगरी ज्ञान प्राप्ति गर्न खोजे व्यक्तिले अभ्यासका तीन मार्ग पालन गरेर ज्ञानको बाटोलाई धैर्यपूर्वक एवं अनवरत प्रयास गरेर जोत्तु पर्दछ ।

२. ज्ञानको मार्गमा अधि बढ्न त्यसबेलासम्म कठिन हुन्छ जबसम्म कुनै पनि व्यक्ति आनन्द तथा विलासका प्रति लोलुप रहन्छ एवं उसको मनलाई इन्द्रियहरूका तृष्णाहरूले विचलित पारिराख्दछन् । जीवनको आनन्द र सत्मार्गको आनन्दमा एक ठूलो अन्तर छ ।

जस्तो व्याख्या गरिसकिएको छ , मन नै सबै कुराको स्रोत हो । यदि मनले सांसारिक विषयहरूमा आनन्द मनाउँछ भने मोह र दुख अवश्यंभावी रूपले पछिपछि आउँछन् तर यदि मनले सत्मार्गको आनन्द मनायो भने सुख, सन्तोष र ज्ञान निश्चय पनि पछि पछि आउँछ ।

तसर्थ, जसले ज्ञान प्राप्त गर्न खोज्दछन् , उनीहरूले आफ्नो मनलाई विशुद्ध राख्नुपर्दछ एवं तीन मार्गहरूको अभ्यास धैर्यपूर्वक

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

गरी राख्नु पर्दछ । यदि उनीहरूले यी नियमहरू पालन गरे भने उनीहरूले मनको एकाग्रता स्वाभाविक रूपले पाउन सक्छन् र यदि उनीहरूले मनको एकाग्रता प्राप्त गरे भने प्रज्ञा प्राप्त गर्नु त्यतिकै स्वाभाविक हुन्छ, तथा प्रज्ञाले उनीहरूलाई ज्ञानको मार्गतर्फ लग्ने छ ।

वास्तवमा, यी तीन मार्गहरू (शील पालन गर्ने, मनको एकाग्रताको साधना गर्ने र सदैव प्रज्ञापूर्वक कार्य गर्ने) ज्ञान प्राप्तिका निमित्त सच्चा मार्ग हुन् ।

यी तीन मार्गहरूको पालन नगरेर नै मानिसहरूले धैरै कालदेखि मानसिक मोहको संग्रह गरिराखेका छन् । उनीहरूले सांसारिक व्यक्तिहरूसँग वादविवाद गर्न हुँदैन तर ज्ञान प्राप्त गर्नका निमित्त विशुद्ध मनको आन्तरिक हृदयमा धैर्यपूर्वक ध्यान गर्नुपर्दछ ।

३. यदि अभ्यासका तीन मार्गको विश्लेषण गरियो भने, तिनले आर्य-अष्टाङ्गिक मार्ग, विचार गरिनुपर्ने चार दृष्टिकोण, चार सत्य कार्यपद्धति, प्रयोग गरिनुपर्ने पाँच आध्यात्मिक शक्तिहरूका क्षमता र छ, अभ्यासहरूको आदर्श प्रकट गर्नेछन् ।

आर्य-अष्टाङ्गिक मार्ग भन्नाले सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् प्रयत्न, सम्यक् सृति र सम्यक् समाधि हुन् ।

सम्यक् दृष्टि भन्नाले चार आर्य सत्यलाई स्पष्ट रूपले बुझ्नु हो, हेतु र फलको नियममा विश्वास गर्दै रूप एवं तृष्णाको धोकामा नपर्नु हो ।

सम्यक् संकल्प भनेको तृष्णाको आकांक्षा नराख्ने, लोभी नहुने, नरिसाउने तथा कुनै हानिकारक कार्य नगर्ने अठोट हो ।

सम्यक् वचन भनेको भुट शब्दहरूको, व्यर्थका शब्दहरूको, अपमानजनक शब्दहरूको एवं दुई जिबे शब्दहरूको परित्याग गर्नु हो ।

सम्यक् कर्म भनेको कुनै जीव हत्या नगर्नु, चोरी नगर्नु र व्यभिचार नगर्नु हो ।

सम्यक् जीविका भनेको जीवनमा कलांकित हुने कार्यको परित्याग गर्नु हो ।

सम्यक् प्रयत्न भनेको सही दिशातर्फ अत्यन्त परिश्रमपूर्वक प्रयत्न गर्नु हो ।

सम्यक् स्मृति भनेको विशुद्ध र विवेकी मन कायम गर्नु हो ।

सम्यक् समाधि भनेको मनलाई एकाग्रताका निमित्त विशुद्ध र शान्त राखी मनको सारतत्व प्राप्त गर्नु हो ।

४. विचार गरिनु पर्ने चार दृष्टिकोणहरू यसप्रकार छन् : पहिलो, शरीरलाई अपवित्र भन्ने विचार गरी यसका प्रति भएका सबै आशक्तिहरूको परित्याग गर्नु । दोस्रो, इन्द्रियहरूमा जस्तोसुकै वेदना र

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

आनन्दको अनुभूति भए तापनि तिनीहरू दुःखका स्रोतहरू हुन भनी मान्नु । तेस्रो, मनलाई निरन्तर परिवर्तनको अवस्थामा रहेको भन्थान्नु । चौथो, संसारमा सबै कुरा हेतु र परिस्थितिहरूका परिणाम हुन् एवं कुनै पनि कुरा परिवर्तन नभई रहन सक्दैन भन्ने ठान्नु ।

५. चार सत्य कार्यपद्धतिहरू यसप्रकार छन् : पहिलो, पापको प्रारम्भ हुनुभन्दा अधि यसलाई रोक्नु । दोस्रो, सबै पापको प्रारम्भ हुनासाथ त्यसको परित्याग गर्नु । तेस्रो, असल कार्य गर्न उत्प्रेरित गर्नु । चौथो, प्रारम्भ भइसकेको असल कार्यको विस्तार गर्ने एवं चालु राख्ने कुरालाई प्रोत्साहित गर्नु । प्रत्येक व्यक्तिले यी चार कार्यपद्धतिको प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

६. पाँच आध्यात्मिक शक्तिहरूका क्षमता भनेका यी हुन् : पहिलो, विश्वासमा आस्था ;दोस्रो, प्रयत्न गर्ने संकल्प ;तेस्रो, विश्वसनीय स्मरण शक्तिको क्षमता ; चौथो, मनको एकाग्रताको सामर्थ्य र पाँचौं, स्पष्ट प्रज्ञा राख्ने क्षमता । ज्ञान प्राप्तिका निमित्त यी पाँचै क्षमता आवश्यक शक्ति हुन् ।

७. ज्ञानको अर्को किनारामा पुऱ्याउने छ, अभ्यासका आदर्शहरू यस प्रकार छन् : दानको मार्ग, शीलको मार्ग, सहनशीलताको मार्ग, प्रयत्नको मार्ग, समाधिको मार्ग तथा प्रज्ञाको मार्ग । यी मार्गको

अनुसरण गरेर कुनै पनि व्यक्तिले निश्चय नै मोहको किनार पारी तरी ज्ञानको किनारामा पुग्न सक्दछ ।

दानको आचारले स्वार्थबाट मुक्त गराउँछ ; शीलको आचारले व्यक्तिलाई अरु व्यक्तिको अधिकार तथा सुख सुविधाप्रति ध्यान दिने बनाउँछ ; सहनशीलताको आचारले त्रस्त र क्रोधित मनलाई नियन्त्रण गर्न मद्दत गर्छ ; प्रयत्नको आचारले कसैलाई परिश्रमी र विश्वासी हुन मद्दत गर्छ ; प्रज्ञाको आचारले अन्धकारमय तथा भ्रमित मनलाई स्पष्ट तथा परिज्ञानको मर्म बुझेमा परिणत गरिदिन्छ ।

दान र शील भनेको एक ठूलो किल्ला बनाउन आवश्यक जग जस्तै हुन् । सहनशीलता र प्रयत्न भनेको त्यस किल्लाका पर्खाल जस्तै हुन् जसले बाह्य शत्रुहरूबाट रक्षा गर्दछन् । समाधि तथा प्रज्ञा भनेका ती व्यक्तिगत कवच हुन् जसले जीवन र मरणको आक्रमणबाट रक्षा गर्दछन् ।

यदि कसैले सुविधा भएको बेलामा मात्र दान दिन्छ , अथवा दान नदिनुभन्दा दान दिनु सजिलो हो भनी दान दिन्छ भने, त्यो दान त हो तर सच्चा दान भने होइन । सच्चा दान भनेको त्यो दान हो जो कुनै याचना हुनुभन्दा पहिला नै सहानुभूतिपूर्ण हृदयद्वारा खुला रूपले दिइन्छ , एवं सच्चा दान कहिले काहीं मात्र नभई निरन्तर दिइन्छ ।

त्यो पनि सत्य दान होइन जो दान दिइएपछि पश्चाताप अथवा आत्म-प्रशंसाको भावना जागदछ , सच्चा दान त आनन्दसाथ दिइन्छ ;

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

जसमा दाताले दान गर्ने आफैलाई मात्र नभई दान पाउने व्यक्ति एवं
दान समेतलाई विर्सिन्छ ।

सच्चा दान करुणापूर्ण पवित्र हृदयबाट स्वेच्छापूर्वक उत्पन्न
हुन्छ र यसले कुनै प्रतिफलको आशा गर्दैन, केवल ज्ञानको जीवनमा
सँगसँगै प्रवेश गर्न भन्ने इच्छा राख्दछ ।

धनी नभएका मानिसहरूले पनि गर्न सकिने सात प्रकारका
दानहरू छन् । पहिलो शरीरद्वारा गरिने दान हो । यो कसैको श्रमद्वारा
गरिने दान हो । तलको कथामा जस्तै यस दानको सर्वोकृष्ट दान
भनेको आफ्नो जीवनको दान दिनु हो । दोस्रो आध्यात्मिक दान हो ।
यसमा अरुलाई करुणामय हृदय दान गरिन्छ । तेस्रो भनेको आँखा दान
गर्नु हो । यो दानमा अरुलाई न्यानो नजरले हेरिने छ जसले
उनीहरूलाई शान्ति प्रदान गर्दछ । चौथो भनेको अनुहारको दान हो ।
यसमा अरुलाई मुस्कान सहितको कोमल अनुहार दान गरिन्छ । पाँचौ
भनेको वाणीको दान हो । यसमा अरुलाई दयालु र न्यानो शब्दहरू
दान गरिन्छ । छैटौ भनेको आसनको दान हो । यसमा आफ्नो आसन
अरुलाई दान गरिन्छ । सातौ भनेको आश्रयको दान हो । यसमा
अरुलाई घरमा बास बस्न दिइने छ । यस्ता प्रकारका दानहरू जो
कसैले पनि दैनिक जीवनमा गर्न सकिन्छ ।

८. कुनै समय सत्व नाम गरेका एक राजकुमार थिए । एक दिन उनी र उनका दुई दाजुहरू जंगलमा खेल्न गए । त्यहाँ उनीहरूले एउटा अत्यन्तै भोकाएको बघिनी देखे, जो आफ्नो भोक मेट्न भखैरै जन्मेका आफै सात डमरुहरू निल चाहन्थी ।

दाजुहरू डरले त्यहाँबाट भागे तर सत्वले साना डमरुहरूको प्राण बचाउन एक चट्टानमा चढी त्यहाँबाट आफूलाई बघिनीर्तफ प्याँके ।

राजकुमार सत्वले यो दानशील कार्य स्वेच्छापूर्वक गरे तर उनको मनमा उनी विचार गरी राखेका थिए : “यो शरीर परिवर्तनशील र क्षणभद्रगुर छ ; मैले यो शरीरलाई प्याँक्ने विचारले माया गरेको होइन, तर मैले अहिले बघिनीका समक्ष गर्न लागेको दान मैले ज्ञान प्राप्त गर्न भनेर हो ।” राजकुमार सत्वको मनमा उठेको यो विचार ज्ञान प्राप्त गर्नको लागि गरिएको सच्चा अठोटलाई देखाउँछ ।

९. ज्ञान प्राप्ति गर्न खोजेले चार असीमित मनस्थितिको उपासना गर्नु पर्दछ । ती हुन् करुणा, कोमलता, संतोष र समभाव । कसैले पनि करुणाको उपासना गरेर लोभको परित्याग गर्न सकदछ ; कोमलताले कोध हटाउन सकदछ ; सन्तोषले दुःख हटाउन सकदछ ; समभावले मनको उपासना गरेर शत्रु र मित्रमा भेद गर्ने स्वभाव हटाउन सकदछ ।

ठूलो करुणाले मानिसहरूलाई सुखी र सन्तुष्ट बनाउँदछ ; मानिसहरूलाई सुखी र सन्तुष्ट नराल्ले प्रत्येक कुराहरू ठूलो कोमलता

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

ले हटाउँदछ ; सबैलाई आनन्दको मनले सुखी र सन्तुष्ट देख्नु ठूलो सन्तोषको कुरा हो ; सबै व्यक्ति जब सुखी र सन्तुष्ट हुन्छ, त्यसबेला ठूलो शान्ति हुन्छ र त्यसबेला सबैमा प्रत्येक व्यक्तिकाप्रति समभावना हुन्छ ।

कुनै पनि व्यक्तिले सावधानीपूर्वक यी चार असीमित मनस्थितिहरूको उपासना गर्न सक्दछ र लोभ, क्रोध, दुःख तथा प्रेम धृणाको मनस्थिति परित्याग गर्न सक्दछ, तर यो गर्न सजिलो छैन । दुष्ट मनलाई हटाउनु पाले कुकुरलाई हटाउनु जस्तै कठिन हुन्छ, अनि सच्चा मन जंगलमा हरिण हराएजस्तै सजिलै हराउँदछ ; अथवा दुष्ट मन हटाउनु भनेको पत्थरमा कुँदिएको अक्षर मेटाउनु जस्तै कठिन हो अनि सच्चा मन पानीमा लेखिएका अक्षर जस्तै सजिलै हराउँछ । वास्तवमा, ज्ञानको साधनामा आफूलाई लगाउनु, जीवनमा एक अत्यन्त कठिन कुरा हो ।

१०. स्रोन नाम गरेका एक युवक थिए, उनको जन्म एक सम्पन्न परिवारमा भएको थियो, तर उनी रोगी थिए । ज्ञान प्राप्त गर्नका निमित्त उनी बडो उत्सुक थिए र उनी भगवान बुद्धका शिष्य भए । ज्ञान प्राप्त गर्ने क्रममा उनले निकै कडा परिश्रम गरे जसले गर्दा उनको खुद्दाबाट रगत बरयो ।

भगवान बुद्धले उनीमाथि अनुकम्प गरी भन्नुभयो : “स्रोन मेरो नानी, के तिमील कहिल्यै घरमा वीणा बजाउन सिकेका छौ ? तिमीलाई थाहा होला यदि वीणाको तार ज्यादै कस्यो अथवा ज्यादै खुकुलो पान्यो भने वीणाबाट संगीत निस्कदैन । तारहरू ठिक्क तान्यो भने मात्र यसबाट संगीत निस्कन्छ ।”

“ज्ञान प्राप्तिको साधना पनि वीणाको तार मिलाउनु जस्तै हो । तिमीले आफ्नो मनको तारलाई ज्यादै खुकुलो गरी अथवा ज्यादै कडा गरी तान्यौ भने तिमीले ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दैनौ । तिमी विवेकी हुनुपर्दछ र बुद्धिमत्तापूर्वक कार्य गर्नु पर्दछ ।”

सोनले यी शब्दहरू ज्यादै लाभप्रद पाए तथा अन्त्यमा उनले जे खोजी गरेका थिए सो प्राप्त गरे ।

११. कुनै समय एक राजकुमार थिए जो पाँच अस्त्रको प्रयोग गर्नमा निपुण थिए । एक दिन उनी आफ्नो अभ्यासपछि घर फर्कन्दै थिए र बाटोमा अभेद्य छाला भएको एक राक्षस भेटे ।

राक्षसले उनलाई भस्कायो तर उनी अलिकति पनि डराएनन् । उनले उसमाथि एउटा वाण छोडे तर त्यसले कुनै हानि गर्न सकेन । अनि आफ्नो भालाले रोप्न खोजे तर त्यसले बाक्लो छाला छेड्न सकेन । त्यसपछि उनले लाठी र बर्ढीले हाने तर त्यसले पनि राक्षसलाई चोट पुऱ्याउन सकेन । अनि उनले तरबारले हिर्काए तर तरबार टुक्रियो । राजकुमारले राक्षसलाई आफ्नो हात र खुटाले हिर्काए तर त्यसलाई केही पनि भएन बरु उल्टो राक्षसले आफ्नो ठूलो हातले राजकुमारलाई मुठीमा बेसरी कस्यो । त्यसपछि राजकुमारले आफ्नो शिरलाई नै अस्त्रको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रयत्न गरे तर त्यो पनि व्यर्थ भयो ।

राक्षसले भन्यो : “तिमीले प्रतिरोध गर्नु व्यर्थ हो, अब म तिमीलाई निलेछु ।” तर राजकुमारले उत्तर दिए, “मैले सबै अस्त्र प्रयोग गरिसकैं र अब म निःसहाय छु भन्ने सोच्छै होला, तर मसँग अझै एउटा अस्त्र बाँकी छ । यदि तिमीले मलाई निल्यो भने, म तिम्रो पेटभित्रबाट तिमीलाई नष्ट पार्नेछु ।”

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

राजकुमारको साहसले राक्षसलाई विचलित पायो र उनलाई प्रश्न गयो : “तिमीले यो कसरी गर्न सक्नेछौं ?” राजकुमारले उत्तर दिए, “सत्यको शक्तिले ।”

त्यसपछि राक्षसले उनलाई मुक्त गरिदियो र सत्यको शिक्षाका लागि उनीसँग अनुरोध गयो ।

शिष्यहरूलाई कैयन् आपत् विपद्मा पनि निर्भिक भई आफ्नो प्रयत्नलाई अनवरत गर्दै जान प्रोत्साहित गर्नु यस कथाको उपदेश हो

१२. कुत्सित आत्म-वचन एवं निर्लज्जता दुवैले मानव समाजमा वैमनष्य उत्पन्न गर्दछ , तर अपमान र लज्जाले मानवको रक्षा गर्दछ । मानिसहरूले आफ्ना मातापिता तथा मान्यजनको सम्मान गर्दछन् , आफ्ना दाजु र दिदीहरूको सम्मान गर्दछन् किनभने उनीहरू अपमान तथा लज्जाप्रति सचेत हुन्छन् । आत्म दोषारोपणपछि आफ्नो सम्मान आफैमा खोज्नु तथा अरुलाई देख्दा लाज मान्नु प्रशंसनीय कुरा हो ।

यदि कुनै मानिसमा पश्चाताप गर्ने भावना छ भने उसका पापहरू विलाएर जान्छन् तर यदि अपश्चातापी भावनाको व्यक्ति छ भने उसका पापहरू कायमै रहन्छन् र उसलाई सदा कालका लागि दोषी ठहराइन्छ ।

त्यस व्यक्तिले मात्र जसले सत्य उपदेशलाई ठीक ठीक सुनेको हुन्छ अनि जसले यसको अर्थ र त्यसको आफूसँगको सम्बन्धलाई बुझेको हुन्छ , उसले मात्र यसलाई ग्रहण गरी यसबाट लाभ उठाउन सक्दछ ।

यदि कुनै मानिसले सत्य उपदेश सुन्दछ मात्र, तर त्यसलाई ग्रहण गर्दैन भने, उसले ज्ञान प्राप्तिको अन्वेषणमा सफलता हासिल गर्ने छैन ।

विश्वास, विनम्रता, विनयशीलता, प्रयत्न र प्रज्ञा त्यस व्यक्तिका लागि शक्तिका महान् स्रोत हुन्, जसले ज्ञान प्राप्तिको खोजी गर्दछ । यीमध्ये, प्रजा सबैभन्दा ठूलो हो र अरु सबै प्रजाका पक्षहरू मात्र हुन् । अभ्यासको मार्गमा रहेको व्यक्तिले यदि सांसारिक विषय मन पराउँछ भने, व्यर्थका कुरा गर्न आनन्द मनाउँछ भने अथवा निदाउँदछ भने, ऊ ज्ञानको मार्गबाट बञ्चित गरिने छ ।

१३. ज्ञान प्राप्तिको साधनामा कसै कसैले अरुभन्दा छिटो सफलता प्राप्त गर्न सक्ने छन् । तसर्थ, अरुले आफूभन्दा अधि ज्ञान प्राप्त गरेको देख्दा निरुत्साहित हुनुहुँदैन ।

जब कसैले धनुविद्याको अभ्यास गर्दछ उसले छिटै सफलताको आशा राख्न सक्दैन तर यदि उसले धैर्यपूर्वक अभ्यास गर्दै रह्यो भने, ऊ दिनप्रतिदिन निसानामा अचुक हुँदै जाने छ । कुनै पनि नदी पहिले एउटा सानो खोलाबाट प्रारम्भ हुन्छ र विशाल महासागरमा मिसिन अघिसम्म निरन्तर ठूलो हुँदै जान्छ ।

यी उदाहरणहरू जस्तै, यदि कसैले धैर्यपूर्वक र अनवरत साधना गर्दछ भने, उसले निःचय पनि ज्ञान प्राप्त गर्ने छ ।

जस्तो स्पष्ट गरिसकिएको छ, यदि कसैले आफ्नो दृष्टि खुला राख्यो भने, उसले जतातै उपदेश देख्ने छ र यसरी उसको ज्ञान प्राप्तिका अवसरहरू असीमित हुनेछन् ।

कुनै समय एउटा मानिस धूप बाली राखेको थियो । उसलाई बोध भयो कि वासना न त आइराखेको थियो न त गइराखेको थियो ; न त प्रकट भइराखेको थियो न बिलाई राखेको थियो । यो साधारण घटनाबाट उसले ज्ञान प्राप्त गयो ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

कुनै समय एउटा मानिसको खुदामा काँडा बिभयो । उसलाई साहै दुख्यो र उसको मनमा विचार आयो, वेदना भनेको त मनको प्रतिक्रिया मात्र हो । त्यस घटनाबाट उसमा भन् गहिरो विचार आयो । यदि कसैले मनको नियन्त्रण गर्न सकेन भने त्यो अनियन्त्रित हुने छ, तर कसैले यसको नियन्त्रण गर्न सफल भयो भने यो विशुद्ध भएर आउने छ । यी विचारहरूबाट केही कालपछि, उसले ज्ञान प्राप्त गयो ।

एउटा अर्को व्यक्ति थियो जो साहै लालची थियो । एक दिन उसले आफ्नो लोभी मनका सम्बन्धमा सोच्दा सोच्दै उसमा एक यस्तो कुरा बोध भयो—लोभी विचारहरू भनेको काठका त्यान्दा र सलाईका काँटी हुन् जसलाई प्रज्ञाले जलाएर भष्म गर्न सक्दछ । यो विचार उसको ज्ञानको प्रारम्भ थियो ।

एउटा पुरानो भनाइ छ : “तिम्रो मनलाई सन्तुलित राख । यदि मन सन्तुलनमा छ भने, सम्पूर्ण संसार सन्तुलित हुनेछ ।” यी शब्दहरूमाथि विचार गर । संसारका सम्पूर्ण भेदभावहरू मनका भेदभावपूर्ण विचारले उत्पन्न हुन्छन् भन्ने कुरा अनुभव गर । ती शब्दहरूमा नै ज्ञानको मार्ग छ । वास्तवमा ज्ञानका मार्गहरू असीमित छन् ।

३

श्रद्धाको मार्ग

१. जसले बुद्ध, धर्म र संघको विरलमा शरण लिन्छन्, तिनीहरूलाई बुद्धका शिष्य भनिन्छन् । बुद्धका शिष्यहरू मनको

नियन्त्रणका चार नियमहरू पालन गर्दछन् । ती हुन् : शील , श्रद्धा , दान र प्रज्ञा ।

बुद्धका शिष्यहरू पाँच शीलहरू पालन गर्दछन् : कुनै जीवको हत्या नगर्नु , चोरी नगर्नु , व्यभिचार नगर्नु , असत्य नबोल्नु र कुनै प्रकारको लागू पदार्थको सेवन नगर्नु ।

बुद्धका शिष्यहरूलाई बुद्धको परिपूर्ण प्रज्ञामा श्रद्धा छ । उनीहरू लोभ र स्वार्थबाट टाढा रहेर दानको अभ्यास गर्न प्रयत्न गर्दछन् । उनीहरू हेतु र फलको नियमलाई बुझदछन् एवं जीवनको क्षणभंगुरतालाई विचार गरेर प्रज्ञाको नियम पालन गर्दछन् ।

पूर्वितर निहुरेको वृक्ष स्वभाविक रूपले पूर्वितर ढल्दछ र जसले बुद्धको उपदेश श्रवण गर्दछन् र यसमा श्रद्धा राख्दछन्, तिनीहरूको जन्म अवश्य पनि बुद्धको सुखावतीमा हुन्छ ।

२. यो उचित नै भनिएको छ , जो बुद्ध, धर्म र संघ यी विरलमा विश्वास गर्दछन् तिनलाई बुद्धका शिष्य भनिन्छ ।

बुद्धले परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त गरे तथा आफ्नो यस उपलब्धिलाई सम्पूर्ण मानव समाजलाई मुक्त गर्न र आशिर्वाद दिन प्रयोगमा त्याए । धर्म सत्य हो, ज्ञानको चेतना र उपदेशले यसको व्याख्या गर्दछ । बुद्ध र धर्ममा पूर्णरूपले विश्वास गर्नेहरूको समूह संघ हो ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

हामी बुद्धत्व, धर्म र संघ तीन वेरलावेरलै कुरा हुन् भने जस्तो गरी कुरा गछौ , तर तिनीहरू वास्तवमा एक हुन् । बुद्ध उनको धर्ममा अभिव्यक्त हुन्छन्, एवं संघद्वारा उनको सिद्धि गर्न सकिन्छ । तसर्थ, धर्ममा विश्वास गर्नु र संघको उपासना गर्नु, बुद्धमा श्रद्धा राख्नु हो र बुद्धमा श्रद्धा हुनुको अर्थ धर्ममा विश्वास गर्नु तथा संघको उपासना गर्नु हो ।

तसर्थ, मानिसहरूले बुद्धमा श्रद्धा राखेर मोक्ष र ज्ञान प्राप्त गर्न सक्दछन् । बुद्धले परिपूर्ण ज्ञान प्राप्त गरेका छन् र उनले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो एक मात्र सन्तानलाई स्नेह गरेजस्तै स्नेह गर्दछन् । त्यसैले यदि कसैले बुद्धलाई मातापिता सरह मान्दछ भने उसले बुद्धसँग तादात्य स्थापित गरी ज्ञान प्राप्त गर्दछ ।

जसले बुद्धलाई यसरी श्रद्धा गर्नेछन् । उनीहरूले उनको प्रज्ञाबाट समर्थन पाउने छन् र उनको अनुग्रहले सुगन्धित हुनेछन् ।

३. यस संसारमा बुद्धमाथि विश्वास गर्नुभन्दा बढी लाभ अन्य केही कुराले त्याउदैन । बुद्धको नाम सुन्नाले मात्र, एक क्षणका निमित्त उनमा विश्वास गरेर त्यस कुराले प्रसन्न भए पनि, कृतार्थ होइन्छ ।

तसर्थ संसार भरी फैलिएको आगलागीको भित्रबाट पनि प्रत्येक व्यक्तिले बुद्धले दिनुभएको उपदेशको खोजी गरी प्रसन्न हुनुपर्दछ ।

धर्मको व्याख्या गर्न सक्ने उपदेशक पाउन कठिन कुरा हो, बुद्धलाई भेट्नु भन कठिन कुरा हो ; तर उनको उपदेशमा विश्वास गर्नु सबभन्दा कठिन कुरा हो ।

तर अब तिमीले भेट्न कठिन बुद्ध भेटी सकेको हुँदा, यो सुन्न कठिन विषय तिमा समक्ष व्याख्या गरी सकिएको हुँदा, तिमीले विश्वासका साथ बुद्धको श्रद्धा गरेर आनन्दित हुनुपर्दछ ।

४. मनुष्य जीवनको लामो यात्रामा श्रद्धा नै सबभन्दा उत्तम साथी हो, श्रद्धा नै यात्राको सबभन्दा उत्तम खानपिन हो र यो नै सबभन्दा ठूलो सम्पत्ति हो ।

श्रद्धा त्यो हात हो जसले धर्मलाई ग्रहण गर्दछ , यो त्यो विशुद्ध हात हो जसले सबै सदगुणहरूलाई ग्रहण गर्दछ । श्रद्धा त्यो अग्नि हो जसले सबै सांसारिक तृष्णाका अपवित्रतालाई भज्म गर्दछ , यसले बोझलाई हटाइदिन्छ , यसले कसैलाई पनि मार्ग निर्देशित गर्दछ ।

श्रद्धाले लोभ, त्राश र घमण्डलाई हटाउँछ ; यसले शिष्टाचार अनि अरुलाई सम्मान गर्न सिकाउँछ ; यसले मनुष्यलाई परिस्थितिको बन्धनबाट मुक्त गर्दछ ; यसले कठिनाईको सामना गर्न साहस प्रदान गर्दछ ; यसले कसैलाई पनि प्रलोभनमाथि विजय प्राप्त गर्ने शक्ति प्रदान गर्दछ ; श्रद्धाले मनुष्यको कार्यलाई उज्जवल र विशुद्ध राख्न सक्षम तुल्याउँछ ; र यसले प्रजाद्वारा मनलाई समृद्ध पार्दछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

श्रद्धा एक प्रोत्साहन हो , जब कसैको बाटो लामो र दिक्क लाग्दो हुन्छ र यसले मानिसलाई ज्ञानतर्फ डोन्याउँछ ।

श्रद्धाले हामीलाई बुद्धका समक्ष पुऱ्याएको अनुभव गराउँछ र यसले हामीलाई त्यस ठाउँमा पुऱ्याउँछ जहाँ बुद्धको हातले हामीलाई अडेस दिइराखेको हुन्छ । श्रद्धाले हाम्रो कठोर एवं स्वार्थी मनलाई नरम पार्दछ र हामीलाई एक मैत्रीपूर्ण भावना एवं सहानुभूतिपूर्ण मन प्रदान गर्दछ ।

५. जसमा श्रद्धा छ उनीहरूले जस्तोसुकै सुने पनि उनीहरूमा बुद्धको उपदेश सुन्ने प्रज्ञा हुन्छ । जसमा श्रद्धा हुन्छ उनीहरूमा प्रत्येक वस्तुलाई हेतु र परिस्थितिहरूको नियमले नै प्रकट हुने हो भनी बुझ्ने प्रज्ञा हुन्छ र श्रद्धाले उनीहरूलाई परिस्थितिका अनुसार शान्तिपूर्वक कार्य गर्ने क्षमता प्रदान गर्दछ र त्यसलाई धैर्यपूर्वक स्वीकार गर्ने गुण प्रदान गर्दछ ।

श्रद्धाले उनीहरूलाई जीवनको अनित्यतालाई स्वीकार गर्ने प्रज्ञा प्रदान गर्दछ तथा जस्तोसुकै आइपरे पनि अनि जीवनको अन्त्य आइपुगे पनि त्यसमा अचम्म नमान्ने एवं दुखित नहुने गुण प्रदान गर्दछ , परिस्थिति र रूप परिवर्तन भए तापनि जीवनको सत्यता सदैव अपरिवर्तित रहन्छ भन्ने कुरा उनीहरूले थाहा पाउँछन् ।

श्रद्धाका तीन महत्वपूर्ण पक्षहरू छन् : पश्चाताप , अरुको सद्गुणप्रति हर्षित एवम् निष्कपट सम्मान र बुद्धको प्रकटीकरणप्रति कृतज्ञ स्वीकारोक्ति ।

मानिसहरूले श्रद्धाका यी पक्षलाई अनुशीलन गर्नुपर्दछ ; उनीहरू आफ्नो त्रुटि तथा अपवित्रताप्रति सचेत हुनुपर्दछ ; उनीहरू तिनका प्रति लज्जित हुनुपर्दछ , तथा तिनलाई स्वीकार गर्नुपर्दछ ; उनीहरूले परिश्रमपूर्वक अरुहरूको असल गुण तथा कार्यहरू स्वीकार गरी तिनको प्रशंसा गर्ने अभ्यास गर्नुपर्दछ एवं उनीहरूले बुद्धसँग कार्य गर्ने तथा बुद्धलाई प्रेम गर्ने नियमित इच्छा गर्नुपर्दछ ।

श्रद्धाको मन निष्कपटताको मन हो, यो गहिरो मन हो, यो त्यो मन हो जो बुद्धको शक्तिद्वारा बुद्धको पवित्र भूमितर्फ निर्देशित गरिन निष्कपट रूपले हार्षित हुन्छ ।

तसर्थ, बुद्धले श्रद्धालाई त्यो शक्ति प्रदान गर्दछन् जसले मानिसहरूलाई पवित्र भूमिमा निर्देशित गर्दछ , त्यो शक्ति जसले उनीहरूलाई पवित्र गर्दछ , त्यो शक्ति जसले उनीहरूलाई स्वयम्भको मोहबाट रक्षा गर्दछ । यदि उनीहरू एक क्षणको लागि भए पनि श्रद्धा राख्दछन् भने, जब उनीहरूले बुद्धको नाम विश्वभरी प्रशंसित भएको सुन्दर्छन् , त्यसले उनीहरूलाई बुद्धको पवित्र भूमिमा लग्ने छ ।

६. श्रद्धा भनेको सांसारिक मनमा थपिने कुरा जस्तो होइन, यो त मनको बुद्ध-प्रकृतिको प्रकटीकरण हो किनभने जसले बुद्धलाई बुभदछ, ऊ स्वयम् बुद्ध हुन्छ ; जसले बुद्धमा विश्वास राख्दछ, ऊ स्वयम् बुद्ध हुन्छ ।

तर कसैको लागि पनि बुद्ध-प्रकृतिको अनावरण गर्नु एवं पुनः प्राप्त गर्नु कठिन कुरो हो ; लोभ, क्रोध र सांसारिक रागको निरन्तर उत्थान र पतनको स्थितिमा मनलाई पवित्र राख्नु कठिन कुरा हो ; तर कसैलाई पनि विश्वासले यो कार्य गर्न सक्षम तुल्याउँछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

विषालु एरण्डका रुखहरूको जंगलमा एरण्डको रुख मात्रै उम्रन्छ र त्यहाँ सुगम्भित चन्दनको रुख उम्रदैन । यदि एरण्डको जंगलमा चन्दनको रुख उमर्यो भने त्यो कुरा चमत्कार हुन जान्छ । त्यसैगरी मनुष्यहरूको हृदयमा बुद्धप्रति विश्वास उत्पन्न हुनु एक चमत्कार हो ।

तसर्थ, बुद्धमा गरिने विश्वासलाई एक “मूलरहित” विश्वास भनिन्छ । अर्थात्, मानव मनमा उम्रने यसको जरो हुँदैन, तर बुद्धको करुणामय मनमा उम्रने यसको जरा हुन्छ ।

७. यसरी श्रद्धा फलप्रद र पवित्र हुन्छ । तर अल्छी मनमा श्रद्धा जगाउनु कठिन कुरा हो । विशेष गरी मानव मनको छायामा पाँच सन्देहहरू लुकेर बसेका हुन्छन्, जसले श्रद्धालाई निरुत्साहित पार्ने प्रयत्न गर्दछ ।

पहिलो, बुद्धको प्रज्ञामाथि सन्देह हुन्छ, दोस्रो, बुद्धको उपदेशमाथि सन्देह हुन्छ; तेस्रो, बुद्धको उपदेश व्याख्या गर्ने व्यक्तिमाथि सन्देह हुन्छ; चौथो, आर्य मार्ग अनुसरण गर्न बताइएको मार्ग तथा प्रणाली विश्वसनीय हो होइन भन्ने कुरामाथि सन्देह हुन्छ; र पाँचौ, त्यस्तो व्यक्तिहरूबाट, जो घमण्डी र अधीर मनले गर्दा, बुद्धको उपदेश बुझेर त्यसको अनुसरण गर्न लागेका मानिसहरूको निष्कपटता माथि पनि सन्देह हुन्छ ।

वास्तवमा, सन्देह भन्दा डरलागदो अरु केही हुँदैन । सन्देहले मानिसहरूलाई परस्परमा टाढा पार्दछ । यो त्यस्तो विष हो, जसले मित्रतालाई खण्डखण्ड पारिदिन्छ र सुखद सम्बन्धमा विच्छेद त्याइदिन्छ । यो पीडा र घाउ पार्ने काँडा हो ; हत्या गर्ने एक तरबार हो ।

श्रद्धाको प्रारम्भ धेरै कालअघि बुद्धको करुणाद्वारा भएको थियो । जब मानिसमा श्रद्धा जागदछ, उसले यस कुराको अनुभव गरेर बुद्धको उदारताप्रति अत्यन्त कृतज्ञ हुनुपर्दछ ।

कसैले पनि यो कुरा कदापि विसनु हुँदैन, उनीहरूमा श्रद्धा जाग्रत भएको कारण उनीहरूमा भएको करुणाले नभई बुद्धको करुणाले हो, जसले धेरै काल अघि मानव मनमा श्रद्धाको पवित्र ज्योति फिँजाएर उनीहरूको अज्ञानको अन्धकारलाई हटाइदियो । जससँग वर्तमान श्रद्धा छ, ऊ उनीहरूको त्यही परम्परामा प्रवेश गरेको हो ।

यदि कसैले बुद्धको दीर्घकालीन निरन्तरको करुणाद्वारा श्रद्धा जाग्रत गर्दछ, भने एक साधारण जीवन व्यतीत गर्दा पनि कुनै व्यक्ति बुद्धको पवित्र भूमिमा जन्म लिन सक्दछ ।

वास्तवमा, यो संसारमा जन्म लिनु कठिन कुरा हो । धर्म श्रवण गर्नु कठिन कुरा हो ; श्रद्धा जाग्रत गर्नु भन् कठिन कुरा हो ; तसर्थ, प्रत्येक व्यक्तिले बुद्धको उपदेश श्रवण गर्न सक्भर बढी प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

पवित्र सूत्रहरू

१. “उसले मेरो निन्दा गयो, उसले मेरो हाँसो उडायो, उसले मलाई पिट्यो ।” यसरी कोही विचार गर्दछ, र जबसम्म उसले यस्ता विचारहरू मनमा लिई राख्दछ, उसको क्रोध कायमै रहन्छ ।

मनमा क्रोधको विचार आउन्जेल रोष कहित्यै पनि समाप्त भएर जादैन । रोष त्यसै बेला समाप्त भएर जान्छ, जब क्रोधको विचार विसिन्छ ।

यदि घरको छत राम्ररी बनाइएको छैन अथवा मर्मत गरिएको छैन भने, वर्षाको पानी घरभित्र पस्ने छ; त्यसैगरी राम्रो गरी साधना नगरिएको अथवा नियन्त्रण बाहिर रहेको मनमा लोभ प्रवेश गर्दछ ।

अल्छी हुनु भनेको मृत्युको छोटो मार्ग हो अनि परिश्रमी हुनु भनेको जीवनको मार्ग हो, मूर्ख व्यक्तिहरू अल्छी हुन्छन् अनि बुद्धिमान व्यक्तिहरू परिश्रमी हुन्छन् ।

वाण बनाउने व्यक्तिले आफ्नो वाण सोभो बनाउने प्रयत्न गर्दछ; त्यसैगरी बुद्धिमान मानिसले आफ्नो मनलाई सोभो राख्ने प्रयत्न गर्दछ ।

विचलित मन निरन्तर सक्रिय रहन्छ, यता उती उफ्री राख्दछ, र यसलाई नियन्त्रण गर्न ज्यादै कठिन हुन्छ; तर निश्चल मन शान्त हुन्छ तसर्थ, मनलाई नियन्त्रणमा राख्नु बुद्धिमत्तापूर्ण कुरा हो ।

शत्रु अथवा प्रतिद्वन्द्वीले नभई मानिसको आफ्नो मनले नै कुत्सित मार्गतिर जान उसलाई प्रलोभित गर्दछ ।

जसले आफ्नो मनलाई लोभ, क्रोध र मोहबाट रक्षा गर्दछ ,
उसले नै वास्तविक स्थायी शान्तिको उपभोग गर्न सक्छ ।

२. मीठा मीठा शब्दहरू तिनको अभ्यास नगरी बोल्नु भनेको
सुगन्ध नभएको एक राम्रो फूल जस्तै हो ।

फूलको सुगन्ध वायुको विपरीत बग्न सक्दैन, तर असल
मानिसको प्रतिष्ठा वायुको विपरीत पनि संसारमा फैलिन्छ ।

निद्रा नपरेको मानिसका निमित्त रात लामो लागदछ, र थाकेको
यात्रीको निमित्त यात्रा लामो लागदछ ; त्यसै गरी सही उपदेश थाहा
नपाएको व्यक्तिलाई मोह र दुःखको समय लामो लागदछ ।

कुनै पनि मानिसले यात्रा गर्दा आफू जस्तै मन भएको अथवा
आफूभन्दा असल मन भएको व्यक्तिसँग यात्रा गर्नुपर्दछ , ऐउटा मूर्ख
मानिससँग यात्रा गर्नुभन्दा एक्लै यात्रा गर्नु राम्रो हुन्छ ।

कपटी र दुष्ट मित्रसँग जंगली जनावरसँग भन्दा बढी डराउनु
पर्दछ ; जंगली जनावरले तिम्रो शरीरमा घाउ पार्न सक्छ, तर कपटी
मित्रले तिम्रो मनमा घाउ पार्दछ ।

जबसम्म कुनै मानिसले आफ्नो मनलाई नियन्त्रणमा राख्न
सक्दैन, उसले “यो मेरो छोरो हो” अथवा “यो मेरो सम्पत्ति हो” भन्ने
कुरा विचार गरेर कसरी सन्तुष्टि पाउन सक्छ । एक मूर्ख मानिसले
यस्ता विचारहरूबाट दुःख पाउँछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

मूर्ख हनु र मूर्ख भएको कुरा स्वीकार गर्नु भनेको मूर्ख भएर आफूलाई बुद्धिमान ठान्नुभन्दा असल हो ।

एउटा चम्चामा भएको भोजनको स्वाद त्यो चम्चाले लिन सक्दैन । ठीक त्यसै गरी मूर्ख मानिसले योगीसँग संगत गच्छो भने तापनि बुद्धिमान मानिसको प्रज्ञा बुझन सक्दैन ।

ताजा दूध प्रायः छिटो जम्दैन, त्यसैगरी पापपूर्ण कार्यहरूले तत्कालै प्रतिफल ल्याउँदैन । पापपूर्ण कार्यहरू भनेको खरानीभित्र लुकिराखेको कोइलाको त्यो आगो हो, जो खरानीमा भुइँगी रहेको हुन्छ जुन अन्तमा ठूलो आगोको कारण बन्दछ ।

कुनै पनि व्यक्तिले सुविधा, पदोन्नति, लाभ र सम्मानको तृष्णा गर्नु मूर्खता हो, किनभने त्यस्तो तृष्णाले कहिल्यै पनि सुख ल्याउँदैन, बरु दुःख ल्याउँछ ।

असल मित्र जसले आफ्नो दोष र अपूर्णताहरू बताइदिन्छ, अनि दुष्कर्म बारेमा भर्त्यना गर्दछ, भने उसलाई लुकेको सम्पत्तिको गोपनीयता बताइदै सरह ठानी सम्मान गर्नुपर्दछ ।

३. कुनै पनि मानिस जब असल शिक्षा प्राप्त गरेपछि हर्षित हुन्छ, ऊ शान्तिपूर्वक सुन्त सक्दछ, किनभने उसको मन पवित्र भइसकेको हुन्छ ।

सिकर्मीले आफ्नो दलिन सिधा बनाउन चाहन्छ; वाण बनाउनेले सन्तुलित वाण बनाउन चाहन्छ, सिंचाइको खाल्डो खन्नेले त्यसमा

पानी सलल बगोस् भन्ने चाहन्छ , त्यसैगरी बुद्धिमान् मानिसले आफ्नो मनलाई नियन्त्रण गर्ने प्रयत्न गर्दछ जसमा ऊ निर्विघ्नतापूर्वक एवं सत्यतापूर्वक कार्य गर्न सकोस् ।

ठूलो चट्टानलाई हावाले खलबलाउन सक्दैन, बुद्धिमान मनुष्यको मनलाई पनि प्रतिष्ठा अथवा निन्दाले खलबलाउन सक्दैन ।

युद्धमा हजारौँ व्यक्तिमाथि विजय पाउनुभन्दा आफैलाई जित्तु बढी ठूलो विजय हो ।

असल उपदेश सुनेर एक दिन बाँच्नु , अज्ञानमा सय वर्ष बाँच्नुभन्दा उत्तम हो ।

जसले आफैलाई सम्मान गर्दछन् उनीहरू कुत्सित तृष्णामा नपरुन् भनेर निरन्तर सावधान रहनु पर्दछ । जीवनमा कमसेकम एकपल्ट, चाहे उसको युवावस्थामा अथवा प्रौढावस्थामा अथवा वृद्धावस्थामा उनीहरूले श्रद्धा जाग्रत गर्नुपर्दछ ।

यो संसार सदैव बलिराखेको छ ; लोभ, क्रोध र मूर्खताको अग्निले बलिराखेको छ , कुनै पनि व्यक्ति यस्ता आपत्त्वाट यथासम्भव शीघ्र उम्कनु पर्दछ ।

यो संसार पानीको फोका जस्तै छ , यो माकुरोको जालोजस्तै छ , यो फोहोर गाग्रीको दूषित पानी जस्तै हो, कुनै पनि व्यक्तिले आफ्नो मनको पवित्रतालाई निरन्तर सुरक्षित राख्नु पर्दछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

४. पापलाई परित्याग गर्नु, असल कुराको खोजी गर्नु र मनलाई पवित्र राख्नु; यही नै बुद्धको उपदेशको सारतत्त्व हो ।

सहनशीलता सबैभन्दा कठिन विनय हो, तर जो सहनशील हुन्छ उसैले अन्तिम विजय प्राप्त गर्दछ ।

रीस उठेर आउँदा रीसलाई हटाउनु पर्दछ ; दुख धेरै हुँदा दुःखको परित्याग गर्नुपर्दछ ; लोभको प्रवृत्ति हुँदा लोभको परित्याग गर्नु पर्दछ । विशुद्ध निःस्वार्थी जीवन व्यतीत गर्न, प्रशस्त हुँदा पनि कुनै कुरा आफ्नो हो भन्ने ठान्नु हुँदैन ।

स्वस्थ हुनु उत्कृष्ट अवस्था हो ; आफूसँग भएको कुरामा सन्तुष्ट रहनु भनेको धेरै सम्पत्तिमाथिको स्वामित्वभन्दा पनि ठूलो हो; विश्वसनीय हुनु मित्रताको उत्तम गुण हो ; ज्ञान प्राप्त गर्नु सबभन्दा ठूलो आनन्द हो ।

जब कसैमा पापप्रति घृणाको भावना छ, जब कसैले शान्तिको अनुभव गर्दछ, जब कसैले असल उपदेशहरू सुनेर आनन्द प्राप्त गर्दछ, जब कसैमा यी भावनाहरू हुन्छन् अनि यिनलाई बुझदछ भने, त्यो व्यक्ति त्राशबाट मुक्त हुन्छ ।

तिमीले मन पराएका वस्तुहरूप्रति आशक्त नहोऊ, तिमीले मन नपराएका वस्तुहरूप्रति घृणा नगर । कसैको रुचि र अरुचिबाटै दुःख, त्राश र बन्धनको उत्पत्ति हुन्छ ।

५. फलामबाट उत्पन्न भएको खियाबाट फलाम नष्ट हुन्छ ,
त्यस्तै मानिसको मनमा उत्पन्न हुने पापले मानिसलाई नष्ट गर्दछ ।

कुनै पनि धर्मग्रन्थलाई हार्दिकतापर्वक पढिएन भने त्यो छिटै नै
धूलोले ढाकिन्छ , कुनै पनि मर्मत गर्नुपर्ने घर समयमै मर्मत गरिएन
भने त्यो फोहोर भएर आउँछ , त्यसरी नै अल्छी मानिस छिटै अपवित्र
भएर जान्छ ।

अपवित्र कार्यले व्यक्तिलाई अपवित्र पार्दछ , वस्तुप्रतिको मोहले
दानलाई अपवित्र पार्दछ , त्यसैगरी पाप कर्मले यस जीवनलाई मात्र
नभई भावी जीवनलाई पनि अपवित्र पार्दछ ।

तर सबभन्दा डरलागदो क्लेश अज्ञानको क्लेश हो । जबसम्म
अज्ञानको परित्याग गर्न सकिन्त तबसम्म कसैले पनि आफ्नो शरीर र
मनलाई पवित्र पार्ने आशा राख्न सक्दैन ।

निर्लज्जतामा गल्ती गर्नु सजिलो छ , कागजस्तै अटेरी र
हिम्मती हुनु सजिलो छ , आफूले गरेको कार्यको कुनै पछुतो नगरी
अरुको मनमा चोट पुऱ्याउनु सजिलो छ ।

वास्तवमा विनम्र हुनु , सम्मान र प्रतिष्ठा गर्न जान्नु , सबै
आशक्तिबाट मुक्त हुनु , विचार एवं कार्यमा पवित्र रहनु र बुद्धिमान
हुनु कठिन कुरा हो ।

अरुको गल्ती देखाउनु सजिलो छ तर स्वयम्भको गल्ती स्वीकार्नु
कठिन हुन्छ । मनुष्यहरू अरुको पाप सबैलाई सुनाउँदै हँडछ तर
आफूले गरेको पाप चाहिँ जुवाडेले फाल्टो पाशा लुकाएँ भैं लुकाउँछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

आकाशमा चरा, धुवा तथा आँधीको कुनै अवशेष बाँकी रहैदैन;
कृत्स्तित उपदेशमा ज्ञान हुँदैन ; यस संसारमा कुनै कुराको स्थायित्व
हुँदैन ; तर ज्ञान प्राप्त गरेको मन विचलित हुँदैन ।

६. जसरी कुनै रक्षकले आफ्नो गढको ढोकाको रक्षा गर्दछ ,
त्यसैगरी कसैले पनि बाह्य र आन्तरिक संकटबाट मनको रक्षा गर्नु
पर्दछ , उसले एक क्षण पनि यसको उपेक्षा गर्नु हुँदैन ।

आफ नै आफ्नो स्वामी हो, भर पर्न सकिने भनेको आफैमा हो,
तसर्थ, कसैले पनि सर्वप्रथम स्वयम्‌को नियन्त्रण गर्नु पर्दछ ।

सांसारिक बन्धन र अवरोधबाट आध्यात्मिक स्वतन्त्रता प्राप्त
गर्ने पहिलो खुड्किलो भनेको मनलाई नियन्त्रण गर्नु हो , अनावश्यक
कुरा नगर्नु हो अनि गम्भीर हुनु हो ।

सूर्यले दिनलाई उज्यालो पार्दछ , चन्द्रमाले रातलाई सुन्दर
पार्दछ , अनुशासनले योद्वालाई मर्यादा थप्दछ ; त्यसैगरी शान्त ध्यानको
अभ्यासले ज्ञान प्राप्त गर्न खोजे व्यक्तिलाई विशिष्टता प्रदान गर्दछ ।

जो व्यक्ति आफ्ना पाँच इन्द्रियहरू आँखा, कान, नाक, जिब्रो र
शरीरको नियन्त्रण गर्न असमर्थ छ, अनि आफ्ना वरिपरिका
स्थितिहरूप्रति प्रलोभित हुन्छ , उसले आफूलाई ज्ञानको साधनामा
लगाउनसक्दैन । जसले आफ्ना पाँचै इन्द्रियहरूका ढोकाहरूलाई
दृढतापूर्वक नियन्त्रण गर्दछ अनि मनलाई नियन्त्रणमा राखा सक्दछ,
उसले ज्ञान प्राप्तिको निमित्त सफलतापूर्वक साधना गर्न सक्दछ ।

७. जो व्यक्ति आफ्नो रुचि तथा अरुचिको प्रभावमा पर्दछ उसले परिस्थितिहरूको महत्वलाई सही रूपले बुझन सक्दैन अनि त्यसलाई जिते जस्तो लागदछ ; जो आशक्तिबाट स्वतन्त्र छ , उसले परिस्थितिहरूलाई सही रूपमा बुझदछ एवं उसका निमित्त सबै वस्तु नयाँ र महत्वपूर्ण हुन जान्छन् ।

दुःख पछिपछि सुख आउँछ अनि सुख पछिपछि दुःख आउँछ तर जब कसैले सुख र दुःखका बीच, असल कार्य र खराब कार्यका बीच विभेद गर्न छाड्दछ, त्यस व्यक्तिले स्वतन्त्रतालाई प्राप्त गर्न सक्दछ ।

अनुमानको भरमा भविष्यको चिन्ता गर्नु अथवा वितेको कुराको पश्चाताप गर्दै रहनु भनेको ती नरकट जस्तै हुन् जुन काटिए पछि सुकेर जान्छन् ।

मन र शरीर दुवैको स्वास्थ्यको रहस्य भनेको वितेका कुराहरूप्रति विलाप नगर्नु, भविष्यको निमित्त चिन्ता नगर्नु, अथवा भविष्यमा आउन सक्ने कठिनाइहरूको अड्कल नगरी वर्तमानका लागि बुद्धिमानीपूर्वक एवं उत्साहीपूर्वक बाँच्नु हो ।

भूतकालमा विचरण नगर, भविष्यको सपनामा नपर, वर्तमान क्षणमाथि मनलाई एकाग्र गर ।

वर्तमान कर्तव्यलाई राम्रोसँग गर्नु अनि त्यसलाई पूर्णता दिनु उत्तम कुरा हो, यसलाई टार्नु अथवा भोलिसम्मको लागि स्थगित गर्नु हैदैन । अहिले गर्नुपर्ने काम तुरन्तै गरेमा, उसले त्यो दिन राम्री विताउन सक्दछ ।

व्यावहारिक प्राप्तिको मार्ग

प्रज्ञा सर्वश्रेष्ठ मार्गदर्शक हो अनि विश्वास सर्वश्रेष्ठ मित्र हो । कसैले पनि अज्ञान र दुःखको अन्धकारबाट उम्कने प्रयत्न गर्नु पर्दछ । ज्ञानको ज्योतिको खोजी गर्नुपर्दछ ।

यदि कसैको मन र शरीर नियन्त्रणमा छ, भने यसको प्रमाण उसले नैतिक गुण भएको कार्यबाट गर्नुपर्दछ । यो एउटा पवित्र कर्तव्य हो । श्रद्धा नै अनि उसको सम्पत्ति हुनेछ, निष्कपटताले उसको जीवनलाई मीठो विशिष्ट स्वाद प्रदान गर्नेछ, अनि सद्गुण संग्रह गर्नु उसको पवित्र कार्य हुनेछ ।

जीवनको यात्रामा श्रद्धा नै पौष्टिक आहार हो, सद्गुणले भरिएको कार्य नै आश्रय हो, प्रज्ञा दिनमा ज्योतिजस्तै हो अनि सही चिन्तनशीलता रात्रीको रक्षक हो । यदि कुनै व्यक्तिले विशुद्ध जीवन बिताउँछ, भने उसलाई कुनै कुराले पनि उसको स्वतन्त्रता सीमित गर्न सक्दैन ।

कसैले पनि आफ्नो परिवारका निमित्त आफूलाई विर्सनु पर्दछ; आफ्नो गाउँको निमित्त आफ्नो परिवारलाई विर्सनु पर्दछ; आफ्नो राष्ट्रका निमित्त आफ्नो गाउँलाई विर्सनु पर्दछ र कसैले पनि ज्ञानका निमित्त सबै कुरालाई विर्सनु पर्दछ ।

प्रत्येक वस्तु परिवर्तनशील हुन्छ, प्रत्येक वस्तु प्रकट एवं लोप हुन्छ; आनन्दमय शान्ति त्यस बेलासम्म प्राप्त हुँदैन जवसम्म कुनै व्यक्ति जीवन र मृत्युको वेदनाभन्दा माथि उठैन ।

संघ

प्रथम अध्याय

संघका कर्तव्यहरू

१

भिक्षुहरू

१. कुनै पनि व्यक्ति जो मेरो शिष्य हुन चाहन्छ, उसले आफ्नो परिवारसँग, संसारका सबै सामाजिक जीवनसँग एवं सम्पत्तिमाथिको सबै निर्भरतासँगका सम्पूर्ण प्रत्यक्ष सम्बन्ध परित्याग गर्न इच्छुक हुनुपर्दछ ।

कुनै पनि व्यक्ति जसले धर्मको निमित्त यस्ता सबै सम्बन्धको परित्याग गरी सकेको हुन्छ, , उसको शरीर तथा मनका निमित्त कुनै स्थायी ठाउँ हुँदैन र यस्तालाई भिक्षु भनिन्छ ।

यद्यपि मेरा पद चिन्हहरूमा उसको पाइलाले पनि चिन्ह छाडेको हुन्छ र उसको हातले मेरो चीवर बोकेको हुन्छ , तर यदि उसको मन लोभले विचलित भएको हुन्छ भने, ऊ ममन्दा धेरै टाढा हुन्छ । यद्यपि उसले भिक्षुको भेष धारण गरेको हुन्छ , तर उपदेश स्वीकार गर्दैन भने उसले मलाई देख्न सक्दैन ।

तर यदि उसले सम्पूर्ण लोभको परित्याग गरी सकेको छ एवं उसको मन विशुद्ध तथा शान्त छ भने, ऊ हजारौ मील टाढा भए तापनि मेरो ज्यादै निकट हुन्छ । यदि उसले धर्म ग्रहण गयो भने उसले त्यसमा मलाई देख्दछ ।

२. मेरा शिष्यहरू, भिक्षुहरूले चार नियमहरू पालन गर्ने पर्दछ अनि तिनीहरूमाथि आफ्नो जीवन निर्माण गर्नुपर्दछ ।

पहिलो, उनीहरूले पुरानो तथा प्याँकिएको चीवर लगाउँछन् ; दोस्रो, उनीहरूले भिक्षाटनबाट आफ्नो भोजन प्राप्त गर्दछन् ; तेस्रो, तिनीहरूको घर त्यही हुन्छ जहाँ रात्रिले उनीहरूलाई पुऱ्याउँछ , त्यो रुखमुनि हुन सकदछ अथवा चट्टानमाथि हुन सकदछ ; चौथो, उनीहरूले संघद्वारा निर्धारित गरिएको गाईको मूत्रबाट बनेको विशेष औषधीमात्र सेवन गर्दछन् ।

हातमा पात्र लिएर घर घर जानु भिखारीको जीवन हो, तर कसैले पनि भिक्षुलाई यस्तो गर्न कर लगाउँदैन, उसलाई परिस्थिति अथवा प्रलोभनले यस्तो वाध्यता गर्दैन, उसले आफ्नो स्वेच्छाद्वारा नै यस्तो गर्दछ , किनभने उसलाई थाहा छ , विश्वासको जीवनले मोहको जीवनलाई टाढा राखदछ , दुःखलाई परित्याग गर्न उसलाई मद्त गर्दछ र ज्ञान प्राप्तिर्फ उसलाई लगदछ ।

भिक्षुको जीवन सजिलो जीवन होइन, यदि कसैले आफ्नो मनलाई लोभ र क्रोधबाट मुक्त गर्न सकेको छैन , अनि उसले आफ्नो मन र पाँच इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रित गर्न सकेको छैन भने उसले यो जीवन ग्रहण गर्नु हुँदैन ।

३. जसले आफूलाई भिक्षु हुँ भनी विश्वास गर्दछ अनि मानिसहरूले सोधेको बेला जुनबेला पनि आफू भिक्षु भएको कुरा बताउन सक्ने व्यक्तिले निम्नअनुसार भन्न सक्दछ :

“भिक्षु हुन म जे आवश्यक भए पनि गर्न तत्पर छु । म यस

कुराप्रति निष्कपट हुनेछु एवं यो हुने उद्देश्य पूर्ण गर्ने प्रयास गर्नेछु । मलाई दानद्वारा जसले सहायता गर्दछन् म उनीहरूप्रति कृतज्ञ हुनेछु तथा मेरो निष्कपटता अनि असल जीवनद्वारा उनीहरूलाई प्रसन्न पार्ने प्रयत्न गर्नेछु ।”

भिक्षु हुन उसले विभिन्न किसिमले आफ्नो साधना गर्नु पर्दछ : जब ऊ असफल हुन्छ उसले लाज र अनादरप्रति सचेत रहनु पर्दछ ; उसले आफ्नो जीवन पवित्र राख्ने हो भने उसको शरीर, वाणी र मन पनि पवित्र राख्नु पर्दछ ; उसले पाँचै इन्द्रियहरूका ढोकाहरूलाई रक्षा गर्नुपर्दछ ; कुनै क्षणिक आनन्दका निमित्त उसले आफ्नो मनमाथिको नियन्त्रण खुकुलो पार्नु हुँदैन ; उसले आफ्नो प्रशंसा गर्नुहुँदैन न त अरुको निन्दा गर्नु हुन्छ र ऊ अल्छी हुनुहुँदैन, न त धेरै सुलु हुन्छ ।

साँझ शान्तिपूर्वक बसेर केही ध्यान गर्ने समय ऊसँग हुनुपर्दछ तथा सुल जानुभन्दा अघि केही हिँड्नु पर्दछ । शान्त निद्राका निमित्त ऊ दुवै खुट्टा जोडेर दाहिनेतिर फर्केर सुल्तुपर्दछ र निदाउनु भन्दा अघि उसको अन्तिम विचार अर्को दिन विहान कर्ति बजे उठ्ने हो त्यसका सम्बन्धमा हुनु पर्दछ । विहानीपछि पनि केही बेर शान्तिपूर्वक बसेर ध्यान गर्नुपर्दछ र त्यसपछि केही बेर हिँड्नु पर्दछ ।

दिनभरी उसले आफ्नो मन सदैव जागरुक राखी शरीर र मनलाई नियन्त्रणमा राख्दै लोभ, क्रोध, अज्ञान, निद्रावस्था, असावधानी, पश्चाताप, सन्देह र सम्पूर्ण सांसारिक तृष्णाहरू तर्फको प्रवृत्तिलाई प्रतिरोध गर्नुपर्दछ ।

यसरी एकाग्र चित्तले उसले उत्कृष्ट प्रज्ञा फिँजाउनु पर्दछ तथा पूर्ण ज्ञान प्राप्तिका निमित्त मात्र लक्ष्य राख्नु पर्दछ ।

४. यदि भिक्षु , आफूलाई विर्सेर लोभ, द्वेष, ईर्ष्या, घमण्ड, आत्मप्रशंसा अथवा कपटतर्फ खस्दछ भने उसले एउटा मसिनो कपडाले मात्र बेरेको दुई धारे तीखो तरबार लिएर हिँडे जस्तै हो ।

कुनै पनि व्यक्तिले भिक्षुको चीवर लगाएर एउटा हातमा भिक्षा पात्र लिदैमा त्यो व्यक्ति भिक्षु हुँदैन ; उसले सजिलै धर्मशास्त्र वाचन गर्दैमा ऊ भिक्षु हुँदैन ; ऊ त केवल एउटा परालको मानिस बाहेक बढी केही होइन ।

यदि उसको बाहिरी रूप एक भिक्षुको भए पनि उसले सांसारिक तृष्णा हटाउन सक्दैन, ऊ भिक्षु हुन सक्दैन, ऊ भिक्षुको चीवर लगाएको एउटा शिशु भन्दा बढी केही हुन सक्दैन ।

ती व्यक्तिहरू जो मनलाई एकाग्र राखी नियन्त्रणमा राख्न सक्दैन्, जो प्रज्ञा धारण गर्दछन्, जसले सबै सांसारिक तृष्णाहरूको परित्याग गरिसकेका हुन्छन् र जसको एक मात्र उद्देश्य ज्ञान प्राप्त गर्नु हो ; तिनलाई मात्र सच्चा भिक्षु भन्न सकिन्छ ।

एक सच्चा भिक्षुले आफ्नो रक्तको अन्तिम थोपा समाप्त गर्नु परे पनि तथा आफ्नो हाड टुका टुका भएर चूर्णमा परिणत भए पनि ऊ ज्ञानको आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न कृतसंकल्प हुन्छ । त्यस्तो व्यक्ति

संघका कर्तव्यहरू

आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्म प्रयत्न गरेर, अन्ततोगत्वा लक्ष्य प्राप्त गर्दछ,
र यसको प्रमाण भिक्षुले गर्नुपर्ने धर्मकार्य गर्ने क्षमताद्वारा प्रस्तुत
गर्दछ ।

५. कुनै पनि भिक्षुको जीवनको मुख्य उद्देश्य बुद्धको उपदेशको
ज्योतिलाई फिँजाउदै लैजानु हो । उसले सबै व्यक्तिमा धर्म प्रचार
गर्नुपर्दछ, उसले निद्रामा भएका व्यक्तिहरूलाई बिउँभाउनु पर्दछ;
उसले मिथ्या विचार सच्याउनु पर्दछ । उसले मानिसहरूलाई
सम्यक् दृष्टि राख्न सहायता गर्नुपर्दछ; उसले उपदेशलाई व्यापक
रूपले फिजाउन आफ्नो जीवन जोखिममा पर्न गए पनि, सबैतर
जानु नै पर्दछ ।

कुनै पनि भिक्षुको जीवनको मुख्य उद्देश्य सजिलो हुँदैन, तसर्थ,
जसले यसको आकांक्षा गर्दछ, उसले बुद्धको पोशाक लगाउनु पर्दछ,
बुद्धको आसनमा बस्नु पर्दछ र बुद्धको कक्षमा प्रवेश गर्नुपर्दछ ।

बुद्धको पोशाक लगाउनु भनेको विनम्र भई सहनशीलताको
अभ्यास गर्नु हो ; बुद्धको आसनमा बस्नुको अर्थ सबै कुरालाई
शून्यताको रूपमा देखु हो र आशक्तिरहित हुनु हो ; बुद्धको कक्षमा
प्रवेश गर्नु भनेको उनको सर्वव्यापी करुणाको सहभागी हुनु हो एवं
सबैसँग सहानुभूति राख्नु हो ।

६. जुन व्यक्तिहरू बुद्धि धर्मको उपदेश दिन चाहन्छन् उनीहरूले चार वस्तुहरूमाथि ध्यान राख्नु पर्दछ : पहिलो, उनीहरूले आफै व्यवहारप्रति सजग रहनु पर्दछ ; दोस्रो, उनीहरूले व्यक्तिहरूसँग कुरा गर्दा एवं उपदेश दिँदा कस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्ने हो त्यस कुरामाथि ध्यान राख्नु पर्दछ ; तेस्रो, उनीहरूले आफ्नो उपदेशको लक्ष्य र कस्तो उद्देश्य प्राप्त गर्न खोजेको हो त्यस विषयमा ध्यान राख्नु पर्दछ र चौथो, उनीहरूले महाकरुणाप्रति ध्यान राख्नु पर्दछ ।

प्रथमत, धर्मको असल उपदेशक हुन सबभन्दा पहिले भिक्षुले आफ्नो खुट्टा सहनशीलताको भूमिमा राम्रारी अडाउनु पर्दछ ; ऊ विनम्र हुनुपर्दछ ; ऊ कट्टर हुनुहैन अथवा प्रचारको तृष्णा राख्नु हुदैन ; उसले निरन्तर वस्तुहरूको शून्यताको पक्षमाथि विचार गरी राख्नु पर्दछ ; एवं उसले कुनै वस्तुप्रति आशक्ति राख्नु हुदैन । यदि उसले यी कुराहरूमाथि विचार राख्यो भने, उसले राम्रो आचरण राख्न सक्नेछ ।

दोस्रोमा, उसले मानिसहरू एवं परिस्थितिहरूका समक्ष जाँदा, सावधानीपूर्वक कार्य गर्नुपर्दछ । उसले कुत्सित जीवन विताई राखेका अथवा अधिकार प्राप्त व्यक्तिहरूभन्दा टाढा बस्नु पर्दछ ; उसले विपरीत लिङ्गसँग जोगिनु पर्दछ । त्यसपछि उसले बडो मैत्रीपूर्ण किसिमले मानिसहरू भेट्नु पर्दछ ; उसले सदैव यी विचार गर्नुपर्दछ, वस्तुहरूको उदय हेतु र परिस्थितिहरूको संयोगले हुन्छ, एवं त्यस विन्दुबाट हेर्दा उसले मानिसहरूलाई दोष दिनु हुदैन अथवा तिनको निन्दा गर्नुहैन, अथवा उनीहरूको गल्तीका सम्बन्धमा बोल्नु हुदैन, अथवा उनीहरूलाई हेय दृष्टिले हेर्नु हुदैन ।

तेस्रोमा, उसले बुद्धलाई आफ्नो आध्यात्मिक पिता मानेर, ज्ञान प्राप्तिको साधनामा लागेका अन्य भिक्षुलाई आफ्ना उपदेशकहरू ठानेर

संघका कर्तव्यहरू

आफ्नो मनलाई शान्त राख्नु पर्दछ , एवं प्रत्येक व्यक्तिलाई ठूलो करुणाको दृष्टिले हेनु पर्दछ । अनि सबै मनुष्यहरूलाई उसले समान रूपले उपदेश दिनुपर्दछ ।

चौथोमा, बुद्धले जस्तै उसले आफ्नो करुणाको भावनालाई पूर्ण रूपले प्रकट हुन दिनुपर्दछ । विशेष गरी उसले आफ्नो करुणाको भावनालाई ज्ञान प्राप्तिको विषयमा पर्याप्त जानकारी नपाएका व्यक्तिहरूसम्म पुऱ्याउनु पर्दछ । मानिसहरू ज्ञान प्राप्त गर्न चाहन्छन् भनी कामना गर्नुपर्दछ, र त्यसपछि उसले इच्छा पूरा गर्ने कार्यमा उनीहरूको चाख जगाउन निःस्वार्थ प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

२

उपासकहरू

१. अधि नै स्पष्ट गरिएको छ , बुद्धको शिष्य हुन कुनै पनि व्यक्तिले बुद्ध , धर्म र संघ ; यी त्रिरत्नमा विश्वास राख्नै पर्दछ ।

उपासक हुन बुद्धमाथि अविचलित श्रद्धा हुनुपर्दछ , उनको उपदेशमाथि विश्वास गर्ने पर्दछ एवं शीलको अध्ययन गरी तिनलाई व्यवहारमा उतार्नु पर्दछ र संघको उपासना गर्नुपर्दछ ।

उपासकहरूले सदाचारका पाँच शीलहरू पालन गर्नुपर्दछ : हत्या नगर्नु , चोरी नगर्नु , व्यभिचार नगर्नु , असत्य नबोल्नु अथवा छल नगर्नु र मादक पदार्थको सेवन नगर्नु ।

उपासकहरूले विरतमा विश्वास गरेर आफैले मात्र शीलहरू राख्न हुँदैन, तर जहाँसम्म उनीहरूले सकदछन् तिनको पालना अरुहरूबाट पनि गराउनु पर्दछ, विशेष गरी उनीहरूका नातागोता एवं मित्रहरूलाई उनीहरूमा बुद्ध, धर्म तथा संघप्रति अविचलित विश्वास जगाउने प्रयत्न गर्नुपर्दछ, जसले गर्दा उनीहरू पनि बुद्धको करुणाको सहभागी हुन सक्नु ।

उपासकहरूले विरतमा विश्वास गरेको कारण तथा उनीहरूले शीलहरू ग्रहण गरेको कुरा अन्ततोगत्वा आफूलाई ज्ञान प्राप्त गर्न सक्षम बनाउनु हो भन्ने कुरा सदैव स्मरण गर्नु पर्दछ र त्यसै कारणले उनीहरूले तृष्णाको संसारमा रहाँदारहाँदै पनि यस्ता तृष्णासँगको आशक्ति परित्याग गर्नुपर्दछ ।

उपासकहरूले यो कुरा सदैव ध्यानमा राख्नुपर्दछ, छिटो अथवा ढीलो उनीहरूले आफ्ना मातापिता तथा परिवारलाई त्यागन बाध्य हुनुपर्दछ, एवं जन्म र मरणको यस जीवनलाई छाड्नु पर्दछ; तसर्थ, उनीहरूले यस जन्मका वस्तुहरूसँग आशक्त भएर बस्नु हुँदैन, परन्तु आफ्नो मनलाई ज्ञानको संसारतर्फ लगाइराख्नु पर्दछ ।

२. यदि उपासकहरू बुद्धका उपदेशप्रति निष्कपट एवं निश्चल विश्वास जाग्रत गराउन चाहन्छन् भने, उनीहरूले आफ्नो मनमा शान्त र निश्चल आनन्दको अनुभव गर्नुपर्दछ, जसले उनका सम्पूर्ण परिधिलाई प्रकाशित गर्नेछ र पुनः उनीहरूप्रति प्रतिबिम्बित हुनेछ ।

विश्वासको यो मन पवित्र र नम्र हुन्छ , सदैव धीर तथा सहनशील हुन्छ , कहिल्यै पनि विवाद गर्दैन, कहिल्यै पनि अरुलाई दुःख पुऱ्याउदैन, तर सदैव आफ्नो मनमा बुद्ध , धर्म र संघको विरलप्रति विचार गरी राख्दछ। यसरी उनीहरूको मनमा सुखको उदय स्वतः हुन्छ एवं ज्ञानको ज्योति सबैतिर पाइन्छ।

श्रद्धाको माध्यमद्वारा नै तिनीहरू बुद्धको हृदयमा विश्राम गरीराखेका हुन्छन, त्यसै कारणले तिनीहरू स्वार्थी मन तथा तिनको सम्पत्तिको आशक्तिभन्दा टाढा राखिन्छन् , तसर्थ तिनीहरूलाई आफ्नो दैनिक जीवनका सम्बन्धमा कुनै डर हुँदैन अथवा कसैले आलोचना गर्ला भन्ने कुराको पनि डर हुँदैन ।

भावी मृत्युका सम्बन्धमा उनीहरूलाई कुनै डर हुँदैन, किनभने उनीहरूलाई बुद्ध भूमिमा जन्मने विश्वास हुन्छ। उनीहरूलाई सत्य एवं उपदेशको पवित्रतामा विश्वास हुन्छ त्यसैले आफ्नो विचार स्वतन्त्रतापूर्वक एवं निःड बनेर प्रकट गर्न सक्दछन् ।

तिनको मनमा सबै मनुष्यहरूका निमित्त करुणा भरिएको हुन्छ, तिनीहरू उनीहरूमा कुनै विभेद गर्दैनन् , बरु सबैप्रति समान व्यवहार गर्दछन् । उनीहरूको मन रुचि र अरुचिभन्दा स्वतन्त्र हुने हुँदा यो पवित्र र समदर्शी हुन्छ अनि कुनै पनि असल कार्य गर्न आनन्दित हुन्छन् ।

तिनीहरू विपत्ति अथवा समृद्धि जेसुकैमा रहे पनि उनको विश्वासको वृद्धि गर्न यसले कुनै अन्तर पार्दैन। यदि उनीहरूले विनम्रताको उपासना गर्दछन् भने, यदि उनीहरूले बुद्धको उपदेशको सम्मान गर्दछन् भने, यदि तिनीहरू आफ्नो वचन र कार्यमा एकनास

छन् भने, यदि उनीहरू प्रजाद्वारा निर्देशित हुन्छन् भने, यदि तिनको मन एक पवित्र पर्वत जस्तै अचल छ, भने, उनीहरूले ज्ञानको मार्गमा अविरल प्रगति गर्न सक्ने छन् ।

यद्यपि तिनीहरू कठिन स्थिति तथा अपवित्र मन भएका मानिसहरूको बीच बस्न वाल्य हुनुपर्ने भए तापनि, यदि तिनीहरूले बुद्धमा श्रद्धाको उपासना गरे भने, तिनीहरूले उनीहरूलाई असल कार्यप्रति निर्देशित गर्न सक्नेछन् ।

३. तसर्थ, प्रत्येक व्यक्तिले सर्वप्रथम बुद्धको उपदेश सुन्ने इच्छा राख्नु पर्दछ ।

यदि कसैले उसलाई ज्ञान प्राप्त गर्न अग्निको मार्ग भई जान आवश्यक छ, भनी भन्यो भने, उसले त्यस्तो अग्निको मार्ग भई जान तत्पर रहनु पर्दछ ।

बुद्धको नाम सुन्न पाउँदा प्राप्त हुने सन्तुष्टिका निमित्त, आगोले भरिएको संसारबाट हिड्नुसमेत उचित ठान्नु पर्दछ ।

यदि कसैले बुद्धको उपदेश पालना गर्ने इच्छा राख्दछ, भने ऊ अहंकारी तथा हठी हुनु हुँदैन तर उसमा सबैप्रति सदिच्छाको भावना हुनुपर्दछ, उसले सम्मान गरिन योग्यहरूको सम्मान गर्नुपर्दछ, उसले सेवा गरिने योग्यहरूको सेवा गर्नुपर्दछ, तथा सबैप्रति समान रूपले दयाको व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

यसरी, उपासकहरूले आफ्नो मनलाई सबभन्दा पहिला साधनामा लगाउनु पर्दछ र अरुहरूको कार्यबाट विचलित हुनुहैदैन । यस प्रकार उनीहरू बुद्धको उपदेश प्राप्त गर्न सक्दछन् र यसलाई व्यवहारमा ल्याउन सक्दछन् । यो कार्य गर्दा उनीहरू अरु मानिसहरूको ईर्ष्या गर्दैनन् , अरुहरूबाट प्रभावित हुँदैनन् र अन्य मार्गहरूमाथि विचार गर्दैनन् ।

जो बुद्धको उपदेशमाथि विश्वास राख्दैनन् , उनीहरू संकीर्ण दृष्टिकोण राख्दछन् र फलस्वरूप, विचलित मनस्थितिमा रहन्छन् । तर जो बुद्धको उपदेश माथि विश्वास गर्दछन् , उनीहरू यसमा भएको ठूलो प्रज्ञा र सबैलाई ठूलो करुणाले अङ्गालोमा हाल्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् एवं यस विश्वासले उनीहरू स-साना कुराहरूबाट विचलित हुँदैनन् ।

४. जसले बुद्धको उपदेश सुनेर त्यसलाई ग्रहण गर्दछन् , उनीहरूलाई आफ्नो जीवन क्षणभंगुर छ, तथा आफ्नो शरीर दुखहरूको संग्रह मात्र हो एवं सम्पूर्ण पापको मुहान हो भन्ने कुरा थाहा छ, तसर्थ उनीहरू यो कुराहरूप्रति आशक्त हुँदैनन् ।

यसका साथसाथै उनीहरू आफ्नो शरीरको राम्रो हेरविचार गर्नुपर्ने कुराको बेवास्ता गर्दैनन् । तर उनीहरूले शरीरको भौतिक आनन्दको लागि नभई शरीर, ज्ञान प्राप्त गर्न आवश्यक भएको एवं अरुका निमित्त धर्मको व्याख्या गर्न आवश्यक हुन्छ भनेर यसको हेरविचार गर्ने हो ।

यदि उनीहरूले शरीरको राम्रो हेरविचार गरेनन् भने, उनीहरू धेरै समयसम्म बाँच्न सक्दैनन् । यदि उनीहरू धेरै समयसम्म बाँचेनन् भने, उनीहरू स्वयम्भूले उपदेशको अभ्यास गर्न सक्दैनन् , न त

अरुलाई यसको व्याख्या नै गर्न सक्दछन् ।

यदि कुनै व्यक्तिले नदी तर्न इच्छा गयो भने ऊ आफ्नो दुङ्गप्रति बडो सावधान हुन्छ । यदि उसले लामो यात्रा गर्नु पयो भने आफ्नो घोडाको राम्रो हेरविचार गर्दछ । यसै गरी यदि कुनै व्यक्तिले ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा गर्दछ भने उसले आफ्नो शरीरको राम्रो हेरविचार गर्नुपर्दछ ।

बुद्धका शिष्यहरूले आफ्नो शरीरलाई जाडो र गर्मीबाट रक्षा गर्न तथा शरीरको लाज ढाक्न लुगा लगाउनै पर्दछ , तर उनीहरूले यस्तो लुगा सजावटका निमित्त लगाउनु हुँदैन ।

उनीहरूले आफ्नो शरीरको पोषणका निमित्त उचित भोजन खानु पर्दछ जसले गर्दा उनीहरूले उपदेश सुनी त्यसलाई ग्रहण गरेर व्याख्या गर्न सक्न तर उनीहरूले केवल आनन्दका निमित्त खानु हुँदैन ।

उनीहरूले ज्ञानको त्यस्तो घरमा बस्नु पर्दछ जसलाई सांसारिक रागका चोरहरू एवं कुत्सित उपदेशका आँधीहरूबाट रक्षा गर्न सकियोस् एवं उनीहरूले यस्तो घरलाई यसको वास्तविक उद्देश्यका निमित्त प्रयोग गर्नुपर्दछ । स्वार्थी अभ्यासको प्रदर्शन गर्न अथवा तिनलाई लुकाउन प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

यसैले कसैले पनि वस्तुहरूको कदर गर्नुपर्दछ र तिनको प्रयोग केवल ज्ञान प्राप्ति तथा उपदेशका सम्बन्धमा मात्र गर्नुपर्दछ । उसले तिनीहरूप्रति स्वार्थी कारणले आशक्त हुनुहुँदैन तर तिनको प्रयोग अरुहरूलाई उपदेशको प्रचार गर्ने उपयोगी उद्देश्यका रूपमा गर्नुपर्दछ ।

संघका कर्तव्यहरू

तसर्थ, यदि ऊ आफ्नो परिवारसँग बसी राखेको छ भने पनि, उसको मन सदैव उपदेशतर्फ स्थिर रहनु पर्दछ। उसले उनीहरूको हेरिचार बुद्धिमत्ता एवं सहानुभूतिपूर्ण मनले गर्नुपर्दछ, एवं उनीहरूको मनमा धैरे प्रक्रियाहरूद्वारा विश्वास जाग्रत गराउने प्रयत्न गर्नुपर्दछ।

५. बुद्धको संघका उपासकहरूले यी पाठहरूको अध्ययन प्रत्येक दिन गर्नुपर्दछ : आफ्ना बाबु आमाको सेवा कसरी गर्ने, पत्ती तथा छोराछोरीसँग कसरी बस्ने, आफूमाथि कसरी नियन्त्रण राख्ने एवं बुद्धलाई कसरी सेवा गर्ने ।

बाबुआमाको सबभन्दा राम्ररी सेवा गर्न उनीहरूले सबै जीवित प्राणीप्रति दयाको अभ्यास गर्ने कुरा सिक्नु पर्दछ। पत्ती तथा छोराछोरीका साथ सुखपूर्वक जीवन बिताउन उनीहरूले लालसा एवं स्वार्थी आनन्दको विचारभन्दा टाढा बस्नु पर्दछ ।

परिवारिक जीवनको संगीत सुन्दा उनीहरूले उपदेशको भन् मीठो संगीत विर्सनु हुँदैन, अनि घरको आश्रयमा बस्दा, उनीहरूले ध्यानको अभ्यासको अझै बढी सुरक्षित आश्रय खोज्नु पर्दछ, जहाँ बुद्धिमान मानिसहरू सबै अपवित्रता एवं विघ्नहरूबाट शरण प्राप्त गर्दछन् ।

जब साधारण मानिसहरू दान गरी राखेका हुन्छन्, उनीहरूले आफ्नो मनबाट सबै लोभहरू परित्याग गर्नुपर्दछ, जब मानिसहरूको भीडमा हुन्छन् उनीहरूको संगत बुद्धिमान व्यक्तिहरूका साथ हुनुपर्दछ, जब उनीहरू दुर्भाग्यको सामना गर्दछन्, आफ्नो मन शान्त एवं सबै विघ्नहरूबाट स्वतन्त्र राख्नु पर्दछ ।

जब उनीहरू बुद्धको शरणमा पर्दछन् , उनीहरूले उनको प्रज्ञा प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

जब उनीहरू धर्मको शरण लिन्छन् , उनीहरूले यसको सत्य प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ , जुन कुरा प्रज्ञाको महासागर जस्तै हो ।

जब उनीहरू संघको शरण लिन्छन् , उनीहरूले कुनै पनि स्वार्थले बाधा नपुऱ्याएको शान्तिपूर्ण संघमा सहभागी हुने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

जब उनीहरू लुगा लगाउँछन् , उनीहरूले उदारता एवं विनम्रताको पोशाक पनि लगाउन पर्ने कुरा विर्सन हुँदैन ।

जब उनीहरू कुनै बोझबाट आफूलाई मुक्त गर्न चाहन्छन् , उनीहरूले सबै लोभ, क्रोध र मूर्खतालाई आफ्नो मनबाट परित्याग गर्ने इच्छा राख्नु पर्दछ ।

जब उनीहरू कुनै उकालो बाटो कठिनाइपर्वक चढी राखेका हुन्छन् , उनीहरूले यसलाई ज्ञानको मार्ग भनी विचार गर्नुपर्दछ , जसले उनीहरूलाई मोहको संसारभन्दा टाढा लगि दिन्छ । जब उनीहरू सजिलो बाटो हिँडी राखेका हुन्छन् , उनीहरूले यसको सजिलो स्थितिको लाभ बुद्धत्वप्रति बढी प्रगति गर्नेतर्फ उठाउनु पर्दछ ।

जब उनीहरूले कुनै पुल देख्दछन् , उनीहरूले मानिसहरूलाई पारी तर्न सहायता गर्न उपदेशको पुल बनाउने इच्छा राख्नु पर्दछ ।

संघका कर्तव्यहरू

जब उनीहरूले कुनै दुखी मानिस भेटदछन् , उनीहरूले सदैव परिवर्तनशील संसारमा भएको कटुताप्रति शोक मान्नु पर्दछ ।

जब उनीहरूले कुनै लोभी व्यक्ति देखदछन् , उनीहरूले वर्तमान जीवनको मोहभन्दा स्वतन्त्र रहने एवं ज्ञानको वास्तविक मार्गमा सहभागी हुने इच्छा राख्नु पर्दछ ।

जब उनीहरू स्वादिष्ट भोजन देखदछन् , उनीहरूले त्यसबेला त्यसबाट बचे प्रयत्न गर्नुपर्दछ ; जब उनीहरू अस्वादिष्ट भोजन देखदछन् , उनीहरूले लोभ कहिल्यै पनि फर्केर नआओस् भनी कामना गर्नुपर्दछ ।

ग्रीष्म ऋतुको तीव्र गर्मीमा, उनीहरूले सांसारिक तृष्णाको गर्मीबाट आफूलाई टाढा राखेर ज्ञानको नवीन शीतलता प्राप्त गर्ने इच्छा राख्नु पर्दछ । हिउँद ऋतुको कठोर जाडोमा उनीहरूले बुद्धको महाकरुणाको न्यानोपना सम्फन्नु पर्दछ ।

जब उनीहरू धार्मिक ग्रन्थको पाठ गर्दछन् , उनीहरूले तिनलाई नविर्सने दृढ निश्चय गर्नुपर्दछ एवं प्राप्त गरेको उपदेशलाई व्यवहारमा परिणत गर्ने निर्णय गर्नुपर्दछ ।

जब उनीहरू बुद्धको बारेमा विचार गर्दछन् , उनीहरूले बुद्धको जस्तै दृष्टि राख्ने गम्भीर इच्छा राख्नु पर्दछ ।

जब रात्रीमा उनीहरू सुत्दछन् , उनीहरूले आफ्नो शरीर, वचन र मनलाई पवित्र र स्फुर्तिप्रद होस् भन्ने इच्छा राख्नुपर्दछ , जब उनीहरू बिहान उठदछन् , उनीहरूको पहिलो कामना त्यस दिन उनीहरूको मन स्पष्ट भाएर सबै कुरा बुझ्न सकोस् भन्ने हुनु पर्दछ ।

६. बुद्धको उपदेश पालन गर्नेहरूले सबै कुराको स्वभाव “शून्य”मा आधारित छ, भनी बुझ्ने हुँदा उनीहरूले मानव जीवनमा प्रवेश गर्ने कुरालाई मामूली रूपमा लिईदैनन् ; परन्तु उनीहरूले तिनलाई ती जस्तो रूपमा छन् त्यस्तै रूपमा स्वीकार गर्दछन् र तिनलाई ज्ञानका निमित्त उपयुक्त बनाउने प्रयत्न गर्दछन् ।

उनीहरूले यो संसार अर्थहीन छ र भ्रमले भरिएको छ अनि ज्ञानको संसार अर्थपूर्ण र शान्तिले भरिएको छ भनी विचार गर्नुहुँदैन । बरु उनीहरूले यस संसारका सबै विषयमा ज्ञान मार्गको स्वाद लिनु पर्दछ ।

यदि कसैले संसारलाई अज्ञानद्वारा धमिलो भएको अपवित्र आँखाले हेर्दछ भने उसले यसलाई दोषै दोषले भरिएको देखेछ, तर यदि उसले यसलाई स्पष्ट प्रज्ञाले हेर्दछ भने, उसले यसलाई ज्ञानको संसारका रूपमा नै देखेछ, जो वास्तविकता हो ।

वास्तवमा, एउटा अर्थहीन र अर्को अर्थपूर्ण अथवा एउटा असल र अर्को खराब भनिने दुईवटा संसार छैन ; संसार एउटा मात्र छ । मानिसहरूले आफ्नो विभेद गर्ने मानसिक क्रियाद्वारा नै दुई संसार छन् भनी ठान्दछन् ।

यदि उनीहरूले यी विभेदहरूको परित्याग गर्न सके भने एवं आफ्नो मनलाई प्रज्ञाको ज्योतिद्वारा पवित्र राख्न सके भने, उनीहरूले एक संसार मात्र देख्न सक्ने छन्, जसमा प्रत्येक कुरा अर्थपूर्ण हुनेछ ।

संघका कर्तव्यहरू

७. जो बुद्धमा विश्वास गर्दछन् , उनीहरू प्रत्येक वस्तुमा एकत्वको यसै सार्वलौकिक पवित्रता चाख्दछन् र त्यस मनमा प्रत्येक व्यक्तिप्रति करुणाको अनुभूति गर्दछन् अनि प्रत्येक व्यक्तिको सेवा गर्ने विनम्र विचार राख्दछन् ।

तसर्थ, उनीहरूले आफ्नो मनलाई सबै प्रकारका घमण्डबाट मुक्त गरी विनम्रता, शिष्टता र सेवाको उपासना गर्नुपर्दछ । उनीहरूको मन त्यो फलदायी पृथ्वी जस्तै हुनु पर्दछ , जसले विना कुनै भेदभाव सबै कुराको पोषण गर्दछ , जसले विना कुनै गुनासो सेवा गर्दछ , धैर्यपूर्वक सहन्छ , जो सदैव उत्साही रहन्छ , जसले सबै निर्धन व्यक्तिहरूको सेवा गर्नमा एवं तिनीहरूको मनमा बुद्धको उपदेशको बीजारोपण गर्न परम आनन्द मान्दछ ।

यसैले, जुन मनमा असहाय व्यक्तिहरूप्रति करुणा हुन्छ , त्यो मन सबै मनुष्यहरूका निमित्त आमा सरह हुन्छ , सबै मनुष्यको सम्मान गर्दछ , सबै मनुष्यलाई आफ्नो व्यक्तिगत मित्र सरह हेर्दछ तथा उनीहरूलाई आफ्नो मातापिता सरह आदर गर्दछ ।

तसर्थ, यद्यपि बौद्ध उपासकहरूप्रति हजारौं व्यक्तिहरू कठोर भावना र खराब विचार राख्न सक्दछन् तापनि उनीहरूले कुनै हानि पुऱ्याउन सक्दैनन् , किनभने त्यस्तो हानि महासागरको पानीमा एक थोपा विष जस्तै हो ।

८. कुनै पनि उपासकले अनुचिन्तन, मनन र धन्यवाद अर्पण गर्ने अभ्यासद्वारा आफ्नो आनन्दको वृद्धि गर्न सक्नेछ । उसले आफ्नो

विश्वासलाई बुद्धको करुणा नै हो भनी अनुभव गर्नेछ एवं बुद्धिमारा नै उसलाई यो उपहार दिइएको हो भनी अनुभव गर्नेछ ।

सांसारिक रागको हिलोमा श्रद्धाको कुनै बीज हुँदैन, तर बुद्धको करुणाले गर्दा त्यहाँ पनि श्रद्धाको बीजारोपण गर्न सकिन्छ । तिनले त्यस बेलासम्म मनलाई विशुद्ध पारी राख्दछ जबसम्म त्यसमा बुद्धमाथि विश्वास गर्ने श्रद्धा जागेर आउँदैन ।

जस्तो माथि भनिएको छ, एरण्डको जंगलमा सुगम्यित चन्दनको रुख उम्रैदैन । त्यसरी नै बुद्धप्रति श्रद्धाको बीज मोहको हृदयमा उम्रन सक्दैन ।

तर वास्तवमा, आनन्दको फूल त्यहा फक्कैदैछ, त्यसैले हामीले भन्नै पर्दछ; जब फर्केको कोपिला मोहको हृदयमा हुन्छ, यसका जरा अन्यत्र हुन्छन्; अर्थात् यसका जरा बुद्धको हृदयमा हुन्छन् ।

यदि उपासक आत्मकेन्द्रित भयो भने, ऊ ईर्ष्यालु, शत्रुभाव राख्ने, धृणित र हानिकारक हुन जान्छ, किनभने उसको मन लोभ, क्रोध र मूर्खतापूर्ण मोहले क्लेशपूर्ण हुन्छ । तर यदि ऊ बुद्ध कहाँ फर्क्न्छ भने, माथि भनिएजस्तै, उसले बुद्धको अरु बढी सेवा गर्न सक्नेछ । वास्तवमा यसलाई अभिव्यक्त गर्न सकिन्दैन ।

सत्य जीवनको व्यावहारिक मार्गदर्शन

१. दुर्भाग्यहरू पूर्वबाट आउँछन् अथवा पश्चिमबाट आउँछन् भन्ने कुरा विचार गर्नु भ्रम हो ; यी त आफै मनमा उत्पन्न हुन्छन् । तसर्थ भित्री मनलाई अनियन्त्रित रहन दिएर बाहिरी संसारबाट आउने दुर्भाग्यहरूबाट मात्र रक्षा गर्न खोज्नु मूर्खता हो ।

प्राचीन कालदेखि आएको एउटा चलन छ, जसलाई साधारण व्यक्तिहरूले अझै पनि पालन गरी राखेका छन् । जब उनीहरू विहान उठ्दछन्, उनीहरू पहिले आफ्नो अनुहार धुन्छन् र मुख कुल्ला गर्दछन् र त्यसपछि छ, दिशातर्फ फर्केर ढोगदछन्— पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर, माथि र तल फर्केर । यी दिशाहरूमध्ये कुनै पनि दिशाबाट दुर्भाग्य नआओस् एवं उनीहरूको दिन शान्तिपूर्ण वित्त सकोस् भन्ने कामना गर्दछन् ।

तर बुद्धको उपदेशमा यो भन्दा फरक छ । बुद्धको उपदेशअनुसार हामीले सत्यका छ, दिशाहरूतर्फ सम्मान प्रकट गर्नुपर्दछ, अनि हामीले बुद्धिमत्तापूर्वक एवं सद्गुणपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्दछ । यसरी हामीले सबै दुर्भाग्य निवारण गर्नुपर्दछ ।

यी छ, दिशाका सबै ढोकाहरूको रक्षा गर्न मानिसहरूले “चार कार्य” हरूको क्लेश हटाउनु पर्दछ, , “चार कुत्सित मनहरूको” नियन्त्रण गर्नुपर्दछ र ती “छ, छिद्रहरू” लाई थुन्नु पर्दछ, जो घर र सम्पत्तिको हानीको कारण हुनेछ ।

“चार कार्यहरू” भनेका हत्या गर्नु , चोरी गर्नु , व्यभिचार गर्नु र असत्य बोल्नु हुन् । “चार कुत्सित विचारहरू” भनेका लोभ, क्रोध, मूर्खता र त्रास हुन् । “छ, छिद्रहरू” जसले घर र सम्पतिको हानि गर्दछन् भनेको मद्य पदार्थको तृष्णा र मूर्खतापूर्ण व्यवहार गर्नु , राती अबेरसम्म बिउँभनु एवं ठट्टातर्फ मन लगाउनु , सांगीतिक र रङ्गमञ्च मनोरञ्जनमा आशक्त हुनु , जुवातास खेल्नु , खराब व्यक्तिहरूको संगत गर्नु र आफ्नो कर्तव्य पालन नगर्नु ।

यी चार क्लेशहरूको निवारण गरेर मनका यी चार कुत्सित स्थितिहरूलाई परित्याग गरेर, ती हानि गर्ने छ, छिद्रहरू टालेर बुद्धका शिष्यहरूले सत्यका छ दिशाहरूको अभिवादन गर्दछन् ।

सत्यका यी छ दिशाहरू के हुन् त ? छोराछोरीले मातापितालाई पूर्व दिशा, शिष्यले गुरुलाई दक्षिण दिशा, पतिले पत्नीलाई पश्चिम दिशा, मित्रलाई उत्तर दिशा, मालिकले नोकरलाई अद्यो दिशा र बुद्धको उपदेशको व्याख्या गर्ने उपदेशकलाई उर्ध्व दिशा मान्नु पर्दछ ।

प्रथम, मातापिता र सन्तानको पूर्व दिशाको मान्यताअनुरूप, छोराछोरीले यी पाँच कुराहरू गर्नुपर्दछ । मापिताको सेवा गर्नु , मातापिताको निमित्त काम गर्नु , आफ्नो वंशजको रक्षा गर्नु , परिवारको सम्पतिको संरक्षण गर्नु , अनि आफ्ना पूर्वजहरूको सम्फननामा श्राद्ध मनाउनु पर्दछ ।

वदलामा मातापिताले छोराछोरीका निमित्त पाँच कुराहरू गर्नुपर्दछ । कुनै पनि कुकार्यको परित्याग गर्नु, राम्रा कार्यहरूको समर्थन गर्नु , उनीहरूलाई ज्ञान र सीप दिनु , विवाह हुनेसम्म तिनीहरूको पालनपोषण गर्नु र उचित समयमा उनीहरूलाई पैतृक सम्पति

संघका कर्तव्यहरू

हस्तान्तरण गर्नु । यदि यी पाँच कुराहरू मातापिता तथा छोराछोरीले पूर्वदिशाको नियममा बसी पालन गरे भने जीवन शान्तिपूर्ण र दुःखबाट मुक्त हुनेछ ।

त्यसपछि , गुरु र शिष्यको दक्षिण दिशाको मान्यताअनुरूप शिष्यले आफ्नो गुरु प्रवेश गर्दा सदैव उठ्नु पर्दछ , गुरुको आवश्यकताअनुसार सदैव सेवा गर्नुपर्दछ , उनका निर्देशनहरूलाई पालन गर्नुपर्दछ , उनलाई भेटी चढाउन बेवास्ता गर्नु हुँदैन र उनले दिएको शिक्षा सम्मानपूर्वक ग्रहण गर्नुपर्दछ ।

बदलामा गुरुले सभ्य रूपमा प्रस्तुत भई शिष्यहरूलाई मार्गनिर्देशन गर्नुपर्दछ , आफूले आर्जन गरेको ज्ञान उसलाई सही रूपमा दिनु पर्दछ , शिष्यलाई सिकेको कुरा विस्त दिनु हुँदैन र शिष्यलाई जहाँतही लाभ साथै सम्मान र आदर प्राप्त गर्ने मार्ग बनाइदिनु पर्दछ । यसरी गुरु र शिष्यको दक्षिण दिशाको मान्यताअनुसार शान्तिपूर्ण र दुःखबाट मुक्त हुनेछ ।

त्यसपछि , पतिपत्नीको पश्चिम दिशाको मान्यताअनुरूप पतिले पत्नीप्रतिको व्यवहारमा सम्मान , शिष्टता र विश्वास राख्नु पर्दछ , निर्णय गर्ने अधिकार दिनु पर्दछ र उपहारहरू प्रदान गर्नुपर्दछ । पत्नीले पनि आफ्ना कामहरू मेहनत साथ गर्नुपर्दछ , परिवारका सदस्यहरूको आवश्यकताहरूमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ , पतिप्रति बफादार हुनुपर्दछ , सम्पतिको रक्षा गर्नुपर्दछ र परिवारिच राम्रो सम्बन्ध बनाइराख्नु पर्दछ । यसरी पति र पत्नीको पश्चिम दिशाको मान्यता अनुसार शान्तिपूर्ण र दुःखबाट मुक्त हुनेछ ।

त्यसपछि मित्रहरूसँगको उत्तर दिशाको मान्यताअनुरूप एकअर्काको आवश्यकताको पूर्ति गरिदिनु पर्दछ , मैत्रीपूर्ण शब्दहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ , उसको हित हुने कार्यहरू गर्नुपर्दछ । सदैव

चिन्तनशील हुनुपर्दछ र तिनीहरूलाई इमान्दारपूर्वक व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

कसैले पनि आफ्नो मित्रलाई कुमार्गमा जानुबाट बचाउँने प्रयत्न गर्नुपर्दछ , तिनीहरू कुमार्गमा लागे उसको सम्पति संरक्षण गर्नुपर्दछ, उसलाई समस्या आइपर्दा सहयोग गर्नुपर्दछ र उसका परिवारहरूलाई आवश्यक परेमा सहयोग गर्नुपर्दछ । यसरी मित्रहरूसँगको उत्तर दिशाको मान्यताअनुसार दुःखबाट मुक्त भई शान्ति हुनेछ ।

त्यसपछि, मालिक र नोकरको अधो दिशाको मान्यताअनुरूप नोकरसँगको व्यवहारमा पाँच कुराहरू ध्यानमा राख्नुपर्दछ । नोकरको क्षमताअनुसारको काम दिनुपर्दछ , उसलाई राम्रो भोजन र उचित पारिश्रमिक दिनुपर्दछ , ऊ बिरामी परेमा उसको हेरविचार दयापूर्वक गर्नुपर्दछ , कुनै मिठा भोजनहरू भएमा उसलाई पनि सहभागी बनाउनु पर्दछ र उसलाई आवश्यक आरामको समय दिनु पर्दछ ।

बदलामा, नोकरले निम्न कुराहरू ध्यानमा राखी आफ्नो मालिकको सेवा गर्नुपर्दछ, उसले विहान मालिक भन्दा अगाडि उठ्नुपर्दछ , वेलुकी मालिकभन्दा पछाडि सुन्न जानु पर्दछ , सदैव इमान्दार हुनुपर्दछ , आफ्नो काममा दक्ष हुनुपर्दछ र आफ्नो मालिकको नाउँमा दाग लाग्न दिनु हुँदैन । यसरी मालिक र नोकरले अधो दिशाको मान्यताअनुसार दुःखबाट मुक्त भई शान्ति हुनेछ ।

यसपछि , धर्मोपदेशकको उर्ध्व दिशाको मान्यताअनुरूप, धर्मोपदेशकलाई मन, वचन र कर्मले पवित्र व्यवहार गर्नुपर्दछ । धर्मोपदेशकलाई शिष्टाचारपूर्वक स्वागत गर्नुपर्दछ , उनीहरूले दिएको उपदेशको श्रवण गरी पालन गर्नुपर्दछ र उनीहरूलाई भेटी चढाउनु पर्दछ ।

संघका कर्तव्यहरू

बदलामा, धर्मोपदेशकले पनि खराब आचरणहरू त्यागी नैतिकताको पालन गर्नुपर्दछ , करुणामयी हृदय हुनु पर्दछ , नैतिक स्तरको धर्मोपदेश गर्नुपर्दछ , श्रोताहरूलाई पूर्ण रूपमा धर्मोपदेश ज्ञात हुने बनाउनु पर्दछ र मानिसहरूले शान्तिको अनुभूति प्राप्त गर्न सक्नेछन् । यसरी धर्मोपदेशको उर्ध्व दिशाको मान्यताअनुसार दुःखबाट मुक्त भई शान्ति हुनेछ ।

छ, दिशातर्फ बन्दना गर्ने मानिसहरूले बाहिरबाट आउने दुर्भाग्यबाट उम्कन यसो गरेका होइनन् । ती व्यक्तिहरूले यसो गर्नाको उद्देश्य आफ्नो मनबाट उत्पन्न हुने कुविचार प्रति सचेत हुनाका निमित्त हो ।

२. कुनै पनि व्यक्तिले आफ्ना परिचित व्यक्तिहरूमध्ये कोसँग संगत गर्नुहुन्छ, कोसँग संगत गर्नुहुँदैन भन्ने कुरा छुट्याउनु पर्दछ ।

जुन व्यक्तिहरूसँग मानिसले संगत गर्न हुँदैन, ती हुन्- लोभी, चतुर बोल्लेहरू, चाप्लुसी गर्ने व्यक्तिहरू, अथवा बेकम्मा व्यक्तिहरू ।

जुन व्यक्तिहरूसँग संगत गर्नुहुन्छ , ती हुन्- सहायता गर्नेहरू, जो सुख र दुःखमा साथ दिन इच्छुक हुन्छन्, जो असल सत्त्वाह दिन्छन् र जो सहानुभूति राख्ने हृदयका हुन्छन् ।

साँचो मित्र त्यो हो, जोसँग कुनै पनि व्यक्तिले भर पर्न हुने किसिमले संगत गर्न सकोस , जसले सदैव सही मार्ग लिई राख्दछ , आफ्नो मित्रको भलाइका निमित्त थाहा नदिइकन चिन्ता गर्दछ , उसको दुर्भाग्यमा सान्त्वना दिन्छ ,जब आवश्यक पर्छ त्यसबेला

उसलाई सहायाताको हात बढाउँछ , उसका कुराहरू गोप्य राख्दछ र उसलाई सदैव असल सल्लाह दिन्छ ।

यस्तो मित्र पाउनु अत्यन्त कठिन हुन्छ , तसर्थ कसैले पनि यस्तो प्रकारको मित्र हुन अत्यन्त कठिन प्रयत्न गर्नुपर्दछ । सूर्यले फलदायी पृथ्वीलाई जसरी न्यानो प्रदान गर्दछन् , त्यसैगरी एक असल मित्र उसका असल कार्यहरूले गर्दा समाजमा चम्कन्छ ।

३. यदि छोराछोरीले आफ्नो पितालाई दाहिने काँधमा र आमालाई देब्रे काँधमा सय वर्षको लामो अवधिसम्म बोकी राख्यो भने पनि उसले मातापिताबाट प्राप्त गरेको कूपालु दया तिन असंभव हुन्छ ।

उसले आफ्नो मातापिताको शरीरलाई एकसय वर्षसम्म सुगम्धित अत्तरले नुहाइ राख्यो भने तापनि एक आदर्श सन्तानको रूपमा सेवा गरी राख्यो भने तापनि, उनीहरूका निमित्त एक सिंहासन प्राप्त गरेर ल्याई दियो भने तापनि, संसारका सम्पूर्ण विलासीका सामग्री उनीहरूलाई ल्याईदियो भने तापनि उसले उनीहरूद्वारा उसप्रति लगाइएका कृतज्ञताका महान् ऋण पर्याप्त रूपले तिन सकैन ।

तर यदि उसले उनीहरूलाई बुद्धको मार्ग देखाउँछ भने तथा बुद्धको उपदेशको व्याख्या उनीहरूका लागि गर्दछ भने र उनीहरूलाई नराम्भो बाटो छोडेर राम्भो बाटोमा लाग्न मनाउँछ भने अनि उनीहरूलाई सबै लोभ त्याग गरी दानको व्यवहारद्वारा आनन्द मनाउने मार्ग तर्फ लगाउँछ भने, त्यो कुरा उनीहरूको ऋण तिर्नुभन्दा पनि अधिक कार्य हुनेछ ।

४. परिवार भनेको त्यो स्थल हो, जहाँ मनहरू परस्परमा सम्पर्कमा आउँछन् । यदि यी मनहरूले परस्परमा स्नेह गर्दछन् भने,

संघका कर्तव्यहरू

घर फूलको बर्गेचा जस्तै राम्रो हुन्छ, । तर यदि यी मनहरूको परस्परमा बेमेल भयो भने, त्यो त्यस्तो आँधी जस्तो हुन्छ जसले बर्गेचालाई ध्वस्त गरिदिन्छ, ।

यदि कसैको परिवार भित्र बेमेल उत्पन्न हुन्छ भने, कसैले पनि अरुलाई दोष दिनु हुँदैन, बरु आफै मनलाई जाँच्नु पर्दछ, र सही मार्गाको अनुसरण गर्नुपर्दछ, ।

५. कुनै समय गहिरो श्रद्धा राख्ने एक व्यक्ति थियो । ऊ सानै हुँदा उसको पिताको मृत्यु भयो, उ आफ्नो आमासँग सुखपूर्वक बसिरहेको थियो, केही समयपछि उसले विवाह गयो ।

शुरुमा त उनीहरू परस्परमा सुखपूर्वक बसिरहेका थिए तर पछि केही मतभेद भएर, सासु र बुहारी परस्परमा मन नपराउन थाले । यो बेमेल स्थिति दिनप्रतिदिन विग्राइ गयो र अन्त्यमा आमा, छोरा र बुहारीलाई छाडेर एकलै बस्न गइन् ।

सासुले छाडेर गएपछि युवा जोडीले एक छोरा पाए । सासुकहाँ बुहारीले यसो भनी भनेर कसैले कुरा पुऱ्यायो : “मेरी सासुले मलाई जाहिले पनि कचकच गर्दथिन् र जबसम्म उनी हामीसँग बसिन् कुनै सुखद घटना घटेन, तर उनी जानासाथ यो सुखद घटना भयो ।”

यस हल्लाले सासूलाई रिस उठायो र उनले आश्चर्य मान्दै भनिन्, “यदि उनीहरू छोराकी आमालाई घरबाट निकालिदिन्छन् अनि सुखद घटना घट्छ, भने त गजब हुन लागेछ । संसारबाट अवश्य पनि सत्य हरायो भन्नु पर्दछ, ।”

त्यसपछि , आमाले कराएर भनिन् , “अब हामीले यस सत्यको अर्थी उठाउनु पर्दछ ।” एक बहुलायी जस्तै भएर उनी चिह्नानमा सत्यको अन्तिम संस्कार गर्न गईन् ।

इन्द्र देवताले यो घटना सुनेपछि ती नारी समक्ष प्रकट भई उनलाई सम्भाउने प्रयत्न गरे, तर उनको प्रयत्न व्यर्थ भयो ।

अनि इन्द्र देवताले उनलाई भने, “त्यसो भए मैले बालक र उसको आमालाई जलाएर मारिदिनु पर्दछ । के त्यसले तिमीलाई सन्तुष्टि हुन्छ ?”

यो सुनेर सासूले आफ्नो गल्ती महशुस गरिन् अनि आफ्नो क्रोधको लागि क्षमा माग्दै, इन्द्र देवतासँग बालक र उसकी आमाको रक्षा गर्न प्रार्थना गरिन् । त्यसैबेला, बुहारी र छोराले पनि बुढी नारीप्रति गरिएको अन्यायको महशुस गरेर उनलाई खोज चिह्नानतर्फ गए । इन्द्र देवताले उनीहरूमा मैल गराईदै र त्यसपछि उनीहरू सुखद परिवारका रूपमा रहन थाले ।

सत्यको कसैले परित्याग नगरेसम्म सत्य कहित्यै पनि सधैका लागि अन्त्य हुँदैन । सत्य प्रायशः लोप भएको जस्तो लाग्दछ, तर वास्तवमा यो कहित्यै लोप हुँदैन । जब यो लोप हुन लागेको जस्तो देखिन्छ, त्यो त व्यक्तिले आफ्नै मनको सत्य हराउन लागेको कारणले हो ।

असंगत मनहरूले प्रायशः विपति ल्याउँछन् । एक मामुली मतभेदले ठूलो दुर्भाग्य ल्याउन सक्दछ । यस कुराप्रति विशेष गरी परिवारमा सचेत रहनु पर्दछ ।

संघका कर्तव्यहरू

६. परिवारिक जीवनमा दैनिक खर्च कसरी चलाउने भन्ने बारेमा अत्यन्त विचार पुऱ्याउनु पर्दछ । परिवारको प्रत्येक सदस्यले परिश्रमी कमिला तथा व्यस्त माहुरीजस्तै कडा परिश्रम गर्नुपर्दछ । कसैले पनि अरुको परिश्रममा भर पर्नु हुँदैन, न त उनीहरूबाट दानको आशा राख्नु हुन्छ ।

अर्कोतर्फ, कसैले पनि आफूले कमाएको जति कुरा सबै आफै मात्र हो भन्थान्नु हुँदैन । सो मध्ये केही अरुलाई पनि बाँडैनै पर्दछ, सो मध्ये केही संकटका निमित्त बचाइराखुपर्दछ, सो मध्ये केही समुदायको आवश्यकताका निमित्त छुट्याई राख्नु पर्दछ र सोमध्ये केही धार्मिक उपदेशकहरूको आवश्यकताका निमित्त प्रदान गरिनु नै पर्दछ ।

कुनै पनि व्यक्तिले संसारका कुनै पनि कुरा केवल “मेरो” मात्र हो भन्ने केही छैन भन्ने कुरा बुझ्नु पर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिलाई जे कुरा पनि हेतु र परिस्थितिहरूको समयोगद्वारा प्राप्त हुन्छ ; उसले यसलाई अस्थायी रूपले मात्र राख्न सक्दछ । तसर्थ कसैले पनि यसको प्रयोग स्वार्थी रूपमा अथवा अयोग्य उद्देश्यका निमित्त गर्नुहुँदैन ।

७. राजा उदेनकी रानी श्यामावतीले जब आनन्दलाई पाँच सय चीवरहरू दिइन्, आनन्दले ठूलो सन्तुष्टिका साथ तिनलाई लिए ।

राजाले यो कुरा सुनेपछि, आनन्दमाथि कपटताको शंका गरे, त्यसैले उनी आनन्दकहाँ गएर यी पाँचसय चीवरहरूको उनले के गर्ने भएका छन् भनी प्रश्न गरे ।

आनन्दले उत्तर दिए : “हे राजन, मेरा धैरै भिक्षुहरूको चीवर भुत्रो भएको छ, म यी चीवर भिक्षुहरूमा बाँड्ने छु ।”

“तपाईं पुराना चीवरहरू के गर्नुहुन्छ ?”

“हामी तिनीहरूबाट तन्ना बनाउने छौं ।”

“तपाईं पुराना तन्नाहरू के गर्नुहुन्छ ?”

“हामी तिनको तकियाका खोल बनाउने छौं ।”

“तपाईं पुराना तकियाका खोल के गर्नुहुन्छ ?”

“हामी तिनको भुई छोपे बनाउने छौं ।”

“तपाईं पुराना भुई छोपेहरू के गर्नुहुन्छ ?”

“हामी तिनको खुट्टा पुछ्ने बनाउने छौं ।”

“तपाईं पुराना खुट्टा छोपेहरू के गर्नुहुन्छ ?”

“हामी तिनको भुई पुछ्ने टालो बनाउने छौं ।”

“तपाईं पुराना भुई पुछ्ने टालाहरू के गर्नुहुन्छ ?”

“महाराज, हामी तिनलाई टुक्रा टुक्रा पारी च्याती हिलोमा मिसाउने छौं र त्यो हिलो घरको भित्ता लिप्ते काममा लगाउने छौं ।”

प्रत्येक वस्तु जो हामीलाई सुम्पिएको छ, तिनको प्रयोग कुनै राम्रो कामका निमित्त बडो जतनका साथ गर्नुपर्दछ, किनभने ती “हाम्रा” होइनन्, केवल अस्थायी रूपमा हामीलाई सुम्पिएका मात्र हुन् ।

८. पति र पत्नीको सम्बन्ध उनीहरूको सुविधाका निमित्त मात्र बनाइएको होइन । घरमा दुई शरीरको मिलन मात्र भन्दा पनि यसको गहिरो महत्व हुन्छ । पति र पत्नीले आफ्नो घनिष्ठ सम्बन्धको लाभ उठाई पवित्र उपदेशप्रति उनीहरूको मन लगाउने तर्फ परस्परमा सहयोग गर्नुपर्दछ ।

संघका कर्तव्यहरू

बुद्धावुद्धीको एक जोडी जसलाई “आदर्श जोडी” भनिन्थ्यो, एकपल्ट बुद्धकहाँ आई भने, “प्रभु, हामीले केटाकेटी देखि नै परस्परमा परिचय भएको हुँदा विवाह गर्याँ, हाम्रो सुखमा कहिल्यै पनि एउटा बादलसम्म देखा परेन। के हामी अर्को जन्ममा पनि विवाह गर्न सक्ने छौ, कृपया त्यो कुरा हामीलाई बताइदिनुहोस्।”

बुद्धले उनीहरूलाई यसप्रकारको बुद्धिमानपूर्ण उत्तर दिनुभयो : “यदि तिमीहरू दुवैको श्रद्धा समान छ, भने, यदि तिमीहरू दुवैले समान उपदेश समान प्रकारले ग्रहण गरेका छौ भने, यदि तिमीहरूले समान प्रकारले दान दिन्छौ भने, यदि तिमीहरूको प्रज्ञा समान छ, भने, अर्को जन्ममा पनि तिमीहरूको मन समान हुनेछ।”

९. ज्ञानको मार्गमा लिङ्गको कुनै भेदभाव हुँदैन। यदि कुनै नारीले ज्ञान प्राप्त गर्ने निश्चय गर्दिन भने, उनी सत्य मार्गकी वीरांगना हुन सक्दछिन्।

योध्याका राजा प्रसन्नजीतकी रानी मल्लिका यस्तै प्रकारकी वीरांगना थिइन। भगवान बुद्धको उपदेशमा उनलाई ठूलो श्रद्धा थियो र उहाँको सामुन्ने उनले यी निम्न दश संकल्प लिइन् :

“हे भगवान, ज्ञान प्राप्त नगरुन्जेलसम्म पवित्र शीलहरू उल्लंघन गर्ने छैन, ममन्दा बढी उमेरहरूका समक्ष घमण्डी हुने छैन, म कसैसँग रिसाउने छैन।”

“म अरुको ईर्ष्या गर्ने छैन अथवा उनीहरूको सम्पतिको डाहा गर्ने छैन, मेरो मन अथवा सम्पतिप्रति म स्वार्थी हुने छैन, मैले प्राप्त गरेका वस्तुहरूबाट गरीबहरूलाई प्रसन्न पार्ने प्रयत्न गर्नेछु र मेरा

निमित्त संग्रह गरेर राख्ने छैन ।”

“सबै व्यक्तिहरूलाई बडो शिष्टतापूर्वक स्वागत गर्नेछु ; उनीहरूलाई आवश्यक कुरा दिनेछु ; अनि उनीहरूसँग मिठो वचन बोल्नेछु ; मेरो सुविधा होइन, उनीहरूको स्थितिमाथि विचार गर्नेछु ; अनि विना भेदभाव उनीहरूलाई लाभ पुऱ्याउने छु ।”

“यदि मैले अरुलाई एकान्तमा देखे भने, कारागारमा देखे भने, अथवा रोग वा संकटमा परेको देखें भने, मैले उनीहरूलाई हेतु तथा नियमहरूको व्याख्या गरेर अनि उनीहरूको दुख हटाएर उनीहरूलाई खुसी पार्ने प्रयत्न गर्नेछु ।”

“यदि मैले कसैलाई जीवित जनावर समात्त लागेको र उनीहरूप्रति निर्दियी भएको अथवा यस्तो शील उल्लंघन गरेको देखें भने, मैले उनीहरूलाई दण्ड दिनु पर्ने भए दण्ड दिनेछु अथवा उनीहरूलाई शिक्षा दिनुपर्ने भए शिक्षा दिनेछु । त्यसपछि, मेरो क्षमताले भ्याएसम्म उनीहरूले विगारेको कुरा र उनीहरूले गल्ती गरेको कुरा सपार्ने प्रयत्न गर्नेछु ।”

“मैले सही उपदेश सुन्न विस्तै छैन, किनभने जब कसैले सही उपदेशको वास्ता गर्दैन ऊ छिटै सर्वव्यापी सत्यभन्दा टाढा हुन पुरछ, र ज्ञानको किनारामा पुग्न असफल हुन्छ, भन्ने कुरा मलाई थाहा छ ।”

त्यसपछि असहाय मानिसहरूको रक्षा गर्न उनले यी तीन इच्छाहरू व्यक्त गरिन् : “पहिलो, म सबै व्यक्तिहरूलाई शान्तिपूर्ण राख्ने प्रयत्न गर्नेछु । यो इच्छा मैले पुनर्जन्महरूमा पनि प्राप्त गर्न सकें भने, यो सदाचारको जरो हुनेछ, , जो सदूपदेशको प्रजामा विकास

संघका कर्तव्यहरू

हुनेछ , यसमा मलाई विश्वास छ । ”

“दोस्रो , सदृउपदेशको प्रज्ञा मैले प्राप्त गरेपछि अथक रूपले सबै मानिसहरूलाई उपदेश दिई जानेछु । ”

“तेस्रो , मैले आफ्नो शरीर , जीवन र सम्पतिको बलिदान गर्नुपरे तापनि सदृउपदेशको रक्षा गर्नेछु । ”

पारिवारिक जीवनको वास्तविक महत्व भनेको ज्ञानको मार्गमा प्रदान गर्ने पारस्परिक प्रोत्साहन तथा सहायताको अवसर हो । यदि कुनै नारीमा मलिलकामा भएजस्तै ज्ञान प्राप्त गर्ने मन छ भने, अनि त्यस्तै प्रकारले संकल्प र इच्छा गर्दिन् भने मलिलका जस्तै बुद्धकी महाशिष्य हुन सकिन् ।

द्वितीय अध्याय

बुद्धभूमिको निर्माण

१

संघमा मेलमिलाप

१. हामी कुनै त्यस्तो रेगिस्तान देशको कल्पना गरौँ जहाँ पूर्ण अन्धकार छाएको छ, अनि धेरै जीवित प्राणीहरू अन्धा सरह भुमिमण्डेर बसेका छन् ।

स्वाभाविक रूपमा उनीहरू रात्रीमा यताउता दगुर्दा परस्परमा नचिनेर तर्सने छन्, त्यहाँ निकै छटपट र उदास हुनेछ । यो वास्तवमा निकै दयनीय दृश्य हो ।

अनि हामी कल्पना गरौँ त्यहाँ अकस्मात एक श्रेष्ठ व्यक्ति उज्यालो ज्योति लिएर प्रकट हुन्छ, अनि चारैतिरका सबै कुरा उज्ज्वल र स्पष्ट देखिन्छ ।

अन्धकारपूर्ण न्यासोमा बसिरहेका प्राणीहरू अकस्मात् एकअर्कालाई चिन्दा अनि उनीहरूको मित्रतामा खुसीसँग सहभागी हुन पाउँदा निकै राहत महशुस गर्दछन् ।

“रेगिस्तान देश” भनेको अज्ञानको अन्धकारमा रहने मानव जीवनको संसार हो । जसको मनमा प्रज्ञाको ज्योति छैन उनीहरू

बुद्धभूमिको निर्माण

उदास र त्रासमा भौतारिन्छन् । उनीहरू एकत्रै जन्मन्थन् र एकत्रै मर्दछन् ; उनीहरू आफ्ना मानव मित्रहरूसँग शान्तिपूर्ण मेलमिलापमा बस्न जान्दैनन् र उनीहरू स्वभावतः उद्धिग्न र त्रसित रहन्छन् ।

“उज्यालो ज्योति लिएको श्रेष्ठ व्यक्ति” भनेको मानव स्वरूप धारण गरेका बुद्ध हुन् , एवं उनको प्रज्ञा तथा करुणाद्वारा उनले संसारलाई प्रदीप्त गर्दछन् ।

यस ज्योतिद्वारा मानिसहरूले आफू तथा अरुहरूलाई चिन्दछन् एवं मानव संघ तथा मेलमिलापपूर्ण सम्बन्ध स्थापित गर्न प्रसन्न हुन्छन् ।

एउटा समुदायमा हजारौं व्यक्तिहरू बस्न सक्दछन् तर त्यसमा त्यस बेलासम्म वास्तविक मेलमिलाप हुन सक्दैन जबसम्म उनीहरू परस्परमा मिल्दैनन् तथा परस्परमा सहानुभूति राख्दैनन् ।

एउटा साँचो समुदायसँग त्यस्तो विश्वास र प्रज्ञा रहन्छ जसले यसलाई प्रदीप्त गर्दछ । यो त्यो स्थल हो जहाँ मानिसहरू परस्परमा चिन्दछन् एवं विश्वास गर्दछन् र जहाँ सामाजिक मेलमिलाप हुन्छ ।

वास्तवमा मेलमिलाप नै एक साँचो समुदाय अथवा संगठनको जीवन र वास्तविक अर्थ हो ।

३. संगठनहरू तीन प्रकारका हुन्छन् । पहिला ती हुन् जसको गठन शक्ति, सम्पत्ति र ठूला नेताहरूको अधिकारको आधारमा गरिन्छ ।

दोस्रो ती हुन् , जसको गठन सदस्यहरूको सुविधा अनुसार हुन्छ , एवं यिनको स्थिति त्यसबेलासम्म कायम रहन्छ जबसम्म सदस्यहरू सुविधामा सन्तुष्ट भई राख्ने छन् एवं उनीहरू परस्परमा भगडा गर्ने छैनन् ।

तेस्रा ती हुन् , जसको गठन सदृपुदेशलाई यसको केन्द्र मानेर एवं मेलमिलापलाई यसको जीवन मानेर गरिन्छ ।

वास्तवमा, यीमध्ये तेस्रो अथवा अन्तिम मात्र साँचो संगठन हुन्छ , कारण यसमा मात्र सदस्यहरू एक भावनाका साथ रहन्छन् र जसबाट भावनाको एकता तथा विभिन्न प्रकारका सद्गुणको उत्पत्ति हुन्छ । यस्तो संगठनमा मेलमिलाप, सन्तुष्टि र सुख व्याप्त हुन्छ ।

ज्ञान भनेको पर्वतमाथि पर्ने वर्षाको पानी जस्तै हो जुन खोल्साहरूबाट खोलामा परिणत हुन्छ , त्यसपछि नदीमा परिणत भई समुन्द्रमा मिसिन्छ ।

पवित्र उपदेशको वर्षा सबै व्यक्तिहरूमाथि उनीहरूको अवस्था अथवा परिस्थिति जे जस्तो भए तापनि समान रूपले पर्दछ । जसले यसलाई स्वीकार गर्दछन् उनीहरू साना समूहहरूमा भेला हुन्छन् , त्यसपछि, संगठनमा, त्यसपछि, समुदायमा र अन्तमा उनीहरूले आफूलाई ज्ञानको महासागरमा पाउँछन् ।

यस्ता मानिसहरूमा मन, दूध र पानी जस्तै मिसिन्छन् र अन्तमा मेलमिलापूर्ण संघमा संगठित हुन्छन् ।

बुद्धभूमिको निर्माण

यसरी, सत्य उपदेश नै कुनै पनि उत्कृष्ट संघको मौलिक आवश्यकता हो । माथि भनिए जस्तै यो त्यो ज्योति हो, जसले मानिसहरूलाई परस्परमा चिन्न, एक अर्कामा मिल तथा आफ्ना विचारहरूका अपरिष्कृत ठाउँहरूलाई निविघ्न पार्न सक्षम तुत्याउँछ ।

यसरी, बुद्धको उत्कृष्ट उपदेशमा गठित संगठनलाई संघ भन्न सकिन्छ ।

उनीहरूले यी उपदेशहरूको पालन गर्नुपर्दछ, तथा आफ्नो मनको साधना यसैअनुसार गर्नुपर्दछ । यसरी, बुद्धको संघले सैद्धान्तिक रूपमा सबैलाई समावेश गर्नेछ, तर वास्तवमा, समान धार्मिक विश्वास भएकाहरू मात्र यसका सदस्य हुन्छन् ।

३. बुद्धको संघमा दुई प्रकारका सदस्यहरू हुन्छन् । उपासकहरूलाई उपदेश दिनेहरू र उपदेशकहरूलाई आवश्यक भोजन र वस्त्र प्रदान गरेर उनीहरूको मद्दत गर्नेहरू । यी दुई वर्गले संयुक्त रूपमा उपदेश फैलाउने छन् र चिरस्थायी बनाउने छन् ।

त्यसपछि, संघलाई पूर्ण गर्न यसका सदस्यहरू बीच प्रगाढ मेलमिलाप हुनु पर्दछ । उपदेशकहरूले सदस्यहरूलाई शिक्षा दिन्छन् र सदस्यहरूले उपदेशकहरूको सम्मान गर्दछन्, जसले गर्दा उनीहरूका बीच परस्परमा मेलमिलाप हुन्छ ।

बुद्ध संघका सदस्यहरूले संघका सदस्यका रूपमा एक साथ बस्दा प्रसन्न रहने र एकै भावनाको हुने प्रयत्न गर्नुपर्ने कारणले परस्परमा स्नेहपूर्ण सहानुभूति राख्नु पर्दछ ।

४. संघलाई मेलमिलापको पथमा अग्रसर गराउने छ कुराहरू हुन्छन् । तिनीहरू हुन् : पहिलो, वचनको निष्कपटता ; दोस्रो, कार्यको निष्कपटता एवं दयालुता ; तेस्रो, भावनामा निष्कपटता र सहानुभूति ; चौथो, साझा सम्पत्तिको समान साझेदारी ; पाँचौ, समान पवित्र शीलहरूको पालन र छैठौ, सबैको सम्यक् दृष्टि हुनु ।

यी कुराहरूमध्ये छैठौ, अर्थात् “सबैको सम्यक् दृष्टि हुनु” केन्द्रविन्दु हो र अन्य पाँच कुरा यसका बाहिरी आवरणहरू हुन् ।

यदि संघ सफल हुने हो भने सात नियमका दुई समूहहरू पालन गरिनु पर्दछ । पहिलो समूह हो :

१) उनीहरू उपदेश सुन्न र तिनमाथि छलफल गर्न अक्सर भेला हुनु पर्दछ ।

२) उनीहरू स्वतन्त्र रूपमा मिलजुल गर्नुपर्दछ र परस्परमा सम्मान गर्नुपर्दछ ।

३) सबैले उपदेशको श्रद्धा गर्नुपर्दछ र नियमहरूको आदर गर्नुपर्दछ अनि तिनलाई उल्लंघन गर्नु हुँदैन ।

बुद्धभूमिको निर्माण

४) प्रौढ र युवा सदस्यहरूले परस्परमा शिष्टतापूर्ण व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

५) उनीहरूको भावना निष्कपट तथा श्रद्धापूर्ण हुनु पर्दछ ।

६) उनीहरूले एक शान्त स्थलमा आफ्नो मनलाई पवित्र पार्नुपर्दछ । त्यो स्थल आफूले ग्रहण गर्नुभन्दा अघि त्यसलाई अरुलाई प्रदान गर्नुपर्दछ ।

७) उनीहरूले सबै मनुष्यहरूलाई प्रेम गर्नुपर्दछ , अतिथिहरूलाई मित्रतापूर्ण व्यवहार गर्नुपर्दछ एवं विरामीहरूलाई दयालुतापूर्वक सान्त्वना दिनु पर्दछ । कुनै पनि संघ, जसले यी नियमहरू पालन गर्नेछ, त्यसको कहिल्यै पनि अवनति हुँदैन ।

दोस्रो समूहको नियममा प्रत्येक व्यक्तिले : १) विशुद्ध भावना राख्नु पर्दछ, र धेरै कुरा माग्नु हुँदैन; (२) सच्चारित्रता कायम राख्नु पर्दछ, र सबै लोभ परित्याग गर्नुपर्दछ; (३) धैर्य राख्नु पर्दछ, र वादविवाद गर्नु हुँदैन; (४) चुपचाप बस्नु पर्दछ, र वृथालाप गर्नु हुँदैन; (५) नियम पालन गर्नुपर्दछ र अहंकारी हुनु हुँदैन; (६) मन एकनास राख्नु पर्दछ, र अन्य विभिन्न उपदेशहरू मान्नु हुँदैन; (७) दैनिक जीवनमा मितव्ययी र अत्यव्ययी हुनु पर्दछ ।

यदि यसका सदस्यहरूले यी नियमहरू पालन गरे भने संघ स्थायी हुनेछ, र कहिल्यै अवनति हुनेछैन ।

५. जस्तो माथि भनिएको छ, कुनै पनि संघमा यसको मूल रूपमै मेलमिलाप कायम राखिनु पर्दछ ; तसर्थ मेलमिलाप नभएकोलाई संघ भन्न सकिन्दैन । प्रत्येक सदस्यले कलहको कारण आफू नहुन सचेत

रहनु पर्दछ । यदि कलह उत्पन्न भयो भने, त्यसलाई सकभर छिटो हटाउनु पर्दछ , कारण कलहले कुनै पनि संगठनलाई विनाश गर्दछ ।

रगतको दागलाई अरु बढी रगतले मेटन सक्दैन; क्रोधलाई बढी क्रोधले हटाउन सकिदैन; क्रोधलाई विस्तौ भने मात्र त्यसलाई हटाउन सकिन्दै ।

६. कुनै समय कलामिति नाम गरेका एक राजा थिए , जसको देशमाथि छिमेकका युद्धप्रिय ब्रम्हदत्त नाम गरेका राजाले विजय गरेका थिए । राजा कलामिति केही समयका निमित्त आफ्नी पत्नी र छोरालाई लिएर गुप्तवास बसे, तर उनीहरू पकाउ परे । सौभाग्यवश, राजकुमार छोरा भने उम्कन सफल भए ।

राजकुमारले आफ्नो पितालाई बचाउने उपाय खोजे, तर सबै व्यर्थ भयो । उनका पितालाई प्राणदण्ड दिइने दिन, राजकुमार भेष बदलेर प्राणदण्ड स्थलमा पुगे जहाँ उनले आफ्ना अभागी पिताको मृत्युलाई दुःखपूर्ण रूपले हेर्नु बाहेक केही गर्न सकेनन् ।

पिताले भीडमा आफ्नो छोरालाई देखेर, आफैसँग कुरा गरे जस्तै गरी सुस्तसुस्त बोल्दै भने,“धैरै समयसम्म खोजी नगर्नु ; हतपतमा कार्य नगर्नु ; क्रोधलाई विसर्ने मात्र शान्त गर्न सकिन्दै ।”

त्यसपछि राजकुमारले धैरै दिनसम्म प्रतिशोध लिने उपायहरू खोजी राखे । अन्तमा उनी ब्रम्हादत्तको दरबारमा एक सेवकको रूपमा

बुद्धभूमिको निर्माण

भर्ना भएर राजाको निराहा प्राप्त गर्न सफल भए ।

एकदिन जब राजा शिकार खेल्न गएका थिए , राजकुमारले प्रतिशोधको मौका खोजे । राजकुमारले राजालाई एकान्त ठाउँमा लान सफल भए । ज्यादै थाकेकाले राजा राजकुमारको काखमा सिरान राखेर निदाए, उनी राजकुमारमाथि पूर्ण रूपले विश्वास गर्ने भइसकेका थिए ।

राजकुमारले आफ्नो छुरा भिक्केर राजाको घाँटीमाथि राखे तर त्यसपछि उनी अनकनाए । उनका पिताले प्राणदण्ड पाउने बेलामा बोलेको कुरा उनलाई सम्झना भएर आयो । यद्यपि उनले फेरी प्रयत्न गरे तर राजालाई मार्न सकेनन् । अकस्मात् राजा बिउँझे र राजकुमारलाई भने, मैले एक नराम्भो सपना देखें जसमा राजा कलामितिका छोराले मलाई मार्ने प्रयत्न गरी राखेका थिए ।

राजकुमारले हातमा छुरा नचाउदै हत्तपत्त राजालाई समाते र आफूलाई राजा कलामितिका छोराका रूपमा प्रकट गर्दै भने, उनको पिताको प्रतिशोध लिने समय आइपुगेको छ । तर उनले यसो गर्न सकेनन् अनि तुरुन्तै आफ्नो छुरा फाले एवं राजाका समक्ष घुँडा टेके ।

जब राजाले राजकुमारको कथा र उनका पिताका अन्तिम शब्दहरू सुने, उनी ज्यादै प्रभावित भई राजकुमारसँग क्षमा मागे । त्यसपछि उनले उनको राज्य फर्काई दिए । उनीहरूको दुई देश धैरेकालसम्म मित्रको रूपमा रहे ।

राजा कलामितिको मर्ने बेलाका शब्दहरू : “धेरै समयसम्म खोजी नगर” भनेको क्रोध धेरै समयसम्म राख्नु हुँदैन र “हतपतमा काम नगर ” भनेको मित्रता हतपतमा तोड्नु हुँदैन भनेको हो ।

क्रोधको सन्तुष्टि क्रोधद्वारा हुन सक्दैन, यसलाई विसेर मात्र यो हटाउन सकिन्छ ।

संघको सहभागिता सही उपदेशको सामञ्जस्यमा आधारित हुने हुँदा, प्रत्येक सदस्यले यस कथाको भावनाको कदर गर्नु पर्दछ ।

संघका सदस्यहरूले मात्र नभई सर्वसाधारण व्यक्तिहरूले पनि यसको भावनाको कदर गरी यसलाई आफ्नो दैनिक जीवनमा पालन गर्नुपर्दछ ।

२

बुद्धभूमि

१. जस्तो व्याख्या गरिएको छ, यदि संघले बुद्धको उपदेश फैलाउने र मेलमिलापका साथ बस्ने आफ्नो कर्तव्य विसर्दैन भने, त्यो लगातार ठूलो हुँदै जाने छ र यसको उपदेश विस्तृत रूपले फैलिदै जाने छ ।

यसको अर्थ हुन्छ बढी भन्दा बढी मानिसहरूले ज्ञान प्राप्त गर्न प्रयत्न गर्ने छन् र यसको अर्थ यो पनि हुन्छ – अज्ञान र मोहका राक्षसहरूद्वारा नेतृत्व गरिएका लोभ, क्रोध र मूर्खताका दुष्ट फौजहरू पछि हट्ने छन्, प्रज्ञा ज्योति, विश्वास र आनन्दले प्रभुत्व स्थापित गर्नेछ ।

बुद्धभूमिको निर्माण

राक्षसको राज्य लोभ, अन्धकार, संघर्ष, द्वन्द्व, तरबारहरू र रक्तपातले भरिएको हुन्छ एवं ईर्ष्या, दूराग्रह, घृणा, ठगी, चापलुसी, स्तुतिवाद, गोप्यता र दूरूपयोगले परिपूर्ण हुन्छ ।

अब कल्पना गरौँ प्रज्ञाको ज्योति त्यस राज्यमा जगमगाउँछ , करुणाको वर्षा त्यस राज्यमा वर्सन्छ र श्रद्धाले जरो गाइन थाल्दछ ; अनि आनन्दका फूलहरूले आफ्नो सुगन्ध छर्न थाल्दछन् । त्यसपछि राक्षसको राज्य बुद्धको पवित्र भूमिमा परिणत हुनेछ ।

जसरी मन्द हावा र हाँगामा फुलेका केही फूलहरूले वसन्तको आगमनलाई संकेत गर्दछ , त्यसैगरी जब कुनै मानिसले ज्ञान प्राप्त गर्दछ ; घाँस, रुखहरू, पर्वतहरू, नदीहरू र अन्य सबै वस्तुहरूमा नयाँ जीवन स्पन्दित हुन थाल्दछ ।

यदि कुनै मानिसको मन पवित्र हुन्छ भने, उसको चारैतिरको वातावरण पनि पवित्र हुन्छ ।

२. जुन भूमिमा सदृउपदेश व्याप्त हुन्छ , त्यसका प्रत्येक निवासीको मन पवित्र एवं शान्त हुन्छ । वास्तवमा बुद्धको करुणाले अथक रूपमा सबैलाई लाभ पुऱ्याउँछ र उनको उज्ज्वल भावनाले उनीहरूको मनमा भएका सबै अपवित्रताहरूलाई हटाउँछ ।

एक पवित्र मन छिटै गंभीर मनमा परिणत हुन्छ , त्यस्तो मन जो आर्य मार्ग अनुरूप हुन्छ , त्यस्तो मन जो दान दिन मन पराउँछ ,

त्यस्तो मन जसले शील पालन गर्दछ , एक सहिष्णु मन, एक उत्साही मन, एक शान्त मन, एक बुद्धिमान मन, एक करुणामयी मन, एक त्यस्तो मन जसले धेरै कुशल साधनाहरूद्वारा मानिसहरूलाई ज्ञानको मार्ग देखाउँछ । यसरी बुद्धभूमिको निर्माण हुनेछ ।

पत्नी र छोराछोरी भएको घर पनि बुद्ध रहनु भएको घरमा परिणत हुन्छ ; सामाजिक भेदभाव भएर दुख पाएको देश पनि समान भावना भएको संघमा परिणत हुन्छ ।

रक्तरंजीत स्वर्ण महल बुद्धको निवास हुन सक्दैन । एउटा कुनै सानो छाप्रो जसको छानाका प्वालहरूबाट चन्द्र प्रकाश छिर्दछ , त्यो पनि बुद्धको निवास हुन सक्दछ ,यदि गृहस्वामीको मन पवित्र छ भने ।

जब बुद्धभूमि कुनै एक व्यक्तिको पवित्र मनको जगमा बनेको हुन्छ , त्यस एकलो पवित्र मनले समान मन भएकाहरूलाई संघको भातृत्वमा त्याउँछ । बुद्धमाथिको विश्वास व्यक्तिबाट परिवारमा फैलिन्छ , परिवारबाट गाउँमा, गाउँबाट नगरहरू, शहरहरू, देशहरू र अन्तमा सम्पूर्ण संसारमा फैलिन्छ ।

वास्तवमा बुद्ध धर्मको विस्तारका निमित्त देखाइने निष्कपटता र विश्वासमा नै बुद्धभूमिको निर्माण हुन्छ ।

बुद्धभूमिको निर्माण

३. निश्चय नै यस संसारलाई एक दृष्टिबाट हेरियो भने, लोभ अन्याय र रक्तपातले भरिएको यो संसार राक्षसको संसार जस्तो देखिन्छ ; तर जब मानिसहरू बुद्धको ज्ञानमा विश्वास गर्न थाल्दछन् , रक्त दूधमा परिणत हुन्छ ,लोभ करुणामा अनि राक्षसको देश बुद्धको पवित्र भूमिमा परिणत हुन्छ ।

एउटा डाङुले उघाएर कुनै समुन्द्रलाई रित्याउन खोजु असम्भव कार्य हो । तर कैयन् कैयन् जीवन लागे तापनि आफूले आँठेको कार्य पूर्ण गर्न दृढ निश्चय गर्नु पर्दछ र यो यस्तो मन हो जसद्वारा कसैले पनि बुद्धको ज्ञान प्राप्त गर्दछ ।

बुद्ध अर्को किनारमा पर्खी बसेका छन् , जो उनको ज्ञानको संसार हो, जहाँ कुनै लोभ छैन, कुनै द्वेष छैन, कुनै अज्ञान छैन, कुनै दुःख छैन, कुनै वेदना छैन, तर त्यहाँ केवल ज्ञानको ज्योति र करुणाको वर्पा छ ।

यो शान्तिको भूमि हो । दुःख पाइराखेका एवं दुःख र वेदनामा भएकाहरूका लागि एक शरण स्थल हो । धर्म विस्तार र उपदेश प्रचारमा केही क्षण थकाई मार्न चाहनेहरूका लागि एक विश्राम स्थल हो ।

यस पवित्र भूमिमा असीमित ज्योति र अनन्त जीवन छ । जो यो स्वर्गमा पुगदछन् , उनीहरू कहिल्यै पनि मोहको संसारमा फक्दैनन् ।

वास्तवमा, यो पवित्र भूमि, जहाँ फूलहरूले वायुलाई प्रज्ञाद्वारा

सुगन्धित गर्दछन् र पंक्षीहरू धर्मको गीत गाउँछन् , यो नै मानव समाजको अन्तिम गन्तव्य स्थल हो ।

४. यद्यपि यो पवित्र भूमि विश्राम स्थल हो , तर यो आलस्यको स्थल होइन । सुगन्धित फूलहरूको ओछ्यानहरू आलस्यपूर्ण आरामका निमित्त नभई नयाँ स्फूर्ति प्राप्त गर्ने र विश्राम गर्ने स्थल हुन् , जहाँ कसैले पनि बुद्धको ज्ञान प्रसार गरी राख्न, तेज र उत्साह पुनः प्राप्त गर्दछ ।

बुद्धको कार्य अनन्त छ । जबसम्म मानिसहरू रहनेछन् र प्राणीहरू बाँचेछन् , जबसम्म स्वार्थी र अपवित्र मनहरूले आफ्ना संसार र परिस्थिति निर्माण गर्दै रहनेछन् , उनको धर्म प्रसार कार्य कहिल्यै समाप्त हुने छैन ।

बुद्धका सन्तानहरू, जो अमिताभको महाशक्तिको माध्यमद्वारा पवित्र भूमिमा पुरीसकेका छन् , उनीहरू जुन भूमिबाट आएका हुन् र जुन भूमिसँग अझै सम्बन्ध छ , त्यहाँ फर्कन उत्साहित हुन सक्दछन् । त्यहाँ उनीहरूले बुद्ध धर्म प्रसार कार्यमा भाग लिन सक्दछन् ।

जसरी एक मैनवतीको ज्योति एकदेखि अर्कोमा क्रमशः फैलौं जान्छ , त्यसरी नै बुद्धको करुणा पनि एउटा मनबाट अर्को मनमा निरन्तर सरिरहन्छ ।

बुद्धका सन्तानहरूले उनको करुणाको भावना बुझेर, उनको ज्ञानको मार्ग तथा मनको शुद्धताको प्रयत्न अपनाउदै यसलाई एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तालाई हस्तान्तरित गरेर बुद्धभूमिलाई अनन्तकालसम्म र सदैव कीर्तिमान बनाउँछन् ।

जसले बुद्धको भूमिमा कीर्ति प्राप्त गरेका छन्

१. राजा उदेनकी रानी श्यामावती बुद्धकी अत्यन्त भक्त थिइन् ।

उनी दरबारको सबैभन्दा भित्री चोकमा बस्दथिन् र बाहिर कतै जाँदैन थिइन् तर उनकी उत्तरा नामकी सेविका, जसको स्मरण शक्ति अत्यन्त तीव्र थियो, उनी बाहिर गएर बुद्धको उपदेश सुन्ने गर्दथिन् ।

त्यहाँबाट फर्केपछि सेविकाले भगवान बुद्धका उपदेशहरू रानीलाई दोहोच्याएर सुनाउँथिन र यसरी रानीले आफ्नो प्रज्ञा र विश्वास वृद्धि गर्दै गईन ।

राजाकी दोस्री रानी पहिली रानीको ईर्ष्या गर्दथिन् र उनलाई मार्ने प्रयत्न गरिन् । उनले राजाकहाँ पहिली रानीको बदखाई गरी राखिन् र अन्तमा राजाले उनलाई विश्वास गरेर आफ्नी पहिली रानी श्यामावतीलाई मार्ने प्रयत्न गरे ।

रानी श्यामावती राजाका समक्ष यति शान्त रूपमा उभिइनकी राजालाई उनको हत्या गर्न आँट आएन । आफूमाथि पुनः नियन्त्रण गरेर राजाले उनलाई अविश्वास गरेकोमा क्षमा याचना गरे ।

दोस्रो रानीको मनमा ईर्ष्या बढेर आयो र राजा दरबार बाहिर गएको बेला उनले दुष्ट व्यक्तिहरूलाई रानी श्यामावतीको भित्री चोक

जलाउन पठाइन् । श्यामावती शान्त रहिन् , आकुल भएका सेविकाहरूलाई सम्फाउँदै उनीहरूमा उत्साह भरिन् र त्यसपछि निर्धक्क भएर भगवान बुद्धको उपदेश अनुकूल शान्तिपूर्वक प्राण त्याग गरिन् । उत्तरा पनि उनीसँगै आगोमा डढेर मरिन् ।

बुद्धका कैयन नारी शिष्यहरूमध्ये यी दुई सबैभन्दा धैरै सम्मानित थिए : रानी श्यामावती करुणामयी रूपमा र उनकी सेविका उत्तरा असल श्रोताको रूपमा ।

२. शाक्यवंशी एवं बुद्धका काकाका छोरा राजकुमार महानामलाई बुद्धको उपदेशमा ठूलो विश्वास थियो तथा उनका एक अत्यन्त भक्त अनुयायी थिए ।

त्यसैताक कौशलका हिंसक राजा विरुद्कले शाक्य वंशमाथि विजय प्राप्त गरे । राजकुमार महानाम राजाकहाँ गई आफ्ना मानिसहरूको प्राण रक्षाको याचना गरे तर राजाले उनको कुरा सुनेनन् । त्यसपछि , उनले नजिकैको तलाऊमा उनी पानीभित्र डुबी राखुन्जेलसम्म जिति कैदीहरू उम्कन सक्नेछन् त्यतिलाई राजाले मुक्त गरिदिउन् भनी प्रस्ताव गरे ।

उनी पानीभित्र रहन सक्ने अवधि धैरै छोटो हुनेछ भनी राजाले यस कुरामा आफ्नो स्वीकृति दिए ।

बुद्धभूमिको निर्माण

महानाम जसै पानीभित्र ढुबे किल्लाको द्वार खोलियो र मानिसहरू आफ्नो सुरक्षाका लागि दौडेर गए । तर महानाम पानी बाहिर आएनन् , उनले आफ्ना मानिसहरूको निमित्त पानीभित्र रहेको नरकटको जरामा आफ्नो कपाल बाँधेर आफ्नो जीवन बलिदान गरे ।

३. उत्पलवर्ण एक प्रसिद्ध भिक्षुणी थिइन् जसको प्रज्ञाको तुलना बुद्धका एक महान् शिष्य मौद्गल्यायनको प्रज्ञासँग गरिन्थ्यो । उनी वास्तवमा सबै भिक्षुणीहरूको भिक्षुणी थिइन् जो सदैव उनीहरूको पथप्रदर्शक थिइन् र उनीहरूलाई उपदेश दिँदा कहिल्तै पनि थाक्किन थिइन् ।

देवदत्त एक दुष्ट र निर्दयी व्यक्ति थिए जसले राजा अजातशत्रुको मनमा विष भरिदिएर उनलाई बुद्धको उपदेशका विरुद्ध जान उक्सायो । तर पछि राजा अजातशत्रुले पश्चात्ताप गरी देवदत्तसँगको आफ्नो मित्रता तोडे र बुद्धको एक विनीत शिष्य भए ।

एकपल्ट देवदत्तले राजालाई भेट्ने प्रयाश गर्दा उनलाई किल्लाको ढोका बाहिर धकेलियो । त्यसैबेला उनले बाहिर आइरहेकी उत्पलवर्णलाई भेटे । उनलाई देख्नासाथ देवदत्त ज्यादै क्रोधित भई उत्पलवर्णलाई हिर्काएर गम्भीर घाइते पारिदिए ।

उत्पलवर्ण आफ्नो विहार फर्कदा ज्यादै दुखित थिइन । जब अन्य भिक्षुणीहरूले उनलाई सान्त्वना दिने प्रयत्न गर्दै थिए , उनले उनीहरूलाई भनिन् “बहिनीहरू, मानव जीवनमा के के आइपर्छ, थाहा हुैन, प्रत्येक कुरा क्षणभंगुर र अनात्म हो । केवल ज्ञानको संसार मात्र

निश्चल र शान्त हुन्छ । तिमीहरूले आफ्जो साधना कायम राख्नु
पर्दछ । त्यसपछि शान्तिपूर्वक उनको मृत्यु भयो ।

४. अंगुलीमाल, जो कुनै समय एक डरलागदो डाँकू थिए र जसले
धेरै व्यक्तिहरूका हत्या गरेका थिए, उनलाई भगवान बुद्धले बचाउनु
भयो र उनी संघमा प्रवेश गरे ।

एक दिन उनी एक गाउँमा भिक्षा मार्गी रहेका थिए तर आफ्जा
विगत कुकर्महरूले गर्दा उनले धेरै कठिनाई र दुख सहनु पर्यो ।

गाउँलेहरूले उनीमाथि जाइलागे अनि उनलाई बेसरी पिटे । तर
उनको शरीरबाट रात बगिराखे पनि उनी भगवान बुद्धकहाँ फर्केर
आफ्जो विगतका निर्दयी कर्महरूको फल भोग्ने अवसर प्राप्त भएकोमा
बुद्धको पाउमा परी धन्यवाद दिए ।

उनले भने “भगवान मेरो प्रारम्भिक नाम अहिंसक थियो, तर
मेरो अज्ञानको कारणले गर्दा मैले धेरैको बहुमूल्य ज्यान लिएँ अनि
प्रत्येकको एउटा एउटा औलो काटेर लिएँ, औलाहरूको संग्रह गरेको
कारणले नै मलाई अंगुलीमाल भन्न थालियो ।

त्यसपछि, तपाईंको करुणाको माध्यमद्वारा मैले प्रज्ञा सिके अनि
बुद्ध, धर्म र संघ यी त्रिरत्नको उपासक भएँ । जब कुनै मानिसले घोडा
अथवा गाई हाँकदछ, उसले चाबुक अथवा डोरी प्रयोग गर्नुपर्दछ, तर
भगवान, तपाईंले चाबुक, डोरी अथवा अंकुश केही पनि प्रयोग नगरी
मेरो मनलाई पवित्र पारिदिनु भयो ।

बुद्धभूमिको निर्माण

“भगवान्, आज मैले सहनुपर्ने दुःख सही रहेको छु । म बाँच्च चाहन्न, म मर्न चाहन्न । म केवल आफ्नो समयलाई परिखरहेको छु ।”

५. भिक्षु सारिपुत्रका साथ, मौदगात्यायन भगवान् बुद्धका दुई सबैभन्दा महान् शिष्यमध्ये थिए । जब अन्य धर्मका उपदेशकहरूले बुद्धको उपदेशको पवित्र जल मानिसहरूमा फैलाइएको र उनीहरूले बडो उत्सुकतापूर्वक पिएको देखे, उनीहरूमा ईर्ष्या भरिएर आयो । उनीहरूले भगवान् बुद्धको उपदेश दिने कार्यमा विभिन्न वाधाहरू गर्ने प्रयत्न गरे ।

तर उनको उपदेश फैलिनबाट यी बाधाहरू मध्ये कुनैले पनि रोक्न सकेन । अन्य धर्मका उपासकहरूले मौदगात्यायनलाई मार्ने प्रयत्न गरे ।

दुईपल्टको यस्तो प्रयत्नबाट उनी बाँचे तर तेस्रो पल्ट उनलाई धैरै विधमीहरूले धेरे अनि उनीहरूको मुड्कीको मारबाट उनी बाँच्च सकेनन् ।

ज्ञानले उनलाई प्रोत्साहित गरिराखेको हुँदा, उनले उनीहरूको मुड्की शान्तिपूर्वक ग्रहण गरे । यद्यपि उनको मासु छियाछिया भएको थियो, अनि उनको हाड किञ्चिएको थियो तर उनको शान्तिपूर्ण मृत्यु भयो ।

अंगुत्तर निकाय

(आनुक्रमिक सुक्तिहरूको पुस्तक)

भिक्षुहरू, यस संसारमा एक व्यक्तिको जन्म धेरैको हितका लागि हुन्छ, धेरैको सुखका लागि हुन्छ, जसको जन्म, संसारलाई करुणा प्रदान गर्न, जो देव तथा मनुष्यको कल्याण, हित र सुखका निमित्त जन्मछ, त्यो व्यक्ति को हो ? ती व्यक्ति तथागत, अर्हत, सम्यक् सम्बुद्ध हुन् । भिक्षुहरू उनै ती व्यक्ति हुन् ।

भिक्षुहरू एक व्यक्तिको संसारमा प्रादुर्भाव दुर्लभ हुन्छ । कुन एक व्यक्ति ? ती तथागत, अर्हत, सम्यक् सम्बुद्ध हुन् । उनी ती व्यक्ति हुन् ।

भिक्षुहरू, यस संसारमा असाधारण व्यक्ति पाउनु दुर्लभ हुन्छ । कुन व्यक्ति ? ती तथागत, अर्हत, सम्यक् सम्बुद्ध हुन् । ती उनै व्यक्ति हुन् ।

भिक्षुहरू एक व्यक्तिको मृत्युले सबै दुःखित हुनु पर्दछ । ऊ कुन एक व्यक्ति हुन् ? ती तथागत, अर्हत, सम्यक् सम्बुद्ध हुन् । ती उनै व्यक्ति हुन् ।

भिक्षुहरू, एक व्यक्ति प्रकट भएर ओजस्वी आँखा, ओजस्वी आलोक र दीप्ति प्रकट हुन्छ । कुन व्यक्तिको ? ती तथागत, अर्हत, सम्यक् सम्बुद्ध हुन् । उनै ती व्यक्ति हुन् । (अंगुत्तर निकाय I-13)

“भगवान् बुद्धका उपदेश”
सम्बन्धी मूल सन्दर्भ सामग्रीहरू

छोटकरी शब्दहरू : दी नि –दीघ निकाय
 म नि –मज्जम निकाय
 सं नि –संयुक्त निकाय
 अं नि –अंगुत्तर निकाय

बुद्ध

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत
 अध्याय १

१	२	१	विभिन्न धर्म शास्त्रहरू
	५	१	अं नि ३-३८, सुखमाल–सुत्त
	५	१०	म नि ३-२६ अरियपरियेसन–सुत्त
	६	१	विभिन्न धर्मशास्त्रहरू
	७	१	म नि ९-८५, बोधिराजकुमार–सुत्त
	७	५	विभिन्न धर्मशास्त्रहरू
	७	१३	सुत्त–निपात ३-२, पधान–सुत्त
	७	१८	विभिन्न धर्मशास्त्रहरू
	८	९	विनय, महावग्ग १
	९	१०	दी नि १६, महापरिनिब्बान–सुत्त
२	१०	१४	दी नि १६, महापरिनिब्बान–सुत्त
	११	९	परिनिब्बान–सुत्त
	१३	८	परिनिब्बान–सुत्त
	१३	१५	दी नि १६, महापरिनिब्बान–सुत्त

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

अध्याय २

१	15	1	अभितायुर्ध्यान र विमलकीर्ति-निर्देश सूत्र
	15	5	सूरंगम-सूत्र
	15	10	विमलकीर्ति-निर्देश र महापरिनिर्वाण सूत्र
	16	5	सद्धर्मपुण्डरीक-सूत्र १६
	17	1	महायान-जातक चित्तभूमि-परीक्षा सूत्र
	17	6	महापरिनिर्वाण-सूत्र
२	19	1	सद्धर्मपुण्डरीक-सूत्र ३
	20	1	सद्धर्मपुण्डरीक-सूत्र ४
	21	14	सद्धर्मपुण्डरीक-सूत्र ५
३	22	15	सद्धर्मपुण्डरीक-सूत्र १६

अध्याय ३

१	25	1	अवतंसक-सूत्र ५
	26	5	महापरिनिर्वाण-सूत्र
	26	10	अवतंसक-सूत्र
	26	18	सुर्वण्प्रभासोत्तमराज-सूत्र ३
२	29	6	अवतंसक-सूत्र
	29	11	अवतंसक-सूत्र ३४, गण्डव्यूह
	29	15	संक्षिप्त सुखावतीव्यूह-सूत्र
	29	20	अवतंसक-सूत्र
	30	5	सं नि ३५-५
	30	8	महापरिनिर्वाण -सूत्र

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

३	32	9	म नि ८-७७, महासकुलुदायी—सुत्त
	33	4	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	33	15	लंकावतार—सूत्र
	34	4	अवतंसक —सूत्र ३२
	34	18	सद्धर्मपुण्डरीक—सूत्र २५
	35	1	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	35	13	सद्धर्मपुण्डरीक—सूत्र २
	35	19	सद्धर्मपुण्डरीक—सूत्र ३

धर्म

अध्याय १

१	38	1	विनय, महावग्ग १-६ र सं नि ५६-११-१२ धर्मचक्र-प्रवर्तन-सुत्त
	39	13	इतिवुत्क १०३
	40	3	म नि २, सब्बासव—सुत्त
	40	10	बयालिस खण्डको सूत्र १८
	41	1	श्रीमालादेवी सिंहनाद—सूत्र
३	42	19	अवतंसक—सूत्र २२, दसभूमिक

अध्याय २

१	46	1	म नि ४-३५, चूलसच्चक—सुत्त
	48	7	अं नि ५-४९, मुण्डराज वग्ग
	48	16	अं नि ४-१८५, समण—सुत्त
	49	1	अं नि ३-१३४, उप्पाद—सुत्त

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

२	49	7	लंकावतार—सूत्र
	49	10	अवतंसक—सूत्र २
	50	1	अवतंसक—सूत्र १६
	50	13	अवतंसक—सूत्र २२, दसभूमिक
	51	1	लंकावतार—सूत्र
	51	6	अं नि ४-१८६, उम्मग्ग—सुत्त
	51	9	धम्मपद १, २, १७, १८
	52	1	सं नि २-१-६ कामद —सुत्त
३	52	11	अवतंसक—सूत्र १६
	52	17	लंकावतार—सूत्र
	53	11	म.नि. ३-२२, अलगड्डुपम-सुत्त
	54	8	लंकावतार—सूत्र
	54	13	लंकावतार—सूत्र
४	57	8	विनय, महावर्ग १-६
	58	1	लंकावतार—सूत्र
	58	6	सं नि ३५-२०० दारुखण्ड—सुत्त
	58	16	लंकावतार—सूत्र २ अन्य
	59	7	म नि २-१८, मधुपिंडिक—सुत्त
	59	18	लंकावतार—सूत्र
	60	13	लंकावतार—सूत्र
	61	12	विमलकीर्ति निर्देश—सूत्र
	63	12	अवतंसक—सूत्र ३४, गण्डव्यूह
	63	20	लंकावतार—सूत्र २ अन्य

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

अध्याय ३

१	65	1	विनय, महावग्ग १-५
	65	13	विनय, चूलवग्ग ५-२१
	66	3	सूरंगम-सूत्र
२	71	8	सूरंगम-सूत्र
	73	5	महापरिनिर्वाण -सूत्र
	73	12	सद्धर्मपुण्डरीक -सूत्र ७ र सूरंगम -सूत्र
	74	3	अवतंसक-सूत्र ३२
	74	8	महापरिनिर्वाण -सूत्र
	74	13	ब्रह्माजाल -सूत्र
	75	1	महापरिनिर्वाण -सूत्र
३	75	19	महापरिनिर्वाण -सूत्र

अध्याय ४

१	81	1	श्री मालादेवीसिंहनाद -सूत्र
	82	9	अं नि २-११
	82	13	इतिवृत्क ९३
	82	19	विनय, महावग्ग
	83	8	अं नि ३-६८ अन्नातित्यिक-सुत्त
	83	19	अं नि ३-३४, आलवक-सुत्त
	84	12	वैपूल्य -सूत्र
	84	18	विनय, महावग्ग १-६, धर्मचक प्रवर्तन सुत्त
	85	1	म नि २-१४, चुलदुक्खक्खन्ध-सुत्त
	85	15	महापरिनिर्वाण-सूत्र
	86	16	इतिवृत्क २४

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

२	88	9	म नि ६-५१, कण्डरक-सुत्तन्त
	89	7	अं नि ३-१३०
	89	15	अं नि ३-११३
३	90	6	इतिवृत्तक १००
	90	18	सयुक्तरत्नपिटक-सूत्र
	91	15	महापरिनिर्वाण-सूत्र
	93	1	अं नि ३-६२
	93	15	अं नि ३-३५, देवदूत-सुत्त
	94	18	थोरिगाथा अद्वकथा
४	95	17	सुखावतीव्यूह-सूत्र खण्ड २

अध्याय ५

१	102	1	सुखावतीव्यूह-सूत्र खण्ड १
	105	18	सुखावतीव्यूह-सूत्र खण्ड २
	107	5	अमितायुधर्यान-सूत्र
	110	14	संक्षिप्त सुखावतीव्यूह-सूत्र

साधनाको मार्ग

अध्याय १

१	116	1	म.नि २, सब्बासव-सुत्त
	117	20	म नि ३-२६ अरियपरियेसन-सुत्त
	118	13	स नि ३५-२०६, चपान-सुत्त
	119	10	बयालीस खण्डको सूत्र ४१-२
	121	19	म नि २-१९, द्वेषावितकक-सुत्त

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

	122	13	धर्मपद अट्कथा
२	123	12	अं नि ३-११७
	124	1	म नि ३-२१, ककचूपम-सुत्त
	127	1	म नि ३-२३, वर्मीक -सुत्त
	128	15	जातक ४-४९७, मातङ्ग-जातक
	132	4	बयालीस खण्डको सूत्र ९
	132	13	बयालीस खण्डको सूत्र ११
	133	5	बयालीस खण्डको सूत्र १३
	134	3	अं नि २-४, समाचित्त-सुत्त
३	134	19	संयुक्तरत्नपिटक-सूत्र
	140	1	उपमा-सतक सूत्र
	143	7	महाप्रज्ञापारामिता-उपदेश शास्त्र
	144	16	महापारिनिर्वाण-सूत्र
	145	14	संयुक्तरत्नपिटक-सूत्र

अध्याय २

१	150	1	म नि ७-६३, चूलामालुड्कय-सुत्तन्त
	152	10	म नि ३-२९, महासारोपम-सूत्र
	154	1	महामाया-सूत्र
	154	11	थेरगाथा अट्कथा
	156	6	म नि ३-२८, महाहत्थीपदोपम-सुत्त
	156	21	महापरिनिर्वाण-सूत्र
	157	11	अवदानशतक -सूत्र
	158	15	महापरिनिर्वाण-सूत्र

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

	160	10	पञ्चविशंती साहस्रिकाप्रज्ञापारमिता—सूत्र
	161	18	अवतंसक—सूत्र ३४, गण्डव्यूह
२	163	13	अं नि ३-८८
	164	8	अं नि ३-८१
	164	16	अं नि ३-८२
	165	10	परिनिष्वान—सुत्त खण्ड २
	166	12	म नि १४-१४१, सच्चविभंग—सुत्त
	167	15	परिनिष्वान —सुत्त खण्ड २
	168	11	अं नि ५-१६, बल—सुत्त
	168	16	अवतंसक—सूत्र ६
	169	14	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	170	6	संयुक्तरत्नपिटक—सूत्र
	171	1	सुवर्णप्रभास —सूत्र २६
	171	14	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	172	14	थेरगाथा अद्वकथा
	173	7	जातक ५५, पंचावुध—जातक
	174	8	इतिवुत्तक ३९ र ४०
	174	14	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	174	18	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	175	1	अं नि ५-१२
	175	7	परिनिष्वान—सुत्त
	175	17	सुरंगम—सूत्र
३	176	21	सं नि ५५-२१ र २२, महानाम—सुत्त
	177	13	अं नि ५-३२, चुण्डी—सुत्त

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

178	1	विमलकिर्तिनिर्देश—सूत्र
178	12	सुरंगम—सूत्र
178	17	सुखावतीव्यूह—सूत्र खण्ड २
179	7	सं नि १-४-६
179	10	अवतंसक—सूत्र ३३
180	8	अवतंसक—सूत्र २४
180	19	सुवर्णप्रभास —सूत्र ४
181	7	अमितायुध्यान—सूत्र
181	10	सुखावतीव्यूह—सूत्र
181	16	महापरिनिर्वाण—सूत्र
182	9	म नि २-१६, चेतोखिल—सुत्त
183	6	सुखावतीव्यूह—सूत्र खण्ड २
४	184	धृम्मपद
	192	सं नि १-४-६
	192	अं नि
	192	महापरिनिर्वाण—सूत्र

संघ

अध्याय १

१	194	1 इतिवुत्क १०० र म नि १-३
धृम्मदायाद—सुत्त
	194	8 इतिवुत्क ९२
	195	1 विनय, महावग्ग १-३०
	195	म नि ४-३९, महा अस्सपुर—सुत्त

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

	197	3	म नि ४-४०, चूल अस्सपुर-सुत्त
	198	4	सद्धर्मपुण्डरीक -सूत्र १०
	198	11	सद्धर्मपुण्डरीक -सूत्र १०
	199	1	सद्धर्मपुण्डरीक -सूत्र १४
२	200	12	सं नि ५५-३७, महानाम-सुत्त
	201	1	अं नि ३-७५
	201	7	सं नि ५५-३७, महानाम-सुत्त
	201	12	सं नि ५५-५४, गिलायनाम-सुत्त
	201	17	अवतंसक-सूत्र २२
	203	8	महापरिनिर्वाण-सूत्र
	206	5	अवतंसक-सूत्र ७
	209	1	महामाया-सूत्र
	210	1	अवतंसक-सूत्र २१
	210	20	महापरिनिर्वाण-सूत्र
३	212	1	दी नि ३१, सिंगालोवाद-सुत्त
	217	7	अं नि २-४, समचित्त-सुत्त
	217	23	अं नि ३-३१
	218	7	जातक ४१७, कच्चानी-जातक
	220	1	दी नि, सिंगालोवाद-सुत्त
	220	11	धम्मपद अड्टकथा १
	221	20	(बर्मेली टीप्पणीहरू)
	222	11	श्रीमालादेवी सिंहनाद-सूत्र

खण्ड पृष्ठ पंक्ति स्रोत

अध्याय २

१	225	1	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	226	18	अं नि ३-११८, सोच्चेयन—सुत्त
	228	11	सं नि
	229	4	विनय, महावग्ग १०-१ र २
	229	11	दी नि १६, महापरिनिष्वान—सुत्त
	230	20	विनय, महावग्ग १०-१ र २
२	233	13	सं नि
	234	8	अन्तराभाव—सूत्र
	234	14	विमलकिर्तिनिर्देश—सूत्र
	236	1	महापरिनिर्वाण—सूत्र
	236	18	संक्षिप्त सुखावतीव्यूह—सूत्र
	237	3	सुखावतीव्यूह—सूत्र
	237	16	विमलकिर्तिनिर्देश —सूत्र
३	238	1	धर्मपद अट्टकथा १
	238	8	अं नि ३४-२
	239	8	धर्मपद अट्टकथा १
	240	5	अं नि ५-१
	240	10	मूल सर्वास्तिवाद—विनय
संघभेदक वस्तु १०
	241	3	म नि ९-८६, अंगुलिमाल—सुत्त
	242	3	अं नि २६

परिशिष्ट

बुद्ध धर्मको संक्षिप्त इतिहास

भारतदेखि जापानसम्म प्रसारण

१. भारत

मानव समुदायको आध्यात्मिक इतिहासमा युग प्रवर्तक घटनाहरू मध्ये एक ठूलो घटना त्यसबेला घट्यो जब “एशियाका प्रकाश”ले भारतको मध्यभागमा आफ्ऊो दीपि स्थापित गरे, अथवा अर्को शब्दमा जब महाप्रज्ञा तथा करुणाको मूल फुटेर निस्क्यो, जसले कालान्तरमा शताब्दीहरू पर्यन्त, वर्तमान कालसम्म मानव मनलाई समृद्ध पार्दै आएको छ।

गौतम बुद्ध, जसलाई पछिका बौद्धमार्गीहरूले शाक्यमुनि अर्थात् “शाक्यवंशका मूनि” भन्ने संज्ञा दिए, उनी गृहपरित्याग गरी एक भिक्षु भई दक्षिणमा मगधातिर बाटो लागे। ईसापूर्व पाँचौं शताब्दीको मध्यातिर उनले एक बोधिवृक्षमुनि अन्तमा ज्ञान प्राप्त गरे भन्ने विश्वास गरिन्छ। उनले पैतालिस वर्षको लामो अवधिसम्म अथक परिश्रम गरे अनि आफ्ऊो महापरिनिर्वाण प्राप्त नहुन्जेलसम्म, प्रज्ञा र करुणाको उपदेश दिई नै राखे। फलस्वरूप भव्य मन्दिरहरू, मध्य भारतका विभिन्न राज्य तथा जातिहरूमा लगातार रूपले स्थापित हुदै गए।

मौर्य साम्राज्यका तेस्रा शासक सम्राट अशोकको समयमा (२६८-२३२ ई.पू.) गौतम बुद्धको उपदेश सम्पूर्ण भारतमा फैलियो र देशको सीमा बाहिर पनि यसले प्रचारको अवसर प्राप्त गयो।

भारतमा सर्वप्रथम एकीकृत राज्य मौर्यहरूकै थियो। यस साम्राज्यका प्रथम शासक चन्द्रगुप्त (शासनकाल लगभग ३१७-२९३ ई.पू.) को कालमै, विस्तृत प्रदेशमाथि यसको आधिपत्य स्थापित भइसकेको थियो। उत्तरमा हिमालय पर्वतसम्म, पूर्वमा बंगालको खाडीसम्म, पश्चिममा हिन्दकुश पर्वतसम्म र दक्षिणमा विन्ध्यापर्वतसम्म यो फैलिएको थियो। राजा अशोकले आफ्ऊो राज्यको विस्तार करिङ्ग र अन्य राज्यहरूमाथि विजय प्राप्त गरी दक्कन पठारसम्म गरे।

राजाको स्वभाव ज्यादै उग्र थियो भनिन्छ र उनको प्रजाले उनलाई चण्डाशोक (क्रोधी अशोक) भन्दथे, तर कलिङ्ग युद्धले उत्पन्न दर्दनाक परिणाम देख्दा उनको स्वभावमा पूर्ण परिवर्तन देखा पर्न थाल्यो र उनी प्रजा र करुणाको उपदेशका सच्चा भक्त भए । त्यसपछि उनले बुद्धमाथि विश्वास राख्ने व्यक्तिहरूका लागि कैयन् कार्यहरू गरे, जसमध्ये तल उल्लेख गरिएका दुई कार्यहरू व्याख्या योग्य छन् ।

पहिलो, “प्रस्तरमा कुंदिएका अशोकका राजाज्ञा” अथवा प्रस्तर स्तम्भमा अथवा टल्काइएका भीर भित्ताहरूमा कुंदिएका बौद्ध उपदेशमा आधारित प्रशासकीय धारणाहरू, जो उनले धैरै ठाउँमा राखे, यसरी बुद्ध धर्मको प्रचार गरे । दोस्रो, उनले आफ्नो राज्यभन्दा सबै दिशाका अन्य देशहरूमा प्रजा र करुणाको उपदेश पुऱ्याउन नियोगहरू पठाए । विशेष गरी उल्लेखनीय कुरा सीरिया, मिश्र, किरीन, मेसोडोनिया र इपेइरोस जस्ता ठाउँहरूमा पनि नियोग पठाई पश्चिमी देशहरूमा टाढा टाढासम्म बुद्ध धर्म प्रचार गरे । यसका साथै श्रीलंका पठाइएका दूत महेन्द्र (पालीमा महिन्द) “सुन्दर लंकाद्वीप (पालीमा लंकादीप)मा उपदेश स्थापित गर्न” सफल भए । यसरी दक्षिणतर्फ बुद्धको उपदेशको प्रचारमा प्रारम्भिक बिन्दुको स्थापना गरे ।

२. महायान बुद्ध धर्मको उदय

“बुद्ध धर्मको पूर्वतर्फको गति”का सम्बन्धमा पछिल्ला समयका बौद्धहरूले चर्चा गरेका छन् । तर ईशापूर्व कालका शताब्दीहरूमा बुद्ध धर्मको मुख स्पष्ट रूपले पश्चिमतर्फ फर्केको थियो । ईशा युगको केही अधि अथवा केही पछि बुद्धधर्मको मुख पूर्वतर्फ फर्कन थाल्यो । तर यस कुराको उल्लेख गर्नुभन्दा अधि हामीले बुद्ध धर्ममा प्रकट भएका महत्वपूर्ण परिवर्तनहरूको चर्चा गर्नुपर्दछ । यो परिवर्तन त्यो “नयाँ धारा”का अतिरिक्त केही होइन जसलाई महायान बुद्ध धर्म भनिन्छ, त्यसले बलियो जरा गाइदै तत्कालीन उपदेशमा एक विशिष्ट तत्वका रूपमा प्रकट भइरहेको थियो ।

कहिले, कसरी र कसद्वारा यो “नयाँ धाराको” सूत्रपात भएको हो, अफैसम्म कसैले पनि यसको उत्तर निश्चयपूर्वक दिन सकेको छैन। यस सम्बन्धमा, हामीले यी अभिप्रायः मात्र प्रकट गर्न सक्दछौं। पहिलो, तत्कालीन धर्माचार्यहरू मध्ये प्रगतिशील तत्वका रूपमा गनिएका महासाधिका विचार धाराको तथाकथित विचार-अन्वयद्वारा यस प्रवृत्तिको प्रादुर्भाव गरिएको हुनुपर्दछ। दोस्रो, ईशा युग प्रारम्भ हुनुभन्दा एक दुई शताब्दी अघिदेखि प्रारम्भ भएको एक शताब्दी भित्रमा महायान शास्त्रका महत्वपूर्ण तत्वहरूको उत्पत्ति भइसकेको थियो। जब महायान शास्त्रले पुष्टि गरेको नागार्जुनको ओजस्वी विचार विकसित भयो, महायान धर्मको इतिहासको मञ्चमा सुस्पष्ट रूपमा अग्रिम पंक्तिमा आफूलाई स्थापित गयो।

बुद्ध धर्मको लामो इतिहासमा महायानले धेरै ठूलो भूमिका खेलेको छ। जहाँसम्म चीन र जापानको सम्बन्ध छ, यी देशहरूको सम्पूर्ण जसो इतिहासमा बुद्ध धर्मको विकास महायान उपदेशको प्रभावमा भयो। यो कुरा अनौठो देखिदैन किनभने मानव समुदायको मोक्षका निमित्त नयाँ आदर्शहरूको निर्धारण गरी सकिएको थियो; यस आदर्शको अभ्यासका निमित्त वोधिसत्वका रूपमा जीवित सन्तहरूको कल्पना गरिएको थियो, यसका अतिरिक्त यी कुराहरूको पुष्टिका निमित्त, महायान विचारकहरूले आध्यात्मिक अथवा मनोवैज्ञानिक क्षेत्रमा प्रस्तुत गरेका वैदिक परिणामहरू वास्तवमा ओजस्वी थिए। यसप्रकार यद्यपि यो एकापटी गौतम बुद्धको उपदेशसँग जोडिएको थियो, तर साथै यसमा प्रज्ञा करुणाका धेरै नयाँ विधिहरू थिए। यी नयाँ संकलनहरूका साथ बद्धधर्म, उत्साह र तेजले भरिएर आयो अनि एक महानदीको उर्लदो प्रवाह जस्तै गरी पूर्वका देशहरूलाई समृद्ध पायो।

३. मध्य एशिया

मध्य एशियाका देशहरूबाट नै चीनले सर्वप्रथम बुद्ध धर्मको शिक्षा लियो । तसर्थ, भारतबाट चीनमा उपदेशको विस्तारको कुरा गर्दा, रेशम मार्गको चर्चा गर्नु आवश्यक छ । यस मार्गले मध्य एशियाका असीमित प्रदेशहरू भई पश्चिम र पूर्वलाई जोडियायो । यो व्यापार मार्ग हान वंशका राजा ऊ (शासनकाल १४०-८७ ई.पू.) को युगमा खोलिएको थियो । त्यस कालमा हान राज्य निकै पश्चिमसम्म फैलिएको थियो । सिकन्दर महान् द्वारा अविप्रेरित वाणिज्य सम्बन्धी भावना, छिमेकका राज्यहरू जस्तो फरगाना, सगिदयाना, तुरबारा र पार्थियासम्म पनि अझे सबल रूपमा सक्रिय थियो । यी मुलुकहरू भएर जाने प्राचीन मार्गमा रेशमले अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो र यसले यसको नाम रेशम मार्ग रह्यो । इसा युगको प्रारम्भको केही ठीक अघि अथवा पछि भारत र चीनले यसै व्यापार मार्गद्वारा आफ्ना प्राथमिक सांस्कृतिक सम्पर्कहरू प्रारम्भ गरे । यसै कारणले, यस मार्गलाई बुद्ध धर्मको मार्ग समेत भनियो ।

४. चीन

चिनियाँहरूले बुद्ध धर्म शास्त्र एवं तिनको अनुवाद ग्रहण गरेपछि चीनमा बुद्ध धर्मको इतिहासको प्रारम्भ हुन्छ । प्राचीन कालको सबभन्दा पुरानो कृति “शु-शि-एर-चाङ्ग-चिङ्ग” (बुद्ध वचनका बयालीस खण्डमा भएका सूत्र) भनिन्छ, जुन अनुवाद काश्यपमातङ्ग र अरुहरूले उत्तरवर्तीपूर्वी हानका राजा मिङ्को यिङ्ग पिङ्ग युग (५८-७६ ई.) मा गरिएको थियो, तर आधुनिक कालमा यस कुरालाई शंकास्पद दन्त्य कथाका रूपमा लिइन्छ । प्रमाणिक विचारधाराले हाल यसको श्रेय आन-सेइ-कोवोलाई दिन्छ, जो १४८-१७१ ई. सम्म, लो याङ्गमा अनुवाद कार्यमा कार्यरत थिए । यस कालदेखि उत्तरी शुंग वंश (१६०-११२९ ई.) सम्म अनुवादको कार्य लगभग एक हजार वर्षसम्म चलिरह्यो ।

प्रारम्भिक वर्षहरूमा, जसजसले धार्मिक ग्रन्थहरूको परिचय गराउनमा एवं तिनको अनुवाद गर्नेमा आधारभूत भूमिका खेले, तिनीहरू मुख्यतः मध्य एशियाका देशहरूबाट आएका धर्माचार्यहरू थिए। उदाहरणार्थ, माथि उल्लेख गरिएका आन-सेइ-कोवो पायिथाबाट आएका थिए, काङ्ग-तेङ्ग-कार्ड तेस्रो शताब्दीतिर लो-याङ्गमा आए र उनले सुखावतीव्यूह (असीमित जीवनको पुस्तक) अनुवाद गरे, उनी समरकन्द क्षेत्रबाट आएका थिए। यसका अतिरिक्त, चु-फा-हु अथवा धर्मरक्ष जसलाई “सद्धर्मपुण्डरीक”को अनुवादकका रूपमा मानिन्छ, उनी तुखाराबाट आएका थिए। उनी लो याड अथवा चाङ्ग-आनमा तेस्रो शताब्दीको अन्तिम कालदेखि चौथो शताब्दीको प्रारम्भिक कालसम्म बसे। जब कुचाबाट पाँचौं शताब्दीको प्रारम्भिक कालमा कुमारजीव आए, चीनमा अनुवाद कार्य पराकाष्ठामा पुग्यो।

त्यसै कालतिर धर्माचार्यहरूको क्रियाकलाप बढ्न थाल्यो र उनीहरूले बौद्ध उपदेश अन्वेषण गर्न तथा संस्कृतको अध्ययन गर्न चीनबाट भारतको यात्रा गरे। यी धर्माचार्यहरूमध्ये अग्रणी फाहियान (३२९-४२० ? ई.) थिए। उनले भारतका निमित्त सन् ३९९ मा लो याङ्ग छाडेर पन्थ वर्षपछि घर फर्के। भारतको भ्रमण गर्ने धर्माचार्यहरू मध्ये सबभन्दा विशिष्ट हुएन-शाङ्ग (६०२-६६४ ई) थिए, जसले सन् ६२७ मा भारतका निमित्त प्रस्थान गरे अनि सन् ६४५मा उन्नाइस वर्षको लामो अवधिपछि स्वदेश फर्के। यी बाहेक ई-चिङ्गले (६३५-७३ ई) (यिनको नाम ई-चिङ्ग पुस्तकको नामसँग भ्रममा पर्नुहुदैन) सन् ६७ मा समुन्द्र मार्ग हुँदै भारतको भ्रमण गरी पच्चीस वर्षपछि सोही माग हुँदै स्वदेश फर्के।

यी धर्माचार्यहरूले संस्कृतको अध्ययन गर्न आफै भारतको यात्रा गरे। अनि आफूले छानेका धर्मग्रन्थहरू स्वदेश लिएर आएर आएर तथा धर्मग्रन्थको अनुवादमा प्रमुख भूमिका खेले। विशेष गरी हुएन-शाङ्गले देखाएको भाषा सम्बन्धी क्षमता सर्वश्रेष्ठ थियो, तथा उनको उत्साहपूर्ण कार्यले गर्दा चीनमा धर्मग्रन्थको अनुवाद अझै पराकाष्ठामा पुरयो। यसभन्दा अधि कुमारजीवद्वारा प्रतिनिधित्व गरिएका कृतिहरूलाई “पुराना अनुवाद” भनिन्छ, एवं हुएन-शाङ्ग तथा ती पछि आएका अनुवादकहरूको कृतिहरूलाई “नयाँ अनुवाद” भनी पछिल्ला समयका बौद्ध विद्वानहरूले संज्ञा दिएका छन्।

बौद्ध धर्मग्रन्थका यी वृहत पुस्तकहरूमा आधारित भएर, जसलाई उनीहरूले संस्कृतबाट अनुवाद गरेका थिए , यी विद्वान् व्यक्तिहरूका विचार प्रवृत्ति एवं कियाकलापहरू क्रमशः तर सबल रूपले चीनवादी भयो । जातिगत प्रकृति, आवश्यकता तथा विश्वासहरू स्पष्ट रूपले देखा पर्न थाले । यस प्रवृत्तिको प्रकटीकरणका रूपमा, प्रारम्भिक कालमा धर्माचार्यहरूले आफ्नो विचारधारालाई आध्यात्मिक रूपले प्रज्ञा तथा सूत्रहरूमा चर्चा गरिएका “शुन्यता” तर्फ विशेष रूपले लिगाएको देखिन थाल्यो । त्यसपछि, उनीहरूले तथाकथित “हीनयान” लाई परित्याग गरी, आफ्नो मनलाई एकाग्रहरूपले महायानतर्फ लगाए । यसका अतिरिक्त, यो प्रवृत्ति तेन्दाई सम्प्रदायमा क्रमशः स्पष्ट भएर आयो, एवं जब जेन सम्प्रदाय प्रकट भयो, यसले आफ्नो प्रभाव चुलीमा पुऱ्यायो ।

छैठै शताब्दीको उत्तराधीमा मात्र तेन्दाई सम्प्रदायले चीनमा पूर्णता प्राप्त गयो, जसलाई यस सम्प्रदायका तेस्रा धर्मगुरु तेन्दाई दाइसी, ची-यी (५३८-५९७ई.) ले परिपूर्णतामा पुऱ्याए । उनी बौद्ध विचारधाराका सर्वश्रेष्ठ व्यक्तिमध्ये एक थिए , एवं बुद्धका उपदेशको पाँच काल तथा आठ सिद्धान्तको समालोचनात्मक वर्गीकरण यिनै सन्तद्वारा तयार गरिएको थियो, जसले धेरै कालसम्म चीन तथा जापानको बुद्ध धर्म माथि व्यापक प्रभाव राखेका थिए ।

विवेचनाबाट थाहा हुँच , चीनमा विभिन्न सूत्रहरू उनीहरूको उत्पत्तिको क्रममा त्याइएका होइनन् , जब ती त्याइदै गए तब तिनको अनुवाद हुँदै गयो । यी सूत्रहरूको संख्या धेरै भएको हुँदा तिनीहरूको उत्पत्ति र मूल्यांकनको बोरेमा कसरी बुझ्ने, त्यो नै समस्या भयो । बुद्ध धर्म सम्पूर्ण रूपमा विवेचना गर्न आवश्यक थियो र यसका सम्बन्धमा आफ्नो आफ्नो ग्राहण क्षमता अनुसार कुनै व्यक्तिले कस्तो आधार लिएको थियो भन्ने देखाउनु पनि आवश्यक थियो । जहाँसम्म सूत्रहरूको मूल्यांकनको प्रश्न छ , सर्वप्रथम, चिनिया विचारधाराको प्रवृत्ति अग्रस्थानमा आउँछ । तर सर्वोपरि रूपमा, ची-यीको विचारधारा अत्यन्त यथापद्धति भएकोले परम हृदयग्राही थियो । तर वर्तमान कालको बौद्ध अनुसन्धान कृतिहरू देखापेरपछि त्यसको उत्कृष्ट प्रभावको पनि अन्त हुनुपर्ने भयो ।

चीनमा बुद्ध धर्मको इतिहासमा “सबभन्दा पछि आउने” जेन सम्प्रदाय थियो । यसका संस्थापक बोधी धर्म (-५२८ ई.) नाम गरेका कुनै विदेशी मुलुकका श्रवण थिए, तर उनले रोपेको बीज, अतिशोभनीय फूलका रूपमा हुइ-नेङ्ग (६३८-७३ ई.) का समयमा मात्र पुष्टि भयो, जो यो धाराका छैठौं धर्मगुरु थिए । तर आठौं शताब्दी उप्रान्त चीनको यस सम्प्रदायले एकपछि अर्को कैयन् प्रतिभायुक्त धर्माचार्यहरूलाई विदेश पठायो, जसले गर्दा कैयन् शताब्दीसम्म जेनले समृद्धि प्राप्त गरी रह्यो ।

बुद्ध धर्मले गहिरो प्रभाव पारेको चिनिया जनतामा बुद्ध धर्म सम्बन्धी नयाँ चिन्तनमार्ग त्यहाँ स्पष्ट रूपले देखा परेको देखिन्छ । यो चिनिया चिन्तन प्रक्रियाद्वारा प्रभावित बुद्धधर्म वाहेक अरु केही थिएन । तैपनि, गौतम बुद्धको उपदेशको प्रवाहमा यो नवीन धारा थाप्एपछि यसले अफै ठूलो नदीको रूप लिन गई पूर्वका देशहरूलाई समृद्धशाली पार्न सक्यो ।

५. जापान

जापानमा बुद्धधर्मको प्रारम्भ छैठौं शताब्दीमा भयो । ५३८ ई. मा पाइक्ये (अथवा कुदारा, कोरिया)का राजाले समाट किनमेयीको राजकीय दरबारमा चढाउन एक बुद्ध मूर्ति तथा सुत्रहरू लेखिएको एक ठेली दिएर आफ्नो ढूत पठाएपछि, यस देशमा बुद्ध धर्मको परिचयको प्रारम्भ भयो । यस धर्मको इतिहास तसर्थ हाल १४०० वर्षभन्दा पुरानो भइसकेको छ ।

यो लामो इतिहासमा हामीले हाम्रो बुद्ध धर्मलाई तीन कालसँग सम्बन्धित भएर विचार गर्न सक्दछौं । पहिलो काल हामीले सातौं र आठौं शताब्दीको बुद्धधर्मलाई लिन सक्दछौं । यसलाई भौतिक रूपमा देखाउन होर्यूजी मन्दिर (६०७ ई.) र तोदाइजी मन्दिर (५२७ ई.) को उल्लेख गर्न सक्दछौं, जो यसै कालमा बनेका थिए । यस कालतिर नियालेर हेर्दा, त्यसबेला सम्पूर्ण एशियामा संस्कृतिको बाढी अपूर्व ठूलो रूपमा उर्लिएको देखिन्छ । यस कालमा जब पश्चिमी सभ्यता गहिरो अन्धकारमा थियो भने पूर्वमा आश्चर्यजनक सक्रियता एवं तीव्र गतिले विकसित हुई थियो । चीनमा, मध्य एशियामा, भारतमा र दक्षिण सागरका देशहरूमा बौद्धिक, धार्मिक तथा कला क्षेत्रका क्रियाकलाप सबल रूपले अघि बढिराखेका थिए । यी आन्दोलनहरूका सँगसँगै मिलेर बुद्ध धर्मले पूर्वी संसारलाई आफ्नो मानवतावादी

प्रवाहले पखाल्दै थियो । जापानी संस्कृतिको नयाँ गतिशीलताको प्रमाण भव्य रूपको होर्युजी तथा शोभायमान तोदाइजीको निर्माणमा देखा परी राखेको थियो; साथै ती घटनाहरूका सँगसँगै आएका विभिन्न धार्मिक तथा कलात्मक क्रियाकलापहरूमा पनि देखिएको थियो, सो जापानी संस्कृतिको गतिशीलताबाट सम्पूर्ण एशियाको विशाल क्षेत्रलाई ढाकिराखेको सांस्कृतिक छालले सो प्रदेशको सबैभन्दा पूर्वी छेउलाई अनुप्राणित गराएको हो भन्ने मानिएको छ ।

यस क्षेत्रका निवासीहरू, जो धैरैकालसम्म असभ्य अवस्थामा रहेका थिए, एक महान् संस्कृतिको प्रवाहमा स्नान गर्न थाले एवं सभ्यताको फूल यहाँ अकस्मात् जस्तै गरी पुष्पित भयो । ती शताब्दीहरूमा भाग्यले एक प्रकारले जापानको साथ दियो । यस संस्कृतिको उदयमा उत्तरदायी प्रमुख अग्रणी बुद्ध धर्म बाहेक अरु थिएन । तसर्थ, तत्कालीन बौद्ध मन्दिरहरू धैरै महत्वपूर्ण सामाजिक केन्द्रहरू हुन पुगे, तथा धर्माचार्यहरू नयाँ शिक्षाका अग्रगामी व्यक्ति हुन पुगे । धर्म मात्र नभई एक विस्तृत र महान संस्कृतिको विकास भयो । यो नै बुद्ध धर्मको वास्तविक अवस्था थियो जुन यो देशमा प्रत्यारोपण गरिएको थियो ।

नवौं शताब्दीमा दुई महान् धर्माचार्यहरू, साइच्यो (देन्यो दाईसी, ७६७-८२२) र कुकाई (कोबो दाईसी, ७७४-८३५) त्यसबेला देखापरे, अनि दुई बौद्ध सम्प्रदायको स्थापना गरे, जसलाई संयुक्त रूपमा हेईयान-बुद्धधर्म भनिन्छ । यो नै शुद्ध जापानी बौद्ध धर्मको स्थापना थियो । उनीहरूले बुद्ध धर्मलाई त्यसको मौलिक रूप र अभ्यासमा ग्रहण गरे तथा हिएई पर्वत एवं कोया पर्वतमा क्रमशः केन्द्रीय मठहरूको स्थापना गरे । तिनको स्थापनाको तीन सय वर्षमा कामाकुरा युगसम्म तेन्दाई र शिनगोन, यी दुई सम्प्रदायहरूले, मुख्यतः कुलीन तन्त्र तथा सम्राट्को दरबारमा समृद्धि प्राप्त गरे ।

दोस्रो काल बाह्यौं तथा तेह्यौं शताव्दीको बुद्धधर्मलाई लिन सकिन्छ । त्यस कालमा होनेन (११३३—१२१२ ई.), शिनरान (११७३—१२६२ ई.), दोरेन (१२००—१२५३ ई.), निचिरेन (१२२२—१२८२ ई.) आदि जस्ता महान् धर्माचार्यहरू प्रकट भए । आज पनि, जब हामीले हाम्रो देशको बुद्धधर्मको चर्चा गर्दछौं, हामीले यी महान् धर्माचार्यहरूको चर्चा नगरी रहन सक्दैनौ । किन त ती शताव्दीहरूमा मात्र महान् धर्माचार्यहरूको उदय भयो ? किनभने त्यस समयका यी महापुरुषहरूका समक्ष एउटै समान समस्या प्रस्तुत थियो । त्यसो भए त्यो समान समस्या के थियो त ? सायद नितान्त जापानी ढंगले बुद्ध धर्मको ग्रहण नै त्यो समस्या थियो ।

यसबाट एउटा प्रश्नको उत्पत्ति हुन सक्दछ, “किन ? के बुद्ध धर्म यस देशमा त्यस कालभन्दा धैरे अघि स्थापित भइसकेको होइन ?” ऐतिहासिक रूपमा यो सत्य हो । तर यस देशका निवासीहरूलाई आयात गरिएको धर्म राम्री ग्रहण गर्न, नयाँ रूप दिन र पूर्ण रूपले आफ्नो बनाउन, कैयन् सय वर्ष लाग्ने कुरा पनि साँचो हो । सारांशमा, यस देशमा बुद्ध धर्म ग्रहण गर्ने कार्य सातौं र आठौं शताव्दीमा प्रारम्भ भयो अनि यी प्रयत्नहरूको फलस्वरूप बाह्यौं र तेह्यौं शताव्दीमा यी धर्माचार्यहरूको माध्यमबाट यो पुष्टि भयो ।

यसपछि ती प्रसिद्ध धर्माचार्यहरूले बनाएको जगमा आधारित भएर जापानमा बुद्ध धर्मले, आजसम्म पनि आफ्नो प्रतिष्ठा कायम राखेको छ । ती विशिष्ट धर्माचार्यहरूको उदयपछि अन्य महान् धर्माचार्यहरू जापानी बुद्ध धर्मको इतिहासमा देखापरेन । तैपनि, वर्तमान लेखकको विचारमा हाम्रो ध्यान आकर्षित गर्ने कुरा वर्तमान कालमा मौलिक बुद्ध धर्ममाथि गरिएको अन्वेषणहरूको फललाई मान्युदर्दछ ।

पहिलो पल्ट ग्रहण गरिएदेखि, जापानमा बुद्ध धर्म, यसको वस्तुतः सम्पूर्ण रूप, महायान बुद्ध धर्म थियो, जो चिनिया बुद्ध धर्मको प्रभावमा थियो । विशेषतः बाह्यौं र तेह्यौं शताव्दीका महान् उपदेशकहरूको उदय भएपछि, महायान उपदेश नै सम्प्रदायहरूका संस्थापकहरूका निमित्त मुख्य प्रवाह भए र यो दृष्टिकोण आजसम्म पनि कायमै छ । जापानमा बुद्ध धर्मको इतिहासको जहाँसम्म सम्बन्ध

छ , मौलिक बुद्ध धर्मको अध्ययनको प्रारम्भ मेइजी युगको मध्यपछि भयो । सम्प्रदायहरूका संस्थापक अतिरिक्त बुद्ध धर्मका संस्थापक पनि छन् भन्ने तथ्यलाई स्मरण गराउन गौतम बुद्धका मूर्तिहरू पुनः स्पष्ट रूपले प्रकट भए । अनि यसले ती तथ्यहरू विर्सेका तथा महायान उपदेशका अतिरिक्त अर्को छैन भनी ठान्ने व्यक्तिहरूलाई बुद्ध धर्मको पद्धतिबद्ध सम्प्रदाय पनि छ भनी स्पष्ट गराइयो । यी नयाँ दृष्टि अझे अध्ययन संस्थानहरूको अध्ययनमा सीमित रहेको हुँदा यिनले अहिले पनि धार्मिक उत्साह जाग्रत गर्न सबल भइसकेका छैनन् । तर यस देशका निवासीहरूमा बुद्ध धर्मसम्बन्धी ज्ञानले एक नयाँ मोड लिइराखेको देखिन्छ । यस दृष्टिलाई यसका लेखकले माथि उल्लेख गरिएका तीन कालहरूमध्ये तेस्रो अथवा अन्तिम काल मानेको छ ।

बुद्धका उपदेशको प्रसारण

बुद्ध धर्म त्यो धर्म हो जसको आधार शाक्यमुनि बुद्धले आफो जीवनको पैतालीस वर्षसम्म दिएको उपदेशमा निर्मित भएको छ। आफो उपदेशमा उनले प्रयोग गरेका वचनहरू, यस धर्ममा सम्पूर्ण अधिकारिकता राख्छन्। यद्यपि यसमा चौरसी हजार धर्मद्वारहरू र धेरै सम्प्रदायहरू छन् तापनि शाक्यमुनिको धर्मशास्त्रसँग यिनीहरूको सम्बन्ध नभएको कुनै पनि छैन। ती पुस्तकहरू जुनमा बुद्धका उपदेशहरू संकलन गरिएका छन्, तिनलाई ईस्याइक्यो अथवा दाइज्योक्यो भनिन्छ, जुन पवित्र धर्मग्रन्थहरूको सम्पूर्ण संग्रह हो।

शाक्यमुनि बुद्धले बडो दृढताका साथ मानिसहरूका बीच समानताको पक्षमा वहस गर्नु भई आफो उपदेश प्रत्येकले सम्पूर्ण रूपमा बुझन सक्नु भनी दैनिक प्रयोगमा आउने स्पष्ट र साधारण भाषामा उपदेश दिनु भयो। असंख्य मानिसहरूको लाभका निर्मित उहाँले असी वर्षको आयुको अन्तिम घडीसम्म आफो उपदेश दिइराख्नु भयो। यस लामो अवधिमा उहाँले एक दिन पनि विश्राम लिनु भएन।

शाक्यमुनि बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि, उहाँका शिष्यहरूले आफूले सुनेअनुसार बुद्धका उपदेशहरू अरुलाई दिने गरे। तर उपदेशको प्रसारण हुँदा र दोहाँयाई दोहाँयाई सुनाउँदा, शिष्यहरूले आफूले सुनेको र बुझेको कुरामा कतै भूल भई उपदेशमा केही अन्तर आएको हुन सक्दछ। तैपनि, शाक्यमुनि बुद्धको वचनको प्रसारण सदैव यथार्थ र शुद्ध रूपमा गरिनु पर्दछ, एवं कुनै विभेद विना यो उपदेश सुन्न पाउने अवसर सबैलाई प्रदान गरिनु पर्दछ। तसर्थ, बुद्ध वचन र उपदेश उनीहरूले जसरी सुनेका थिए, त्यसैअनुसार परस्परमा उच्चारण गरी तिनलाई एकीकरण एवं संग्रह गर्न कैयन् वरिष्ठ धर्माचार्यहरू भेला भए, अनि यस कार्यमा उनीहरूले आफो छलफल कैयन् महिना व्यतीत गरे। यसरी निस्केको कृतिलाई केचुज्यु अथवा व्यवस्थित गरिएको भनिन्छ। उनीहरूले महान् उपदेशकका वचनहरूलाई, कति निष्ठापूर्वक एवं विचारपूर्वक प्रसारण गरे भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ।

यसरी एकीकरण गरिएको उपदेशलाई लिपिबद्ध गरियो। यसरी लिपिबद्ध गरिएका उपदेशमा पछिल्ला समयका धर्माचार्यहरूले टिप्पणी र व्याख्याहरू थपे, जसलाई रोन अथवा टिप्पणी भन्ने संज्ञा दिइयो। बुद्धका उपदेशहरू पछिल्ला कालमा यसरी थपिएका टिप्पणीहरू र बुद्ध शीलहरूलाई सानज्यो (बौद्ध धर्म शास्त्रका तीन विभाग) अथवा संस्कृतमा त्रिपिटक भन्न थालियो।

सानज्यो अथवा त्रिपिटकमा क्योज्यो, रीचुज्यो र रोनज्यो सम्मिलित छ , ज्यो शब्दको अर्थ भाँडो हुन्छ । क्योले बुद्ध धर्म शास्त्र, रीचुले संघको नियमलाई अनि रोनले विशिष्ट धर्माचार्यहरूले लेखेका टिप्पणीहरूलाई बुझाउँछ ।

लगभग सबै सम्प्रदायहरूले उनीहरूको आफै धर्मादेश (संस्कृतमा त्रिपिटक, पालिमा त्रिपिटक) सुरक्षित गरेका थिए, तर थेरवादीहरूको मातहतमा रहेको, पाली भाषाको त्रिपिटक मात्र सम्पूर्ण रूपमा अस्तित्वमा रहेको छ । यसै पाली भाषामा भएको धर्मादेशले साधारण लिखित स्रोतको रूपमा दक्षिण र दक्षिण पूर्वी एशियाका बौद्ध देशहरूमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

परम्परा अनुसार चीनमा बुद्ध धर्मको पहिलो प्रचार सन् ६७ मा भएको थियो, जुनबेला अपर पूर्वी हान वंश (२५-२२० ई.)का राजा मिङ्गले राज्य गर्दै थिए । तर वास्तवमा यसको चौरासी वर्षपछिमात्र बुद्ध धर्मशास्त्र चीनमा ल्याएर त्यसको अनुवाद (१५१ ई.)मा त्यसै वंशका राजा हुआनद्वारा भयो । त्यतिवेलासम्म भारतमा महायान बौद्ध धर्म स्थापित भैसकेको थियो, महायान बौद्ध धर्मका धर्मशास्त्रहरू र त्यसभन्दा अधिका धर्मशास्त्रहरू दुवै कुनै विभेद विना चीनमा प्रसारण भयो । त्यसपछिको १७०० वर्षसम्म, धर्मशास्त्रहरूलाई चिनिया भाषामा अनुवाद गर्ने प्रयत्नहरू कायमै रहे । यसरी अनुवाद गरिएका पुस्तकहरू र संस्करणहरूको संख्या ५५८८ संस्करणमा १४४० धर्मग्रन्थमा हुन पुगे । यी अनुवाद गरिएका धर्मशास्त्रहरूको संरक्षणका प्रयत्नहरू, वेड वंशको पालादेखि नै प्रारम्भ भयो । यसै समर्थतर चीनका विशिष्ट धर्माचार्यहरूका कृतिहरू बुद्ध धर्मशास्त्रमा थपिन थाले अनि ती पुस्तकहरूलाई त्रिपिटक भन्ने संज्ञा दिनु उचित भएन । जब सुईई युगको प्रारम्भ भयो, सबै परिवर रचनाहरूको सम्पूर्ण संग्रहलाई इस्माईक्यो नाम दिइयो, अनि ताङ्ग युगमा तिनलाई दाइज्योक्यो भन्ने नाम दिइयो, अर्थात् सम्पूर्ण बुद्ध धर्मशास्त्र, नियम र ग्रन्थहरूलाई यो संज्ञा दिइयो ।

तिब्बतमा बुद्ध धर्मको प्रवेश सातौं शताब्दीतिर भयो, एवं लगभग १५० वर्षसम्म अर्थात् नवैँदेखि एघारौं शताब्दीभित्र बुद्ध धर्म शास्त्रको अनुवादको प्रयत्न गरियो र त्यसै अवधिभित्र तिनको वस्तुतः सम्पूर्ण अनुवाद सम्पन्न भयो ।

धर्मशास्त्रहरूको अनुवाद कोरिया, जापान, श्रीलंका, कम्बोडिया, टर्कीको भाषाका साथै सम्पूर्ण पूर्वी भाषाहरूमा मात्र नभई परन्तु ल्याटिन, फ्रेन्च, अंग्रेजी, जर्मन, इटालियन भाषाहरूमा पनि यिनको अनुवाद भएको तथ्यको आधारमा बुद्धका उपदेशको आशिर्वाद हाल संसारको कुनाकुनामा फैलाइको छ भन्ने कुरा तिः सन्देह रूपले भन्न सकिन्छ ।

तर, पुनविचार गर्दा एवं अनुवादको स्तरको दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गर्दा तथा दुई हजार वर्षभन्दा बढी यो धर्मको विकासको इतिहास र प्रादुर्भावलाई हेर्दा तथा दशहजार वा सोभन्दा बढी अनुवाद लेखिएको हेर्दा, शाक्यमुनि बुद्धका वचनको सही अर्थ बुझन अभै कठिन रहेको देखिन्छ, “दाइज्योक्यो”को सहायताले पनि संभव देखिन्दैन। तसर्थ “दाइज्योक्यो” बाट सारभूत अभिप्रायहरू छुट्याउनु र तिनलाई धर्ममा आफ्नो आस्थाबनाउने आधार बनाउनु अपरिहार्य छ।

बुद्ध धर्ममा शाक्यमुनि बुद्धले दिनुभएका वचनहरू नै सर्वमान्य हुन्। तसर्थ, बुद्धधर्मको उपदेश त्यो उपदेश हुनुपर्दछ जो हाम्रो दैनिक जीवनको वास्तविकतासँग घनिष्ठ रूपले संलग्न छ; अन्यथा यसले मानव हृदयलाई उसको भित्री तहदेखि उपदेशमा विश्वास राख्ने प्रेरणा दिन समर्थ हुन सक्ने छैन। यस अर्थमा, हामीले यस उपदेशलाई आफ्नो बनाउन, यो स्पष्ट सरल हुनु, यसको गुणमा निष्पक्ष हुनु, सबैलाई प्रतिनिधित्व गर्न पर्याप्त हुनका साथै दैनिक जीवनमा प्रयोग गरिने शब्दहरू हुनु वाच्छनीय छ।

यस पुस्तकको प्रादुर्भाव उपरोक्त विवेचना अनुसार भएको छ। यसले दुई हजार र सयौं वर्षको “दाइज्योक्यो” को इतिहासको प्रवाहलाई क्रमागत गरेको छ। निश्चय नै यस प्रकाशनलाई यसमा भएका कुरामा परिपूर्ण भन्न सकिन्दैन। बुद्धका वचनहरू अर्थमा असीमित गहिरो र उनका सदुगुण अत्यन्त असीमित भएको हुँदा साधारण व्यक्तिले सजिलोसँग तिनको ग्रहण गर्न सक्दैनन्।

तसर्थ, यो हार्दिक अपेक्षा गरिन्छ कि यस पुस्तकलाई आगामी संशोधित संस्करणहरूमा अरु परिष्कृत गरी, अभै बढी वास्तविक र बहुमूल्य पारिने छ।

“भगवान बुद्धका उपदेश” को इतिहास

यो बौद्ध ग्रन्थ, भिक्षु मुआन किजुले प्रतिनिधित्व गर्नुभएको “बौद्ध ग्रन्थको नयाँ अनुवाद” प्रचार गर्ने संगठनद्वारा जुलाई १९४५ मा प्रकाशित बौद्ध ग्रन्थको नयाँ अनुवादको जापानी संस्करणलाई आधार मानी संकलन तथा संशोधन गरी तयार पारिएको थियो । यो पहिलो जापानी संस्करण प्रो. स्युगाकु यामावे र प्रो. चिजेन आकानुमाले धेरै जापानी बौद्ध विद्वानहरूको सहयोग लिई संकलन गर्नु भएको थियो, यसको प्रकाशनमा भफडै पाँच वर्ष लाग्यो ।

स्योवा युग (१९२६-१९८९) मा जापानी भाषाको “बौद्ध ग्रन्थको नयाँ अनुवाद लोकप्रिय संस्करण”लाई पनि उक्त संगठनले प्रकाशित गरी जापान भरि जतातै वितरण गरियो ।

सन् १९३४ जुलाई महिनामा, जब जापानमा प्रशान्त क्षेत्रका बौद्ध युवकहरूको सम्मेलन भयो, त्यस बेला अखिल जापान युवा बौद्ध संघले श्री डी. गोडाईको सहयोग लिएर उपर्युक्त “बौद्ध ग्रन्थको लोकप्रिय संस्करण” को अंग्रेजी अनुवाद ‘*The Teaching of Buddha*’ (भगवान बुद्धका उपदेश) आफ्ना कृतिहरूमध्ये एक कृतिका रूपमा प्रकाशित गयो । सन् १९६२ मा, अमेरिकामा बुद्धधर्म प्रचारको सतरीऔं वार्षिकत्सवको सम्फननामा, मिचुतोयो कम्पनीका संस्थापक श्री येहान नुमाताले “भगवान बुद्धको उपदेश”को अर्को अंग्रेजी संस्करण प्रकाशित गर्नुभयो ।

सन् १९६५ मा, जब श्री नुमाताले टोकियोमा बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानको संस्थापन गर्नुभयो, यो अंग्रेजी संस्करणको ग्रन्थको संसारभरी प्रचार कार्यलाई प्रतिष्ठानको क्रियाकलापको रूपमा योजना गरियो ।

यस योजनाको लक्ष्य प्राप्त गर्न “भगवान बुद्धको उपदेश” को संशोधन गर्न सन् १९६६ मा एक समिति गठन गरियो । यस समितिका सदस्यहरूमा प्राध्यापकहरू काजुयोसी किनो, स्युयु कानाओका, जेन्नो इसीगामी, सिनको साएकी, कोदो माचुनापी, स्योजुन बान्दो र ताकेमी ताकासे रहनु भयो । प्राध्यापक फुमिओ मासुतानी, श्री एन.ए. वाडेल र श्री तोसीसुके सिमिजुले पनि यसको संशोधनमा काम गर्नुभयो । यसरी “भगवान बुद्धको उपदेश”को अंग्रेजी-जापानी संस्करण नयाँ शैलीमा प्रकाशित भयो ।

सन् १९७२ मा अंग्रेजी-जापानी संस्करणको आधारमा प्राध्यापकहरू स्युयु कानाओका, जेन्नो इसीगामी, स्योयु हानायामा, कानसेई तामुरा र ताकेमी ताकासेले अंग्रेजी संस्करणको संग्रहको जिम्मा लिनु भयो, जून त्यही साल प्रकाशित भयो ।

त्यसपछि प्राध्यापकहरू र्योताचु सिओइरो, ताकेमी ताकासे, हिरोसी ताचीकावा, कानसेई तामुरा, स्योजुन बान्दो र स्योयु हानायामा (प्रधान सम्पादक) को एक समिति

गठन गरी “भगवान् बुद्धको उपदेश” जापानी संस्करणको पूँण: संग्रहको कार्य भयो र यो सन् १९७३ मा प्रकाशित भयो ।

फेरी सन् १९७४ मा, प्राध्यापकहरू कोदो माचुनामी, स्योजुन बान्दो, सिनको साएकी, दोयु तोकुनागा, कानसेर्ई तामुरा र स्योयु हानायामा (प्रधान सम्पादक) को समिति गठन गरी “भगवान् बुद्धको उपदेश” अंग्रेजी संस्करणको श्री रिचार्ड आर. स्टेनरको सहयोगमा पण: संग्रहको कार्य भयो । यसलाई जापानी संस्करण (सन् १९७३ मा प्रकाशित) सँग एकै पुस्तकमा संग्रह गरियो, फलस्वरूप “भगवान् बुद्धको उपदेश” अंग्रेजी-जापानी संस्करण प्रकाशित भयो ।

सन् १९७८ मा प्राध्यापकहरू सिगेओ कामाता र यासुआकी नारा समितिमा आबद्ध हुनुभयो । सन् २००१ मा प्राध्यापकहरू केनेसु तानाका, स्योगो वातानावे, योसीयासु योनेजावा र सेनगाकु माएदा (कार्यकारी सम्पादक) सम्पादकीय समितिमा सामेल हुनुभयो ।

त्यसपछि सन् २०१३ मा बौद्ध धर्म प्रवर्धन प्रतिष्ठान (बुक्ष्यो देनदो क्योकाई) ले आफ्ऊो सांगठनिक स्वरूप “प्रतिष्ठान संस्था” बाट “पब्लिक प्रतिष्ठान संस्था”मा परिवर्तन गयो । यस परिवर्तनको अवसरमा प्राध्यापकहरू सेनगाकु मायदा (प्रधान सम्पादक), जेन्नो इसीयामी, कियोताका किमुरा, केनेसु तानाका, माकिओ ताकेमुरा, यासुआकी नारा, चिजुको योसीमिजु, योसीयासु योनेजावा र स्योगो वातानावे सदस्य मण्डल रहनु भएको सम्पादकीय समितिको पुनर्गठन भयो । हरेक वर्ष समितिको भेला भई समकलीन समाजको आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै “भगवान् बुद्धको उपदेश”लाई सबल बनाउदै लैजाने प्रयास जारी राखिने छ ।

“भगवान् बुद्धको उपदेश” को सन् २०१४ मा प्रकाशित ४०८ औँ अंग्रेजी संस्करणको आधारमा पुस्तकको अनुवाद नेपालीमा जस्ताको तस्तै गर्ने कोशिस गरेको छु । भगवान् बुद्धको पवित्र जन्मभूमि नेपालका जनताहरूले पनि भगवान् बुद्धले दिनु भएको उपदेश ग्रहण गरी, मनुष्य हुनुको उद्देश्य हासिल गर्न, जीवनको लक्ष्य प्राप्त गर्न, आध्यात्मिक यात्रामा अगाडि बढ्न यस धर्मग्रन्थले प्रेरणा प्रदान गर्ने छु भन्ने आशा लिएको छु । नेपाल र जापानको मित्रतालाई भगवान् बुद्धको आशिर्वाद सैदैव प्राप्त भइरहोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

नुवु लामा
सन् २०१८

“भगवान बुद्धका उपदेश” को अनुक्रमणिका

मानव जीवन	पृष्ठ	पंक्ति
जीवनको अर्थ	5	10
यस संसारको वास्तविक स्थिति	96	20
जीवनको आर्दश मार्ग	234	14
जीवन सम्बन्धी अनुचित दृष्टिकोण	44	16
जीवनको सही धारणा	41	7
दूराग्रहपूर्ण जीवन	57	8
मोहमा परेकाहरूको सम्बन्धमा (उपाख्यान)	127	1
मनुष्यको जीवन (उपाख्यान)	90	18
यदि कोही कामवासना एवं रागको जीवन व्यतीत गर्द्ध भने (उपाख्यान)	90	6
बृद्ध अवस्था, रोग, मृत्युले के शिक्षा दिच्छन (कथा)	93	15
मृत्यु अनिवार्य हो (कथा)	94	18
ती पाँच कुराहरू जसको प्राप्ति यस संसारमा कसैले गर्न सक्दैन	48	7
यस संसारका चार सत्य	48	16
मोह र ज्ञान दुवैको उत्पत्ति मनबाट हुन्छ	49	7
बीस कुराहरू जो साधारण व्यक्तिलाई सम्पन्न गर्न कठिन छन् तर बहुमूल्य हुन्छन्	133	5

श्रद्धा

श्रद्धा अग्नि हो	179	7
श्रद्धाका तीन महत्वपूर्ण पक्ष हुन्छन	180	19
श्रद्धा भनेको प्रकटीकरण हो	182	1

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ	पर्ची
श्रद्धा स्वच्छ मनमा प्रकट हुन्छ	181	7
सत्य प्राप्त गर्नु भनेको अन्धाहरूले स्पर्शद्वारा		
हातीको वर्णन गर्नुजस्तो हो (उपाख्यान)	75	1
बुद्ध धर्मको सत्य उपदेशले बुद्ध-प्रकृति		
कहाँ रहन्छ भनी बुभाउँछ (उपाख्यान)	77	16
बुद्ध-प्रकृति रागमा लुकेको हुन्छ (उपाख्यान)	73	12
सन्देहले श्रद्धा कम गर्दछ	182	9
बुद्ध सम्पूर्ण संसारका पिता हुन् तथा मनुष्यहरू		
उनका सन्तान हुन्	35	19
बुद्धको प्रज्ञा महासागर जस्तै विस्तृत एवं गहिरो छ	34	9
बुद्धको भावना महा-करुणाले पूर्ण छ	15	1
बुद्धको करुणा चिरस्थायी छ	16	5
बुद्धको कुनै भौतिक शरीर छैन	13	19
बुद्धले जीवनपर्यन्त उपदेश दिनु भयो	23	16
बुद्धले जीवन र मृत्युको कल्पनाको प्रयोग		
मनुष्यहरूलाई प्रेरित गर्न गर्नुभयो	23	16
बुद्धले उपाख्यानहरूको प्रयोग गरी मनुष्यलाई		
उनीहरूको दुःखबाट बचाउनु भयो	19	5
" " "	20	1
ज्ञानको संसार	236	10
बुद्ध , धर्म र संघको उपासक हुनु	178	1
शील पालन गर्ने, मनको एकाग्रताको अभ्यास		
गर्ने एवं बुद्धिमत्तापूर्वक कार्ये गर्ने पद्धति सिक्न	163	13
आर्य-अष्टाङ्गिक मार्ग	166	16
ज्ञानको अर्को किनारामा पुग्ने छ मार्गहरू	168	16
चार सही प्रक्रियाहरू	168	5

	अनुक्रमणिका	
	पृष्ठ	पर्क्ति
चार विचारणीय कुराहरू	167	15
ज्ञान प्राप्तिका निमित्त शक्तिका पाँच क्षमताहरू	168	11
मनका चार असीमित स्थितिहरू	171	14
जसले चार आर्य सत्य बुभदछन्	39	13
मनुष्यको मृत्यु र जीवनको अनित्यता	12	21
जसले अमिताभ बुद्धको नाम स्मरण गर्दछ		
उनीहरूको जन्म उनको पवित्र भूमिमा हुन्छ	113	1
आफूलाई एक ज्योति बनाऊ आफूमाथि भर पर	10	16

मानसिक अभ्यास

आफ्ना निमित्त सबभन्दा महत्वपूर्ण के हो भनी		
प्रत्येकले बोधगम्य गर्नुपर्छ (दृष्टान्त)	150	8
आफ्नो पहिलो पाइलामा ध्यान दिनुपर्छ	133	1
आफूले खोजेको कुरा विर्सनु हुँदैन (दृष्टान्त)	152	10
कुनै कुरामा सफलता पाउन धैरै कठिनाइहरू		
सहनु पर्छ (कथा)	158	15
बारम्बार असफल हुँदा पनि धैर्य धारण गर्नुपर्छ (कथा)	173	7
असन्तोषपूर्ण स्थितिमा पनि आफ्नो मनलाई		
विचलित हुन दिनु हुँदैन (कथा)	124	1
जसले आर्य मार्ग बुझी अनुसरण गर्छन उनले		
ज्योति लिएर अन्धकारमा जानु जस्तै हो	40	10
जहाँ गए पनि मानिसले मानव जीवन सम्बन्धी		
उपदेश पाउन सक्नेछ (कथा)	161	18

मानवहरू आफ्नो मनको निर्देशन पछि		
पछि लाग्ने हुन्छ	121	19
उपदेशको मर्म भनेको आफ्नो मन नियन्त्रण गर्नु हो	11	13
प्रथमतः आफ्नो मनको नियन्त्रण गर	212	1
यदि तिमीले आफ्नो मन नियन्त्रण गयौ भने	122	1
मनका विभिन्न स्थितिहरू (उपाख्यान)	118	13
मन आत्मा होइन	46	12
मनलाई तिमीमाथि आधिपत्य स्थापित गर्न नदेऊ	10	19
आफ्नो मनमाथि विजय पाऊ	154	11
आफ्नो मनको स्वामी होऊ	11	19
सबै दृढकर्महरू शरीर, वचन र मनबाट आउँछन्	87	2
मन र शब्दहरूको सम्बन्ध	125	6
यो शरीर सापट लिएको वस्तु वाहेक केही होइन (कथा) ...	143	7
शरीर सबै अपवित्रताहरूले भरिएको छ	130	21
कुनै वस्तुको तृष्णा नगर	10	19
शरीर, वचन र मनलाई शुद्ध राख	123	12
निष्पक्ष बस र कठिन प्रयत्न गर (कथा)	172	14

मानव दुःख

मानव दुःख मनको आशक्तिबाट उत्पन्न हुन्छ	42	19
दुःखको निवारण कसरी गर्ने	13	8
ज्ञानका ढोका मोह र अज्ञान हुन्	59	14
दुःखबाट मोक्ष कसरी पाउने	116	1

अनुक्रमणिका
पृष्ठ पैक्ति

जब रागको तातो अग्नि निभद्ध, , तब आनन्दप्रद		
ज्ञान प्राप्त हुनसक्छ,	141	20
कामवासना नै मोहको स्रोत हो	85	15
कामवासनालाई फूलभित्र लुकेको विषालु सर्प		
जस्तै सम्फनु पछि	85	17
जलिरहेको घरकाप्रति आशक्ति नराख (उपाख्यान)	19	16
राग नै दुष्कर्महरूको स्रोत हो	118	6
यो संसार जलिरहेको आगोमा छ	82	19
यदि मानिसहरू यश र प्रतिष्ठाको पछि पछि		
लाग्छन् भने यो स्वयम्भाई जलाउनु हो	119	10
यदि मानिसहरू सम्पत्ति र कामवासनाका पछि, पछि,		
लाग्छन् भने उसले आफूलाई विनाश गर्दछ	119	16
बुद्धिमान मनुष्य र मूर्ख मनुष्यको मौलिक		
प्रकृतिमा अन्तर हुन्छ	134	3
मूर्ख मानिसहरू आफ्ना गल्तीहरू थाहा		
पाउँडैनन् (उपाख्यान)	141	1
मर्ख मानिसहरू फललाई हेरेर अरुको सौभाग्यको		
ईर्ष्या गर्दछन् (उपाख्यान)	141	6
ती मार्ग जसमा मूर्ख मानिसहरू लाग्न		
सक्छन् (उपाख्यान)	147	1

दैनिक जीवन

दान देऊ र तिनलाई विस		
धनविना गर्न सकिने सात दानहरू	169	19
सम्पत्ति प्राप्त गर्ने मार्ग (कथा)	170	6
सुख कसरी प्राप्त हुन्छ	145	14
सुख कसरी प्राप्त हुन्छ	132	16

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ	पर्यंत
प्राप्त गरेको अनुग्रह कहित्यै नविर्स (कथा)	139	1
मनुष्य स्वभावका विभिन्नता	89	7
जसले प्रतिशोधको इच्छा राख्न उसलाई		
दुर्भाग्यले सदैव दुःख दिन्छ	132	4
क्रोधको भावना कसरी दबाउने (कथा)	231	6
अरुको आलोचनाबाट विचलित नहोऊ (कथा)	122	13
तिमी वस्त्र, अन्न र आश्रयका निमित्त बाँचेका होइनौं	205	10
अन्न र वस्त्र सुख अथवा आनन्दका निमित्त होइनन्	117	1
खाना खान लाग्दा तिमीले के सोच्नु पर्छ	208	6
लुगा लगाउन लाग्दा तिमीले के सोच्नु पर्छ	207	8
सुल्त लाग्दा तिमीले के सोच्नु पर्छ	208	19
जाडो अथवा गर्मी हुँदा के सोच्नु पर्छ	208	10
तिम्रो दैनिक जीवनमा के सोच्नु पर्छ	206	13

अर्थशास्त्र

वस्तुहरूको उचित प्रयोग हुनुपर्छ (कथा)	220	16
कुनै सम्पत्ति सदैव आफ्नो हुँदैन	220	6
कसैले पनि आफ्नो निमित्त मात्र वस्तुहरूको		
संग्रह गर्न हुँदैन	222	20
सम्पत्ति कसरी प्राप्त गर्ने (कथा)	145	14

परिवारिक जीवन

परिवार सो स्थल हो जहाँ त्यसका सदस्यहरूको		
मन परस्परमा सम्पर्कमा आउँछ	217	23

	अनुक्रमणिका	
	पृष्ठ	पर्क्ति
ती कुराहरू जसले परिवारलाई हानि पुच्याउँछन्	213	3
आफ्ना मातापिताका महान ऋण तिर्ने मार्ग	217	17
मातापिताका प्रति सन्तानको उचित कर्तव्य	213	16
पति र पत्नीका बिच उचित मार्ग	214	15
पति र पत्नी समान श्रद्धा हुनुपर्दछ, (कथा)	221	20

भिक्षुहरूका निमित्त मार्ग

कुनै पनि व्यक्ति भिक्षुको चीवर लगाएर एवं		
सूत्रहरू पढेर मात्र भिक्षु हुँदैन	197	6
मन्दिर तथा त्यसको सम्पत्तिमाथि भिक्षुहरूको		
अधिकार हुँदैन	194	1
ईर्ष्यालु व्यक्तिहरू वास्तविक भिक्षु हुन सक्दैनन्	194	8
भिक्षुले पालन गर्नुपर्ने वास्तविक जीवन	196	5

सामाजिक जीवन

सामाजिक जीवनको अर्थ	226	13
यस संसारमा समुदायहरूको वास्तविक स्थिति	96	20
तीन प्रकारका संगठनहरू	226	18
एक वास्तविक सामुदायिक जीवन	227	7
अन्धकारलाई प्रकाशित गर्ने महान ज्योति	225	7
मानव सम्बन्धमा मेलमिलाप	227	19

सामाजिक संगठनलाई मेलमिलापतर्फ निर्देशित		
गर्ने कुराहरू	229	4
संघको आदर्श	228	5
बौद्ध उपासकहरूका सामाजिक आदर्श	236	1
संघको नियम खलबत्याउनेहरू नाश		
हुनेछन् (उपाख्यान)	140	1
जो ईर्ष्यालु छन् एवं अरुसँग भगडा गर्दछन् उनीहरू		
नाश हुनेछन् (उपाख्यान)	140	1
बृद्धहरूको सम्मान गर (कथा)	134	19
विद्यार्थीले शिक्षकहरूका प्रति कस्तो व्यवहार		
गर्नुपर्द्ध र शिक्षकहरूले विद्यार्थीप्रति	214	4
मित्रताका नियमहरू	214	23
असल मित्र कसरी छान्ने	216	11
मालिक र नोकरले परस्परमा कस्तो व्यवहार गर्ने	215	8
अपराधीहरूप्रतिको दृष्टिकोण	223	6
धर्मको उपदेश दिन खोजेहरूले ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू ...	199	1

संस्कृत शब्द संग्रह (वर्णक्रमानुसार)

अनात्म :

यो बुद्ध धर्मका अत्यन्त मौलिक धारणाहरूमध्ये एक हो । यस संसारमा सबै अस्तित्व र घटनाको अन्ततः कुनै तात्त्विक वास्तविकता हुँदैन । जसले सबै अस्तित्वको अनित्यताको समर्थन गर्दछ , त्यसले यस्तो अनित्य अस्तित्वमा कुनै स्थायी तत्व हुन सक्दैन भनी भन्नु बुद्ध धर्मका निमित्त अत्यन्त स्वभाविक कुरा हो । अनात्मलाई नैरात्य भनेर पनि अनुवाद गर्न सकिन्छ ।

अनित्य :

बुद्ध धर्म यो अर्को मौलिक धारणा हो । यस संसारमा सबै अस्तित्व र घटनाको निरन्तर परिवर्तन भइरहन्छ , र एक क्षणका निमित्त पनि ती एकै रूपमा रहेनन् । प्रत्येक वस्तुको भविष्यमा कुनै दिन मृत्यु अथवा अन्त हुनै पर्दछ , र यो संभावना नै दुखको मूल कारण हो । तापनि यस धारणाको व्याख्या, निराशावादी तथा अभाववादी दृष्टिकोणले मात्र हेरिनु हुँदैन, कारण प्रगति र पुनरुत्पादन दुवै यसै निरन्तर परिवर्तनका प्रकटीकरण हुन् ।

कर्म :

यद्यपि यस शब्दको मूल अर्थ केवल “काम” थियो, तर हेतु-प्रत्ययको सिद्धान्तको सम्बन्धमा विगत जन्ममा गरिएको कर्मको फलस्वरूप एक प्रकारको सम्भाव्य शक्तिका रूपमा गनिन थाल्यो । अर्थात्, हाम्रो प्रत्येक कार्यको प्रतिफल असल अथवा खराब, दुख अथवा सुख हुन्छ , जो कर्मअनुरूप हुन्छ , र हाम्रो भविष्यमाथि प्रभाव पार्ने यसको शक्ति हुन्छ , यसैलाई कसैको कर्म भनिन्छ । यदि असल कर्म बारम्बार गरियो भने, असल कुराहरूको संग्रह हुन्छ अनि यसको सम्भाव्य शक्तिले भविष्यमा लाभदायी रूपमा प्रभाव पार्दछ । यस धारणामा कर्म तीन प्रकारका हुन्छन् : कायिक, वाचिक र मानसिक ।

थेरवाद :

बुद्ध धर्मको दक्षिणी परम्परा साधारणतः यही नामले उल्लेख गरिन्छ। “थेरा”को अर्थ हुन्छ, पारंगत भएका। यो विचारधारा, जसमा ऐतिहासिक रूपले रुढीवादी जेष्ठ भिक्षुहरूको एक समूह थियो जो शीलहरूको कडा रूपले पालनका समर्थक थिए एवं जो वस्तुतः बढी स्वतन्त्र प्रगतिशील भिक्षुहरू (जसको विश्वासपछि आएर महायान अर्थात् उत्तरी परम्परामा विकसित भयो)को अर्को समूहका विपरीत भए। बौद्ध परिपाटीमा यस प्रकारको विरोधी धारणाहरूको विकास प्रारम्भिक कालमा अथवा भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाणको केही शताब्दीपछि, नै भद्रसकेको थियो। जब एक प्रगतिशील भिक्षु महादेवले बुद्धका शीलहरूलाई पाँच श्रेणी अन्तर्गत स्वतन्त्र व्याख्या हुनुपर्छ भन्ने कुरामाथि जोड दिए, यसले थेरवाद र महासाधिकामा विभक्त हुन उत्तेजित गय्यो र जो परावर्ती महायानको मूल स्रोत थियो।

धर्म :

यो उपदेश सम्यक् सम्बुद्धले दिनुभएको हो। उपदेशमा तीन प्रकारका शास्त्र छन् : सूत्रहरू (स्वयम्भुद्धबाट दिइएका उपदेश), विनयहरू (बुद्धले व्यवस्था गरेको शील) र अभिधर्महरू (सूत्र एवं विनयमाथि परावर्ती विद्वान्हरूबाट भएका टिप्पणी र छलफल)। यी तीनैलाई त्रिपिटक भनिन्छ। धर्म, बुद्धधर्मको त्रिरत्न मध्ये एक हो।

निर्वाण :

शाब्दिक रूपमा, यसको अर्थ “तृष्णा क्षय” हुन्छ। यो सो स्थिति हो जहाँ प्रज्ञामा आधारित केही अभ्यास र समाधिको माध्यमद्वारा सम्पूर्ण मानव क्लेश र रागको समाप्ति हुन्छ। जसले यो स्थिति प्राप्त गरेको हुन्छ, उनलाई बुद्ध भनिन्छ। सिद्धार्थ गौतमले यो स्थिति प्राप्त गरी ३५ वर्षको

उमेरमा बुद्ध भए । तापनि, अब यो विश्वास गरिन्छ , उनले निर्वाणको स्थिति आफ्नो मृत्यु पश्चात प्राप्त गरे, कारण भौतिक शरीर रहुञ्जेल मानव क्लेशका केही अंश बाँची नै रहन्छन् ।

पारमिता :

“अर्को किनारमा पुग्नु”को अर्थ विभिन्न बौद्ध शीलहरूको अभ्यासहरूद्वारा बुद्ध भूमिमा पुग्नु हो । साधारणतया, निम्न लिखित छ, व्यवहारिक शीलले कसैलाई पनि जन्म र मृत्युको यो संसार नाधी ज्ञानको संसारमा पुग्न सक्षम गर्ने रूपमा मानिन्छ । ती हुन् : दान, शील, धैर्य, वीर्य, समाधि र प्रज्ञा । वसन्त र हेमन्तमा मनाइने परम्परागत जापानी हिगान सप्ताहहरू यही बौद्ध धारणाबाट उत्पन्न भएका हुन् ।

पालि :

यो भाषा थेरवाद धर्ममा प्रयोग गरिन्छ । प्राचीन बौद्ध धर्मशास्त्र यसै भाषामा लेखिएको थियो भन्ने विश्वास गरिन्छ । यो संस्कृतको एक उपभाषा प्रकृतिको प्रकार हो, पालि र संस्कृतमा कुनै ठूलो अन्तर छैन; संस्कृतमा धर्म पालिमा धर्म हुन्छ ; संस्कृतमा निर्वाण पालिमा निवान हुन्छ । हेनोस— संस्कृत ।

प्रज्ञा :

छ, पारमिताहरूमध्ये एक हो । यो त्यो मानसिक कार्य हो जसले कसैलाई भ्रम विना जीवन बुझन एवं सत्य र असत्यबीच भेद गर्न सक्षम बनाउँछ । जसले यसलाई पूर्णतासाथ प्राप्त गरेको हुन्छ , उसलाई बुद्ध भनिन्छ । तसर्थ, साधारण मानव बुद्धिको तुलनामा, प्रज्ञा सबैभन्दा परिष्कृत र प्रबुद्ध ज्ञान हो ।

बुद्ध :

प्रारम्भमा, सिद्धार्थ गौतम (शाक्यमुनि)लाई यो नाम दिइयो, कारण उहाँले नै ३५ वर्षको उमेरमा, लगभग २५०० वर्ष पूर्व भारतमा ज्ञान प्राप्त गर्नुभएको थियो । आ-आफ्नो विचारधारा अथवा प्रवाह जेसुकै भए तापनि, सबै बौद्धमार्गीहरूको अन्तिम लक्ष्य, बुद्ध हुनु हो । तर यस स्थितिमा कसरी पुग्ने हो त्यसको उपायका सम्बन्धमा मतभिन्नता भएको हुँदा, बुद्धधर्म विभिन्न विचारधारा एवं सम्प्रदायमा विभाजन भयो । महायान बुद्ध धर्ममा, ऐतिहासिक शाक्यमुनि बुद्धका अतिरिक्त कैयन बुद्धहरू जस्तै अमिताभ(आमीदा), महावैरोचन (दाइनीची), भैसज्यगुरु (याकुशी) आदिलाई साधारणतया बौद्ध उपदेशको प्रतीकका रूपमा स्वीकार गरिन्छ । जापानमा बुद्ध धर्मको सुखावती सम्बन्धी धारणाबाट प्रभावित भएर (पवित्र भूमिमा पुनर्जन्म भएपछि कोही पनि व्यक्ति बुद्ध हुन्छ), जसजसको मृत्यु भइसकेको हुन्छ, उनीहरूलाई साधारणतया “बुद्ध” अथवा जापानीमा होतोके भनिन्छ ।

बोधिसत्त्व :

प्रारम्भमा यो शब्द सिद्धार्थ गौतमले ज्ञान प्राप्त गर्नुभन्दा अधि उहाँका सम्बन्धमा प्रयोग गरिन्थ्यो । महायान बुद्ध धर्मको उदयपछि, बुद्धत्वका निमित्त प्रयत्न गरिरहेका सबैका निमित्त यो नाम दिइयो । अन्तमा, ती पनि जो आफूले बुद्धत्वको लक्ष्य प्राप्त गर्ने प्रयत्न गर्दागर्दै आफ्नो महाकरुणाको माध्यमद्वारा अरुहरूलाई बुद्धत्वको मार्गातर्फ लाने प्रयत्न गर्दै थिए, तिनलाई पनि बोधिसत्त्वको साक्षात् प्रतीकात्मक रूप ठानियो ; अवलोकितेश्वर (कान्नोन), क्षितिगर्भ (जीजो), मञ्जुश्री (मोन्ज्यू), प्रसिद्ध मध्ये केही यिनीहरू हुन् ।

महायान :

बौद्ध इतिहासको क्रममा महायान र थेरवाद (अथवा हीनयान) यी दुई प्रमुख विचारधाराहरू उत्पन्न भए । महायान प्रकारको बुद्धधर्म, तिब्बत, चीन, कोरिया, जापान आदिमा फैलियो, जबकि थेरवाद, म्यानमार, श्रीलंका, थाइल्याण्ड आदिमा फैलियो । यस शब्दको अर्थ “ठूलो यान” हुन्छ, जसले जन्म र मृत्युको यस संसारमा दुःख पाईराखेका सबैलाई स्वीकार गर्न सक्छ, र कुनै भेदभाव नराखी तिनीहरू सबैलाई ज्ञानको स्थितिमा निर्देशित गर्दछ ।

शून्यता :

यस धारणाअनुसार कुनै पनि कुराको न त तत्त्व हुन्छ न स्थायित्व, एवं बुद्ध धर्मको यो मौलिक धाराहरू मध्ये एक हो । सबै कुरा हेतु-प्रत्ययमाथि निर्भर हुने हुँदा कुनै स्थायी आत्मा अथवा तत्त्व हुन सक्दैन । तर, कसैले पनि प्रत्येक वस्तुको तत्त्व हुन्छ अथवा हुँदैन भन्ने कुरासँग टाँसिएर वस्तु हुँदैन । मानव अथवा अमानव, प्रत्येक जीव, सापेक्ष स्थितिमा रहन्छ । तसर्थ कुनै चिन्तन, धारणा, अथवा विचारधारालाई मात्र अनित्य हो भन्ने ठान्नु अज्ञान हो । महायान धर्मका प्रज्ञा शास्त्रहरूको मौलिक अन्तः प्रवाह यही हो ।

संघ :

यसमा भिक्षु , भिक्षुणी , उपासक एवं उपासिकाहरू हुन्छन् । प्रारम्भिक कालमा यसमा भिक्षु र भिक्षुणी हुन्ये । पछि, जब महायान धर्मको उदय भयो, उपासक अथवा भिक्षु जसले पनि बोधिसत्त्व प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखे, उनीहरू संघमा सामेल भए । बुद्ध धर्मको त्रिरत्न मध्ये यो एक हो ।

संस्कृतः

प्राचीन भारतको शास्त्रीय साहित्यिक भाषा भारतीय-युरोपीय भाषा परिवारमध्ये एक । यो वैदिक एवं शास्त्रीय संस्कृतमा विभाजित छ । महायान परम्पराका शास्त्र यस भाषामा लेखिएका थिए, जुन शैलीलाई बौद्ध मिश्रित संस्कृत भनिन्छ ।

संसारः

नरक, भोका प्रेत, पशु, असुर, मनुष्य र स्वर्ग यी ६ मायिक क्षेत्रमा भूतदेखि वर्तमान र भविष्यमा हुने जन्म र मृत्युको निरन्तर आवृति । ज्ञान प्राप्त नहुन्जेलसम्म कोही पनि यस पुनर्जन्म चक्रबाट मुक्त हुन सक्दैन । जो यसबाट मुक्त हुन्छन् उनलाई बुद्ध भन्न सकिन्छ ।

सूत्रः

भगवान बुद्धका उपदेशहरूको लेख हो । यस शब्दको मौलिक अर्थ “धागो” हुन्छ, जसले धर्म अथवा विज्ञानका विस्तृत अध्ययनलाई एक सूत्रमा बाँधेको अर्थ प्रकट गर्दछ । त्रिपिटक मध्ये यो एक हो ।

त्रिपिटकः

यसले बुद्ध धर्मका तीन भागहरू बुझाउँछ । यसमा सूत्रहरू हुन्छन्, जो बुद्धका उपदेश हुन् र विनयहरू हुन्छन्, जसमा उनका शीलहरू छन् र अभिधर्म हुन्छ, जसमा बौद्ध सिद्धान्त तथा शीलहरू माथि विभिन्न टिप्पणी तथा लेख छन् । पछि आएर चिनिया तथा जापानी महान् धर्माचार्यहरूको लेखाइहरू पनि बौद्ध धर्म ग्रन्थहरूको सूचिमा समावेश गरियो । हेठोस्-धर्म ।

बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठान “भगवान् बुद्धका उपदेश” को वितरण

बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानको चर्चा गर्दा एक व्यापारीको चर्चा गर्नु आवश्यक छ, र यी भद्रपुरुष हुन्, मिचुतोयो कम्पनीका संस्थापक, श्री येहान नुमाता ।

उनले सन् १९३४ मा सक्षम मापन उपकरण उत्पादन गर्ने एक कम्पनी स्थापित गरे । कुनै पनि उद्योगको सफलता स्वर्ग, पृथ्वी र मानव बीच समन्वयात्मक सहयोगमा भर पर्दछ एवं मानव मनको पूर्णता केवल प्रज्ञा, करुणा र साहसको एक सन्तुलित समन्वयद्वारा हासिल हुन सक्दछ, भन्ने उनको दृढ़ विश्वास छ । यसै विश्वास अन्तर्गत उनले मापन उपकरणहरूको निर्माणमा आवश्यक प्राविधिक सुधार एवं मानव मनको विकासका लागि गर्न सक्ने सबै कार्यहरू गरे ।

उनको यो विश्वास छ कि विश्व शान्तिको प्राप्ति केवल मानव मनको पूर्णतामा सम्भव छ, यस उद्देश्यको लागि भगवान् बुद्धको उपदेश उपलब्ध छ । तसर्थ, आफ्नो उद्योगको सञ्चालनका साथै, उनले आफ्नो कम्पनीको स्थापना कालदेखि नै बौद्ध संगीतको आधुनिकरण एवं विस्तार तथा भगवान् बुद्धका चित्रहरू एवं उपदेशको प्रचारमा आफ्नो प्रत्यत्न लगाइराखेका छन् ।

सन् १९६५ को डिसेम्बरमा उनले आफ्नो निजी कोषबाट एक प्रतिष्ठान स्थापना गरे, जसको उद्देश्य बुद्ध धर्मको प्रचार गर्नु अनि विश्व शान्तिका लागि सहयोग पुर्याउनु थियो । यसरी बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठान एक जनप्रतिष्ठानका रूपमा प्रारम्भ भयो ।

भगवान् बुद्धको महा-प्रज्ञा तथा करुणाले भरिएको ज्योतिको लाभ र आनन्द प्रत्येक मनुष्यले प्राप्त गर्न सकून् भनी भगवान् बुद्धको उपदेशलाई टाढा टाढासम्म फैलाउन के गरिए छ त ? बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानको

कार्य, यसका संस्थापकको इच्छानुकूल यसै समस्याको समाधान खोज्नु हो ।

सारांशमा, यस बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानको मूल उद्देश्य नै भगवान बुद्धको उपदेशको प्रचार गर्न हरसम्भव प्रयत्न गर्नु हो ।

“भगवान बुद्धका उपदेश” शीर्षकको यो पुस्तक यस देशमा बुद्ध धर्मको इतिहासमाथि चिन्तनको फल हो । यद्यपि हामीले आफ्नो बौद्ध संस्कृतिलाई गौरवपूर्वक श्रद्धा गर्दै आएका छौं तापनि, यसभन्दा अधिकास्तवमा हाम्रो जापानी प्रकारले व्याख्या गरिएको बुद्ध धर्ममाथि कुनै लेखन थिएन जसलाई हामीले पुस्तकको संज्ञा दिन सकौँ ।

प्रत्येक व्यक्ति जसले यसलाई पढ्ने छ, यस पुस्तकले आध्यात्मिक “आहार” प्रदान गर्नेछ । यसलाई कसैले पनि आफ्नो मेचमा राखोस् अथवा आफ्सँग लिएर हिँड्न सकोस् भन्ने आशयले तयार पारिएको छ, जसले गर्दै उसले आफ्नो इच्छानुसार आध्यात्मिक रूपले जीवित ज्योतिसँग सम्पर्क स्थापित गर्न सकोस् ।

यद्यपि अझै पनि हामी पूर्ण रूपमा सक्षम भएका छैनौ, “भगवान बुद्धको उपदेश” को हालको संस्करण धैर मानिसहरूको कार्य एवं प्रयासबाट सही, पढ्न सजिलो र समकालीन मानिसहरूको आवश्यकतालाई पूरा गर्न लामो मार्ग पार गर्दै आएको छ । बौद्ध धर्मको प्रमाणिक परिचयको साथसाथै व्यावहारिक मार्गदर्शन अनि प्रेरणा र सत्यको दैनिक स्रोत हुनेछ ।

बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानको कामना त्यस्तो दिनको आगमनको छ, जब बढीभन्दा बढी घरमा यो पुस्तक रहन सकोस् र मानव समुदायका बढी भन्दा बढीले महान् उपदेशको ज्योतिमा आनन्द मनाउन र स्नान गर्न सकून् ।

पाठकहरूका सुभावहरू सधै स्वागत गर्दछौं । कुनै सुभावहरू भएमा कृपया बुद्ध धर्म प्रवर्द्धन प्रतिष्ठानसम्म पुऱ्याइदिन हुन हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।